

Szükségtelen illúziók – és ami utánuk jön 5

Periszkóp

Interjú Krausz Tamással

Az interjú adalékot nyújt a mai fasizmus meghatározásához és funkcionális sajátosságainak megértéséhez..... 8

Dokumentum

Moishe Postone: Antiszemitizmus és nemzetiszocializmus

A szerző 1980-ban megjelent klasszikus, magyarul most először olvasható, esszéje – sajnos – ma különös aktualitással bír Magyarországon. Írása figyelmeztetés a fasizmus (és konkrétan a náciizmus) túlzottan funkcionalista elméletei ellen: bár igaz, hogy a náci uralom a német nagytőke érdekeinek is megfelelt, de sem dinamikája, sem iszonyatos következményei nem érthetők meg, ha nem vesszük tekintetbe e torz „antikapitalizmus” hatalmas mobilizációs-pszichológiai erejét, azt a tényt, hogy a náci vezetők és követők jelentős része mozgalmukat a kapitalizmus bizonyos aspektusaival szembeni „lázadásként” fogták fel. Ma hazánkban a helyi perifériakapitalizmus embertelen viszonyai elleni „lázadás” tragikus módon szinte kizárólag szélsőjobboldali formát ölt, a Postone által leírt „szelektív antikapitalizmus” szinte minden vonását felmutatva 18

Változatok egy témára

Angelosz Kontogiannis-Mandrosz – Deszpina Paraszkeva: Neofasizmus a válságérában: az Arany Hajnal

Felkért fiatal görög szerzőink vázolják a neonáci Arany Hajnal felemelkedésének történelmi gyökereit. Hogyan vált a bukott katonai diktatúra elszigetelt híveiből és dogmatikus neonácikból álló miniszervezet az EU-IMF által Görögországra kényszerített megszorítások okozta társadalmi katasztrófa kontextusában a görög politika harmadik legerősebb erejévé, amely egyre inkább meghatározta a *mainstream* görög jobboldal és általában a közbeszéd diskurzusát? A Sziriza hatalomra kerülésével lehetőség nyílt a szélsőjobboldali népszerűségének megsemmisítésére, amennyiben a párt betartja ígéretét és szembemegy az utóbbi évek neoliberais társadalompusztításával. Ha azonban ez nem történik meg, a neonáci Arany Hajnal befolyása tovább növekedhet..... 41

Rick Saull: A szélsőjobboldal – a tőke patológiája

Az angol szerző a szélsőjobboldalt nem kizárólag ideológiai jelenségeként fogja föl, amelyet a történelmi fasizmus kimerevített definíciója alapján kell kategorizálni, hanem mint a modern kapitalizmus mindennapjai által létrehozott

sokszínű politikai dinamikát. A kapitalizmus kulturális-társadalmi átalakulása okozta tömeges talajvesztés, a tőkefelhalmozás egyenlensége által generált gazdasági válságok és az egyenlőtlen fejlődés által kiváltott geopolitikai ösz-szeütökezesek adják azt a konkrét materiális kontextust, amelyben a szélsőjobb domináns politikai erővé válhat, a tőkésosztály és a hagyományos politikai elit támogatásával 50

Csoma Lajos: **Fasiszta mozgalom Magyarországon**

A cikk szerzője áttekinti az általa fasisztának vélt magyarországi mozgalmak legújabbkori történetét az 1990-es évektől napjainkig..... 60

Fábry Ádám: **A szélsőjobboldal: a neoliberalizmussal szembeni ellen-hegemonikus blokk? A Jobbik esete**

A magyarországi rendszerváltozás politikai gazdaságtanáról nemrég disszer-tációt írt szerzőnk, az 1990 utáni magyar kapitalizmus „organikus válságaként” (Gramsci) írja le azt a 2006 utáni politikai-gazdasági kontextust, amelyben a magyar szélsőjobboldal pártja, a Jobbik felemelkedhetett. A kilencvenes évek neoliberális átstrukturálása permanens munkanélküliséget hozott létre, majd fis-kális válságot és „megszorítási spirált” indított be, amely a liberális demokrácia legitimitásának eróziójához és az ezt kihasználó nacionalista jobboldal, majd a szélsőjobboldal megerősödéséhez vezetett. Mára a szélsőjobboldal kiépített egy komplex munkamegosztással dolgozó „ellenhegemonikus blokkot”, amely akár kormányváltó erővé is válhat a jelenlegi kormány népszerűségének szét-mállásával. Az antifasiszta ellenállás csak a rendszerváltás utáni kapitalizmus konzekvens baloldali kritikájának bázisán jöhet létre 70

Periszkóp

Interjú Mészáros Istvánnal

Mészáros István filozófiai és történelmi értelemben felvázolja az elképzelhető utat, utakat, amelyek a kapitalizmus strukturális válságából kifelé vezethetik az emberiséget. Az „érdemi demokrácia” fogalmáról..... 88

Világ-nézet

Bernard Duterme: A zapatizmus. Egy ma is tartó lázadás

Húsz éve tart Chiapasban a (neo)zapatista őslakosok „forradalmi és demokra-tikus” lázadása a „méltóságért”, az „önazonosság megmaradásáért”, a „kapi-talizmus ellen”. A lázadás arculata és a politikához való viszonya folyamatosan változik – igazodik az egyáltalán nem kedvező körülményekhez. Emancipáló keresztény kultúra, szabadelvűség, marxista (kulcs)fogalmak, a nemek egyenlő-sége, az anyaföld tisztelete, maja kulturális hagyomány: a „zapatista kóktélban” egyformán találunk saját ízlésüknek való értékeket anarchisták és haladó katoli-kusok, autonomisták és kommunisták, feministák, szocialisták, környezetvédők vagy az őslakos indián kultúra védelmezői 99

Zelei Dávid: A függetlenség mámorától a függőség-elméletekig. Önpercep-ciók, jövőképek, fejlődési utak a 19-20. századi Latin-Amerikában

A latin-amerikai társadalmak önképe az elmúlt kétszáz évben két merőben különböző korszakra osztható: a „hosszú” XIX. században a „lemaradottság” (atraso) széles körben elterjedt fogalma még az „utolérés”, a fejlett országhoz való felzárkózás lehetőségét, bizakodását fejezte ki. A XX. század húszas éveitől

azonban, a gazdasági világválság, majd a prebisch-i függőség-elmélet elterjedése nyomán ennek helyébe az „alulfejlettség” (subdesarrollo) tudata lépett, ami a haladásgondolat krízisét jelentette. A tanulmány azt vizsgálja, mennyiben tükröződnek vissza e változás jelei a kvantitatív mérésekben, s az elmaradottság-tudat törvényszerűen negatív önértékeléssel jár-e együtt 115

Zolcsák Attila: **A „Poder Popular”: Chile 1970-1973**

Az 1970–1973 közötti chilei *Népfront*- (Unidad Popular) kormány időszakának egyik fontos, de kevésbé ismert összetevője volt a *népi hatalom* (Poder Popular) jelensége, amely az Allende-kormány mellett, olykor neki alárendelten – egyenetlen intenzitással és fluktuáltnan – szerveződött a munkásság, illetve a városi és vidéki népi rétegekből. A témával foglalkozó szerzők történelmi előzményének – a hasonló latin-amerikai mozgalmakon túl – az 1871-es Párizsi Kommünt, az 1917-es oroszországi, illetve az 1936-os spanyolországi társadalmi (ön)szerveződéseket, némelyek pedig az 1956-os magyar munkástanácsokat tartják..... 141

Kelet-Európa versus Latin-Amerika?

Az Eszmélet körkérdésére magyar Latin-Amerika-szakértők vázolják a térség lehetséges perspektíváit, a Kelet-Európával való összehasonlítás pedig strukturális jellegű következtetések levonására is alkalmat ad 160

Történelem

Melegh Attila: **Globális ötvenes évek**

A tanulmány imponáló nemzetközi irodalom felvonultatásával amellett érvel, hogy az 1950-es évek jelentős történelmi eseményei egyazon, a metropóliák és a kolóniák viszonyát értelmező koordinátarendszerben írhatók le. Érvényes ez az 1956-os magyarországi forradalomra is, melynek történései illetően módon jól beilleszthetők az 1950-es évek globális fejleményeibe 182

Asszociációk

Matthias István Köhler: **„Onánia és nemi szerelem” – megjegyzések az „Elidegenedés és emancipáció – Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok” c. konferenciához (2014. november 13-14., Budapest)**

Szerkesztőnk beszámolója a Társadalomelmélet Kollégium szervezésében tavaly novemberben, a Budapesti Corvinus Egyetemen megrendezett konferenciáról. Miközben nyilván öröndetes, hogy Marx gondolatai végre újra megjelentek a magyarországi egyetemi közegben, problematikus Marx korai, a kapitalizmus részletes elemzését megelőző munkájára való fókuszálás, valamint az a tény, hogy a legtöbb előadó mintha megfeledezett volna a Marx munkásságát átható parancsról: *„fel kell forgatni mindazokat a viszonyokat, amelyekben az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény”* 192

Melléklet

József Attila: **A szocializmus bölcselete**

Címlap: Paul Klee: Angelus Novus, 1920.

Következő számunk tartalmából:

- Magyarország 1944-1945-ben
- Nigériai marxizmus
- Truman Show: a filmművészet lázadása
- Győzelem 70.
- Japán marxizmus

Köszönetet mondunk azoknak, akik 2013. évi személyi jövedelemadó-juk 1%-át az Eszmélet Sajtó Alapítvány javára ajánlották fel. Kérjük olvasóinkat, szimpatizánsainkat, hogy folyóiratunk támogatására a soron következő szája-bevallás időszakában is gondoljanak. Adószámunk: 18067068-2-42.

Hibaigazítás: Előző számunkban Terbe Teréz: *Ökofalu, családi birtok – Oroszország határain innen is túl* című cikkében tévedésből Ukrajna helyett az „Ujárásna” szó szerepel. A hibáért elnézést kérünk a szerzőtől és az olvasóktól.

E számunk megjelenését támogatta:

Lukács György Alapítvány.

Segítségét köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel: +36 30 532 0000) vehetik át.

Szükségtelen illúziók – és ami utánuk jön

Nem véletlenül szerepelt előző számunk címlapján a görögországi *Sziriza* egy tömeggyűlésének fotója: az akkor épp a választási győzelem előtt álló radikális baloldali párt hatalomra kerülése nem egyszerűen a kapitalista demokráciák szokásos ingadozásainak egy – elméleti folyóiratunk számára érdektelen – momentuma volt, hanem történelmi esemény. Történelmi esemény, mert a Szovjetunió bukása óta először történt meg, hogy egy identitásában deklaráltan antikapitalista párt kitört a marginális ellenzéki „szubaltern” pozíciójából és a kormányhatalomig emelkedett – sőt, ha a világkapitalizmus centrumának országait tekintjük csak, ez a harmincas évek óta nem fordult elő. Ennek a jelentősége akkor is óriási, ha kormányon a párt kudarcot vall, ti. ha az Európai Unió apparátusai, az Európai Központi Bank, a Nemzetközi Valutaalap és az Unió különböző (elsősorban a német) kormányai nemzetközi, illetve a görög uralkodó osztály belső nyomása megtöri az új kormányt, amely így feladná programját és belesimulna az európai neoliberais „szociáldemokrácia” *mainstream*-jébe, folytatva a neoliberais átstrukturálást. Még ha így is történne – a február 20-i megállapodás jelentette teljes (időleges) visszavonulás és különösen ennek őszintétlen „győzelemme” nyilvánítása a görög közvélemény felé a kormány vezetői részéről efelé mutat – akkor sem szűnik meg annak a jelentősége, hogy az antikapitalista politika az európai centrum egy államában domináns politikai erővé tudott válni, mintegy visszatérve a világtörténelem színpadjára.

Egyúttal, amit a *Sziriza* megválasztása után tapasztalhattunk, végleg le kellene, hogy zárjon néhány „szükségtelen illúziót”, amely eddig is tarthatatlan volt. Először is az európai *mainstream* „szociáldemokráta” pártokkal kapcsolatban. Az az elképzelés, hogy a görög kormány bármiféle segítséget vagy szolidaritást kaphatna ez utóbbiaktól, azaz bármiféle szembefordulást részükről a neoliberais „válságkezeléssel”, végleg hiú ábrándnak bizonyult. Másodszor, ha valakinek még lettek volna illúziói az „európai integráció” valós természetével kapcsolatban, az most újra megtanulhatta miről van szó: az Európai Unió szervei és az Európai Központi Bank (megint) kíméletlen zsarolási eszközök-ként funkcionáltak egy tagállam népének demokratikus döntésével szemben. Hogy az Európai Unió *eredménye* az, hogy a gazdaság- és társadalompolitikát kivonják a nemzetállami hatáskörből, ahol a neoliberaisizmussal szemben demokratikus „veszélyek” jelentkezhetnek

időnként (mint most Görögországban), ezt az utóbbi évek, évtizedek lassú folyamatai is nyilvánvalóvá tették. De most, amikor egy tagállamban az európai neoliberalizmussal szemben erő „kerültek helyzetbe”, tökéletes tisztaságában figyelhettük meg a közös valuta és a frankfurti EKB valódi szerepét: itt az európai jóléti állam és a háború után kialakult (viszonylagos) társadalmi demokrácia lerombálásának neoliberalis projektje közvetítő-csatornáiról van szó, amelyek nélkül korántsem lehetne egy tagállamon belüli anti-neoliberalis „felkelést” olyan hatékonyan sarokba szorítani, mint így. A szójátékok intellektuális színvonalán mozgó elképzelésnek, miszerint itt egy „internacionalista”, „mivel” nemzetközi projektről van szó, láthatjuk, hogy az ellenkezője igaz: az Európai Unió, mivel a demokrácia (vö. Juncker: *„Il ne peut y avoir de choix démocratique contre les traités européens”*) és a neoliberalizmussal szembeni baloldali kísérletek megfojtójaként funkcionál, az egész kontinensen a *szélsőjobboldalt* erősíti föl.

Ennek az egész Európában kibontakozó szélsőjobboldali-neofasiszta „reneszánsznak” az elemzése tölti ki mostani számunk nagyobbik felét: öt cikket és egy interjút közlünk, mint egyfajta „szélsőjobb-blokkot”. Moishe Postone filozófiai esszéje, amely a náciizmust mint a kapitalizmus absztrakt uralma elleni torz „antikapitalista” lázadást írja le, most először olvasható magyarul. Rick Saull tanulmánya egyfajta módszertani eszköztan ad a szélsőjobboldali mozgalmak materialista elemzéséhez, beágyazva ezeket a kapitalizmus egyes országokon belüli és nemzetközi, krízisekkel szaggatott dinamikájába. Két felkért görög szerzőnk, Angelosz Kontogiannis-Mandrosz és Deszpina Paraszkeva, a görög válság kontextusában mutatja meg, hogyan válhatott a néhány éve még neonáci miniszervezetként létező Arany Hajnal a görög közbeszédet egyre inkább átható középpárttá. Csoma Lajos, illetve Fábry Ádám írása a magyarországi extraparlamentáris fasiszta szervezeteket, illetve a Jobbikot elemzi a parlamentáris demokrácia a helyi félperiferiakapitalizmus okozta legitimációs válságának körülményei között. Végül pedig Krausz Tamással készített interjúnk hosszabb távú történelmi áttekintést ad a fasizmus mibenlétéről. E számunk fedőlapjára Paul Klee *„Angelus Novus”*-át választottuk, amelyhez kapcsolódik Walter Benjamin fasizmus-interpretációja, mely mintegy mottóként is szolgált:

„Az elnyomottak tradíciója arra tanít, hogy a „rendkívüli állapot”, amelyben élünk, a dolgok rendje szerint való. El kell jutnunk a történelem ennek megfelelő fogalmához. Akkor világosan látjuk majd, hogy mi a feladatunk: kiváltani az igazi rendkívüli állapotot; és ez javítani fogja pozíciónkat a fasizmus elleni harcban. A fasizmus esélye nem utolsósorban azon alapul, hogy ellenfelei a haladásnak mint valami történelmi normának a nevében szállnak szembe vele. Csodálkozni afőlött, hogy a huszadik században „még” lehetséges az, amit megér-

tünk, ez nem filozofikus dolog. Nem kezdete semmilyen felismerésnek, hacsak annak nem, hogy a csodálkozás a történelem tovább fõnn nem tartható felfogásából ered." (A történelem fogalmáról. In Walter Benjamin: Angelus novus. Magyar Helikon 1980. 965-966. o.)

Az európai szélsőjobboldali előretörés kontrasztjaként számunk másik felének nagy része a világrendszer ellenkező pontjára tekint, ahol másfajta politikai dinamikákat láthatunk: Latin-Amerikára. Korábbi (Chile) és mai (Chiapas, Mexikó) antikapitalista kísérleteket áttekintve keressük, mi az, ami Kelet-Európában is használható és tanulságos a latin-amerikai tapasztalatokból, legyenek azok sikerek vagy kudarcok.

Emellett közöljük Melegh Attila fontos tanulmányát, amelyben az ötvenes évek globális történelmi folyamatait összefüggő rendszerként ragadja meg, meghaladva az európai történelemtudomány szokásos eurocentrizmusát; egy fővédnökünkkel, Mészáros Istvánnal készült interjút, amely felvázolja az elképzelhető utakat, amelyek a kapitalizmus strukturális válságából kifelé vezethetik az emberiséget és végül szerkesztőnk, Matthias István Köhler beszámolóját a novemberi budapesti Marx-konferenciáról.

A szerkesztőség

2015. március vége

Interjú Krausz Tamással

„Aki a kapitalizmusról nem akar beszélni, hallgasson a fasizmusról”
– Max Horkheimer: A zsidók és Európa. Először megjelent 1939-ben.

Bartha Eszter: *A fasizmus, neofasizmus, szélsőjobboldal fogalmáról napjainkban mind a tudomány, az elmélet, mind pedig a politika terén élénk viták folynak. Ennek nyilvánvaló oka, hogy a neofasizista szervezetek, mozgalmak a 80-as évek végétől, a 90-es évek elejétől – ha nem is egyenletes módon – de növekednek, térségünkben, példának okáért éppen Magyarországon szárnyalnak. A beszélgetés kezdeteként érdemes lenne a fogalom meghatározását történetileg rögzíteni.*

Krausz Tamás: Érdemes mindjárt a beszélgetés elején leszögezni, hogy korunk neofasizmusa és az új szélsőjobboldal más csoportjai ezer szállal kapcsolódnak egymáshoz, csak nagyon pedáns szaktanulmányok képesek elkülöníteni egymástól ezeket a jelenségeket. Másfelől történetileg tekintve is a „posztmodern” fasizmus ezer szállal kötődik a történelmi fasizmushoz. A marxista fasizmus-elmélet alkalmas arra, hogy ma is tájékozódni lehessen a témakörben: mindenekelőtt nagy előnye, hogy differenciálja a fasizmust olyan problémakörök mentén, mint mozgalom, szervezet, hatalom, tömegbázis, finanszírozás, funkciók, politikai és ideológiai eszközök és célok.

Ha megnézzük a történelmi fasizmus vagy fasizmusok jellegzetességeit, nyilvánvalóvá válik, hogy napjainkban is sok minden aktuálisnak tűnik, sok minden pedig megváltozott formákat, eredeti jellegzetességeket mutat. A fasizmus(ok) mint történelmi jelenség sokféle formaváltozattal bukkant fel a világrendszer különböző régióiban, mint „modernizációs” probléma, mint tipikus válságtermék, amelynek célja mindenekelőtt a munkásmozgalom megregulázása. A náciizmust a fasizmus egyik, igaz, legerősebb, legbefolyásosabb, leghatásosabb és legborzalmasabb formaváltozatának tekinthetjük, amely a munkásmozgalommal együtt felszámolta a polgári demokrácia teljességét totális diktatúrája keretei között.

Mindenekelőtt Európa „félperifériás” vagy a „fejletlen”, feudális maradványokkal terhelt területein – a 20-as évek Olaszországtól a náci Németországon át Dél- és Kelet-Európáig, Spanyolországig, Portugáliáig – szökkent szárba, ahol a polgári társadalom „kocsonyás halmazállapotban” (Gramsci) eresztett gyökeret. E régiókban – a tőkés világrendszer működésének adott formája, a „plutokrácia uralma”, a

győztes nagyhatalmak ellen lázadva, a háborús vereségtől és gazdasági válságtól gyötörve – az uralkodó osztályok és hatalmi elitjeik, illetve a mögöttük részben felsorakozó, részben velük is szembesze-
gülő, főképpen városi kispolgári rétegek, lecsúszott egzisztenciák, munkanélküliek, „feleslegessé” váló katonák kerestek alternatívát a válságos világban. Nem véletlen, hogy az első, még protofaszista tömegmozgalom, a Fekete Százak Oroszországban jött létre a japánok elleni háborús vereség, az első orosz forradalom (1905) időszakában. A fasizmus(ok) általában és főképpen Olaszországban és Németországban a kommunista, szociáldemokrata, általában a munkásmozgalomhoz kötődő baloldali vezetésű antikapitalista munkásmozgalom előretörésével szemben jöttek létre a tőkés rendszer szerves termékeként, mint a „modernizáció nehézségeinek” gyorsan rothadó gyümölcsei. Ennyiben a fasizmus létrejöttének közvetlen okait az I. világháború ismert következményeiben ragadhatjuk meg. Az orosz forradalomban megtestesült kommunista kihívás, egy ideig úgy tűnt, végveszélybe sodorta a tőkés magántulajdon uralmára épülő kapitalista rendszereket. Elegendő, ha csak az olasz preventív ellenforradalomra, a „marcia su Roma”, Mussolini vagy a náci-hitlerista hatalomátvételre gondolunk, amely a jobboldali polgárság és a szélsőjobboldal – ez utóbbiak vezetésével és által – létrehozott egység útján válhatott mozgalomból hatalommá, politikai rendszerré.

B. E.: *Végül is kinek a védelmében szerveződött meg a fasizmus, a náciizmus? Van-e itt általánosítható válasz?*

K. T.: Természetesen, mint bármilyen más mozgalomnak, a fasizmusnak is vannak részkérdésekre szerveződött struktúrái, főleg olyan országokban, ahol nincsen remény egy fasiszta diktatúra bevezetésére. Ám a fasizmus mint tömegmozgalom eleve a tőkeuralom, a politikai értelemben gyenge burzsoázia védelmében szerveződött meg azzal a céllal, hogy megszabaduljon a kapitalizmus mindenféle polgári törvényességétől egészen a totális diktatúra megvalósításáig, ami a profittermelés számára kedvező perspektívákat nyújtott mindenekelőtt Németországban. A „történelmi fasizmusokat” eleinte – amíg rablőháborúk során el nem ragadták másoktól „életterüket” – mindenütt a helyi burzsoázia finanszírozta, de maguk a polgári demokratikus nagyhatalmak is sokáig „dédelgették” őket, mint „eltévelyedett báránykákat”, gondoljunk csak a Münchener Egyezményre, amely szentesítette a már *náci* Németország térhódítását Európában. Végül is respektálták e rendszereket, amennyiben azok féken tartották, sőt fizikailag felszámolták a baloldali, a szocialista, szociáldemokrata, kommunista előretörést és a munkavállalókból sikeresen kipréselték a profitot. Ne feledjük, a náci Németországban a nagyburzsoázia sohasem zsebelt be olyan óriási profitokat, mint a náci időkben. Ráadásul a demok-

ratikus Nyugatnak a náci Németország a Szovjetunióval szemben megfelelő nemzetközi ellensúlynak látszott, ld. az ún. megbékeltetési politika egész történetét a 30-as években.

Noha a fasiszmus, a náciizmus gazdasági gyökerei, a fasiszta mozgalom és hatalom finanszírozásának kapitalista alapjai világosak és egyértelműek, hangsúlyozni kell, hogy a világgazdasági rendszeren belül is összefonódott a polgári demokrácia a fasiszmissal. Nem egyszerűen belőle kelt ki, mint kígyótojásból, hanem egész élettartama alatt gazdaságilag is összefonódott vele világméretekben. Elegendő itt illusztrációként és szimbolikusan arra utalni, hogy az Auschwitzban a zsidók szájából kitépett aranyfogak hogyan landoltak aranytömbök formájában a svájci bankokban. (Ld. erről Brown könyvét.) Mégis, Dimitrov ismert meghatározása, amely „a fasiszmust a finánc-tőke legreakciósabb, legsovinisztább diktatúrájához” köti, leegyszerűsítő elképzelés, mert alábecsüli a társadalmi folyamatok „önmozgásait”, a fasiszmusnak a tőkés osztálytól való bizonyos eloldódását, a fasiszmus mint mozgalom és hatalom „önálló” történetét, nem foglalja magában azt a problémakört, hogy a fasiszmust mint alapjában kispolgári és lumpenmozgalmat maga a polgári demokrácia finanszírozza törvényes keretek között.

A történelmi és a (poszt)modern (neo)fasiszmus okai alapján rokonok, amennyiben a rendszer globális vagy helyi válságaiból vezetjük le és nem valamiféle véletlen, vagy lelki okokkal magyarázzuk a fasiszmus megjelenését. Az okok keresésében ma a kulcsfogalmak: a tőke gazdasági és politikai uralmának átrendeződése a multinacionális kapitalizmus korszakában a 70-es évektől, a neoliberalizmus előretörése, (újszegénység, gazdasági-szociális egyenlőtlenségek szélsőséges növekedése, munkanélküliség, a jóléti struktúrák szétzúzása, a migrációs folyamatok új tendenciái). Mindezzel összefüggésben fontos elméleti összegző fogalom Mészáros István kategóriája: „a tőke strukturális válsága”.

B. E.: *A fasiszmus kelet-európai feltámadása mindenkit meglepett a 90-es évek elején, ezt senki nem jövendölte meg '89 előtt, ha csak nem Spiró György verse 1984-ből, a Jönnek.*

K. T.: Kelet-Európában a rendszerváltás és mindenekelőtt az állami tulajdon magánkisajátítása, vagyis a privatizáció következtében a rendszerváltás veszteségeinek lázongása, akárcsak a két világháború közötti időszakban, a „nemzeti kapitalizmus” védelmében formálódott meg egy olyan rendszer keretei között, amely megint csak balra zárt, jobbra nyitott lett. Ugyanis a globális tőkeuralmat menedzselő szociál-liberális koalíciók a maguk sikertelenségeivel mindenütt megágyaztak jogi-politikai és gazdasági-szociális téren is a neofasiszta szélsőjobboldalnak, az újfasiszmusnak. Kelet-Európában az új burzsoázia jobban

érdekelt a fasizmusban, hiszen a multikkal való konkurenciában gyökeredzik létezésük bizonytalansága, „nemzeti elkötelezettségük” (miközben persze tőkéjüket előszeretettel viszik ki külföldre a nagyobb profit érdekében). Mindez párosult azzal a geopolitikai harccal, amely a NATO, az USA, az EU keleti terjeszkedésében is kifejezésre jutott. A nyugati támogatással visszaállított oligarchikus kapitalizmus az egykori szovjet köztársaságok utódállamaiban szinte előre megjósolhatóan felerősítette a mélyben még gyökerekkel bíró etnikai nacionalizmus különböző formáit. Ez a mentalitás egy új szélsőjobboldal, sokban a fasizmusra emlékeztető jelenség melegágya.

B. E.: *Elég nyilvánvalónak tűnik a történelmi fasizmus és a mai szélsőjobboldali formaváltozatok közötti kontinuitás az okok és jellemzők vonatkozásában... Vajon a szélsőjobboldalon belül a fasiszta és a nem fasiszta fejlődéstípusok elhatárolhatók-e egymástól? Olyan benyomás keletkezik, hogy a szélsőjobboldal pedáns „szétszálazása” és az állandó erre való „szakszerű koncentráció” nem az antifasiszta gyakorlati cselekvés és annak egysége malmára hajtja a vizet.*

K. T.: A náciizmus mint a fasizmus „klasszikus” esete, formaváltozata eredetileg az I. világháborúban elszenvedett nemzeti sérelmekre, a gazdasági világválságra és a munkásmozgalom kihívásra adott nacionalista válasz volt, amely minden tradicionális rasszista eleme ellenére is nagyon modern mozgalom volt. A náci mozgalom társadalmi hátterét eredendően a lázongó kispolgári, katonai elemek és a munkanélküliségtől gyötört lumpentömegek képezték a Weimari Köztársaság liberális rendjén belül. Ha jól megnézzük a neofasizmus, vagy szélesebben, az új szélsőjobboldal szerte Európában – strukturális értelemben – hasonló problémák mentén, hasonló módon emelkedik fel. A neoliberalizmus, lerombolva a nemzeti-állami szuverenitásokat, egy újfasiszta ellenállást hív életre, amelynek fő bázisát alkotják a globalizáció megkerült vesztesei. Sok közös elemet mutatnak ezek az új szerveződések, mozgalmak, mozgalmi csírák a hagyományos náci vagy nem náci fasiszta mozgalmakkal és hatalmakkal. Ezek az új mozgalmak is – harcban fő ellenségükkel, a baloldallal és a parlamentarizmussal, a liberalizmussal – erős, centralizált államot követelnek nacionalista-autoriter, rasszista és idegengyűlölő érveléssel, ideológiákkal. Egyfelől harcot hirdetnek a munkanélküliség ellen, olykor a baloldaltól kölcsönvett követelésekkel, másfelől leplezetlenül a nemzeti burzsoáziát, a „nemzeti” uralkodó osztályokat veszik védelmükbe a transznacionális tőkés társaságokkal és hatalmakkal szemben. Ez a „nemzeti szabadságharcos” attitűd a leginkább manipulatív eljárás, amely elbutítja a lakosság jelentős csoportjait. Ugyanis a fasiszta hagyományhoz hasonlóan a nacionalizmus-rasszizmus összekapcsolódik a nyugati plutokrácia elleni harccal – legalábbis a politika felületi

szintjein. Ma már többfelé Kelet-Európában, például Magyarországon vagy Ukrajnában a nyíltan fasiszta mozgalmak egyre nagyobb befolyással jelennek meg a tekintélyuralmi-konzervatív nacionalista erőkkkel szemben. Miközben a konzervatív jobboldal, amelyből ezek az újfasiszta szervezetek előbukkantak, mint a kígyó a kígyótojásból, az új oligarchikus kapitalizmus védelmében lebontotta a demokratikus köztársaságot egy tekintélyuralmi állam („illiberális demokrácia” – Orbán V.) érdekében. Sokan ezért már a jobboldali konzervatívokat tekintik a neofasiszta diktatúra bevezetése elleni biztosítéknak. Persze egész Európát tekintve nemcsak az tűnik szembe, hogy milyen sokféle is a szélsőjobboldal, hanem az is, hogy a nemzeti sajátosságoknak megfelelően alakul e mozgalmak, szervezetek ideológiai arculata. Példának okáért említtem, hogy ma a legtöbb országban (de például nem Magyarországon!) már nem a zsidók, a cigányok és a kommunisták alkotják a fő ellenséget, hanem a gazdasági emigránsok, a bevándorlók, a kisebbségek, a melegek stb. Hogy a neofasizmus is mennyire a kapitalizmus válságterméke, azt jól mutatja, hogy a demokratikus államok szinte mindenütt finanszírozzák az új szélsőjobboldal, az újfasizmus legtöbb politikai szervezetét, „kulturális”, „civil” struktúráit. A szóban forgó kispolgári-lumpen társadalmi háttér is kulturálisan a fiatalos macsó erőszak-kultusz, a legrosszabb fajta rasszizmus, a polgári giccs és a nosztalgikus szentimentalizmus talajában gyökeredzik. A történelmi náci mozgalom e „lélektanáról” a Cabaret c. filmmusical (Isherwood – Fosse) máig érvényes, „elgigázó” erejű és kivételes hatású mű, amely művészileg igen hatásos gondolatokat, érzelmeket formált meg. Biztosan van a mai kultúrában is szentimentális nacionalista elem, amely magához fűzi a fiatalokat. Magyarországon például a „Trianon-kultusz”, a „csonka Magyarország” reneszánsza elégít ki ilyen érzelmeket, amelyek fontos szerepet játszanak a Jobbik felemelkedésében és fennmaradásában. Vagy Ukrajnában a Banderakultusz, a banderista „függetlenségi” etnonacionalizmus játszik hasonló szerepet, bár ott már fegyveres harci egységekben is megtestesül a fasiszta hagyomány. Ugyanakkor nem mindenütt az antikommunista-antiszemita-ruszófób neofasizmus a jellemző, sőt az országok többségében – mint hangsúlyoztam – nem a náci típus a jellemző, hanem a bevándorló-ellenes, menekültellenes, idegenellenes, muszlimellenes, nőellenes, rasszista mentalitású mozgalom. De a fasiszta (náci, nyilas, banderista stb.) geneziséű új szélsőjobboldal és a nem náci ihlettségű, de a gyarmatosítás hagyományait nagyon is magán viselő szélsőjobboldal között az összekötő elemek – a rasszista ideológiai közösségen kívül – számosak, szétszálazásuk olykor értelmetlen kákán is csomót keresésének tűnik.

B. E.: *Eddig a kontinuitást hangsúlyoztad. Látsz-e különbségeket a neofasizmus és a fasizmus történeti formái között?*

K. T.: A neofasizmus főleg Európa nyugati felén tér el a hagyományos fasizmustól (ha a kifejezetten neonáci csoportokat most figyelmen kívül hagyjuk). Az eltérés mindenekelőtt abban áll, hogy a zsidók, a cigányok, a kommunisták helyett más az ellenség és részben mások a célok, hiszen nincsen náci Németország, nincsen a Szovjetunió, hogy csak a legfontosabb változásokra utaljunk, nem szólv a társadalmi-strukturális változások sokaságáról... Persze az „erős állam” cél maradt, de nincsen szó dokumentumaikban a hagyományos polgári demokrácia totális felszámolásáról. A faji, nacionalista megkülönböztetés a „gazdasági menekültek”, az ázsiaiak és muszlimok rovására történik, mint az a francia, a belga, a dán vagy éppen a holland szélsőjobb csoportok, pártok tevékenységében jól tükröződik. Vagyis a baloldal „osztályprojektje” helyére behozták a menekült és idegen-projektet. Kelet-Európában pedig a neofasizmus az osztályfelfogás helyére a „vér és etnikum” mítosztát állította. A neofasizmus nyilvánvalóan szervezetileg is eltér a régi fasiszta organizációktól, a „networkösödés” itt is fontos szerepet játszik. A régi vágású náci neofasizmus azonban szervezetileg több mindent megőrzött a vezérkultuszából, noha a vezérszerep fontos tényező maradt a megreformált fasizmus táborában is.

B. E.: *Van-e kelet-európai „specifikuma” a magyar szélsőjobboldalnak?*

K. T.: A Jobbik mint „nemzeti radikalizmus” a vázolt neofasizmus és a régi vágású nácizmus, „nyilasizmus” egyfajta keveréke. Ideológiailag ezer szállal kötődik a „tradícióhoz”, míg politikai eszköztára, „parlamentarizmusa” inkább az újfasizmushoz hozza közel. Az antiszemita és cigánygyűlölő projektje bázisszervező erő, amely projekteket őszintén nem vállalják, miként paramilitáris szervezeteiket sem – a hivatalos, parlamentáris fórumokon, hanem csupán egyének útján és sajtókiadványaikban népszerűsítik, mint valóban antiszemita és cigánygyűlölő ideológiákat és törekvéseket.

Miután a nem-liberális baloldal harmatgyenge Magyarországon, amelynek különféle okairól már sok mindent elmondtunk az Eszmélet hasábjain az elmúlt években, a szélsőjobb, az újfasizmus tudja összegyűjteni a felhalmozódott tiltakozási potenciált. Miközben a radikális baloldal szegmensei – egymás kárára – egymás hagyományait gyengítik, az új szélsőjobboldal jobbikos formájában a hagyományos, árvalányhajás nacionalizmust képes összekapcsolni a legvadabb fajvédő és nyilas tradíciókkal, valamint a modern nyugatellenes populista összeesküvés-elméletekkel.

A Jobbik társadalmi bázisa két alapvető rétegből verbuválódik. Az egyik az elszegényedő társadalmi tömeg, amely retteg a munkanélküliségtől, a létbizonytalanságtól, sokuk korábban a polgári baloldal pártjára, az MSZP-re szavazott. A másik réteg az öntudatos alsó kö-

zéposztály, amelyet a lesüllyedés fenyeget, amely „történelmi jogait” egyfajta születési előjogokra vezet vissza, mintha ők képviselnék kizárólagosan adekvát módon az „idegenektől megszabadított” nemzetet. E két réteg nap mint nap harcokat veszít a munkaerőpiacon és készek a tőkés rendszer által okozott sérelmeiket a bűnbakokon, mindenekelőtt a cigányokon, a zsidókon, az „idegeneken” megtorolni. Rájuk hat leginkább a „nemzeti radikalizmus” szociális és nacionalista, „nemzetmentő” demagógiája. Valójában a Jobbik vezető rétege maga szeretne a hűsoszafékhoz közelebb kerülni, majd a fazék fölötti teljes ellenőrzést átvenni. Egyre növekvő társadalmi háttérük ezt a lehetőséget egyre realiztikusabbá teszi. Hozzáteszem azonban, hogy a Jobbikhoz hasonló pártok Kelet-Európában sokfelé találhatóak Szlovákiától Bulgáriáig.

B. E.: *Beszéltünk már Nyugat-és Kelet-Európáról....de ha az újfasizmusról van szó, nem kerülhetjük meg az arab világban bekövetkezett fejleményeket, például az Iszlám Államot.*

K. T.: Látni kell, hogy a globalizmus rossz tendenciáira adott szélsőjobbos válaszok szintén globálisak, noha az Európától távoli formaváltozatok nem mindig ismerhetők fel azonnal. Első ránézésre példának okáért problematikus lehet az „iszlamo-fasizmus” fogalma, amely fogalommal gyakran igazolták az igazolhatatlan imperialista háborúkat 1991 után. Az iszlámra hivatkozó muszlim szélsőjobboldal az európai-amerikai centrum elnyomásának eredményeként szemléli saját magát mint „felszabadítót”, ám tipikus válaszai sok szempontból az európai neofasizma szélsőjobboldallal mutatnak rokonságot.

Az erős, diktatórikus állam vágyálma és terrorista totalitása áthatja például az Iszlám Állam vad középkorba tekintő kísérletét, ami nem más, mint az arab-muszlim világban a neofasizmus klasszikus megjelenési formája. Más terrorszervezetek, állami vagy nem állami jellegű kezdeményezések is számos ponton találkoznak az európai neofasizma-szélsőjobboldali, mozgalmak, szervezetek sajátosságaival. A finanszírozás ez esetben is a nemzetközi és helyi tőke együttes műve: mindenekelőtt az EU, USA, az arab emírségek, a helyi gazdasági és politikai csoportok, „oligarchák” stb. gyámkodó, pénzt vagy fegyvereket osztogató kezét kell látnunk. E térségben is a szélsőjobboldaliság, a rasszizmus, a terrorizmus, a diktatúra a helyi kapitalizmus védelmében formálódik, a munkásmozgalom, a baloldal, az ateizmus stb. elnyomása céljából. Az „iszlamo-fasizmus” vagy az iszlámra hivatkozó fasizmusra emlékeztető jelenségek mindenütt a kapitalizmus áldozatainak tömegeiből kovácsolnak maguknak széles tömegebázist. Eredendően az iráni rezsim, a „papi diktatúra” is sok szempontból kimeríti a fogalmat. Hogy mindez lázadás a Nyugat uralma ellen – egy degenerált civilizációs elmélet alapján, az lehetséges, ám tudjuk, talán

a fentiekből is kiderült, hogy nem a „civilizációk összecsapásáról” van szó, hanem a kapitalizmus mint világrend és mint nemzeti vagy regionális szinten szerveződő struktúra súlyos válságáról, amely végéről talán jobb nem is találgatni...

B. E.: *Idáig arról volt szó, miért és hogyan tudnak megerősödni globálisan a szélsőjobboldali mozgalmak. Hogyan látod ma az antifaszizmust mind ideológiát?*

K. T.: Sokan ajánlják még a baloldalon is, hogy az antifaszizma harcnak két okból is módosítania kell fogalomhasználatát. Egyrészt azért, mert a „sztálinista gyökerű” kommunista antifaszizmus mára népszerűtlenné vált, diszkreditálódott az emberek sokasága szemében. Ez teljesen tarthatatlan nézet, legalább is szerintem, mert ilyen alapon nemcsak az antifaszizmus fogalmát kellene kidobni, hanem, mint sokan akarták a rendszerváltás periódusában, példának okáért a kapitalizmus fogalmát is. Ha ezt megtettük volna, akkor gyakorlatilag a baloldal már egyáltalán nem is létezne – szellemi értelemben. Az *antifaszizma* nem helyettesíthető a *pacifistával* nemcsak azért, mert mást jelent, hanem mert olyan jelenségeket von össze, amelyek különbözőek, és különbözőségükben van a lényegük. Az antifaszizmus a pacifizmussal szemben éppen a fasizmus sajátosságait állítja előtérbe. Van persze polgári antifaszizmus, amely a fasizmus és újfasizmus jelenségét nem a kapitalista rendszerből, hanem valamiféle örök emberi erkölcsi hiátusból magyarázza, a baloldali antifaszizmus a fasizmus minden jelenségét – gyökereit tekintve – a tőkerrendszerből bontja ki.

A másik rossz érvelés, hogy mára az antifaszizma örökség azért sem használható, mert az, úgymond, megbékülés a kapitalista világrenddel és a kapitalista rendszerrel. Ugyanis ez az értelmezés tértől és időtől független általánosításra épül, ami egyfajta szélsőséges szektásságot hoz be a baloldal politikai gondolkodásába.

B. E.: *A szélsőjobboldali szociális demagógia megerősödése jelentős mértékben a baloldal gyengeségének oka és következménye. Ez utóbbit mivel magyarázod?*

K. T.: A legfontosabb ok az államszocializmus és a Szovjetunió összeomlása, ami nemcsak szellemi-politikai téren, hanem anyagi-gazdasági-szervezeti téren is súlyosan érintette az egyetemes baloldal súlyát és befolyását világméreteken. A tőke világméreteken megerősítette pozícióit, sőt belső hatalmi küzdelmei éppen az osztozkodás és a gazdasági-területi felosztás következtében „vadabbak” és kíméletlenebbek. Ennek a régi baloldalnak és bázisának jelentős része egy nacionalista és vallási-egyházi fordulatot vett, mint az új rendszer és világrendszer szociális-nacionalista-vallási ellenzéke. Más része

megmaradt „réginek” ami mint ilyen lett relatíve kis súlyú, és csak egy kis része látott neki az új baloldal felépítésének. Ez utóbbi irányzat is szétbomlott éppen a múlthoz való viszony eltérő értelmezése tekintetében. A nyugati szovjetellenes régi baloldal a Szovjetunió bukása után éppen úgy a romok alatt maradt, mint a proszovjet baloldal. Ugyanis a centrumból sem érkezett semmiféle új kezdeményezés, mert nem keletkezett olyan új társadalmi talaj, amelyből kisarjadhatott volna egy új, eredeti mozgalom. Vagy, ha tévednék, akkor másképpen is meg lehet fogni a dolgot: nem jött létre még olyan szellemi mozgalom Nyugaton sem, amely – elnézést a kifejezésért – az új társadalmi talajt megtermékenyíthette volna. A kelet-európai félperiférián pedig egész egyszerűen olyan rezsimek szilárdultak meg, amelyek „balra tudatosan” lezárták a tájékozódás lehetőségeit, jobbra pedig tudatosan kitárták az ajtókat. A (neo)liberális gazdaság-, szociál- és oktatáspolitikai is lehetővé tette az újfasizmus megszilárdulását Kelet-Európa államaiban. Magyarországon 2006 után maga a szocialista-liberális koalíció a „szocialista” Gyurcsány Ferenc vezetésével legalizálta a Jobbikot, noha módjában lett volna még nemzetközi törvényekre hivatkozva is megakadályozni ezt a fejleményt. Több mint szimbolikus jelentősége van annak, hogy a liberális párt, SZDSZ vezére, Kis János már 1995-ben követelte a Népszabadságban a „náci beszéd szabadságát”. Mit mondjak, ez sikeres volt, igaz, időközben az SZDSZ politikailag teljesen felszámolódott, miközben a neofasizmus felemelkedett és megerősödött.

B. E.: *Látsz-e esélyt a sikeres küzdelemre a szélsőjobboldal ellen a mai Magyarországon?*

K. T.: A magyar szélsőjobboldal sorsa, miként Magyarország sorsa is, sok tekintetben a külső fejlemények függvénye. Ha az európai centrum, mindenekelett Németország továbbra is ennyire semmibe veszi e régió érdekeit, akkor nem lesz mód a tekintélyuralmi rendszertől megszabadulni, amely pedig a szélsőjobboldal, a neofasizmus fennmaradásának legfőbb politikai garanciája. A további elszegényedés és szociális lezüllesztés még inkább megerősítheti a szélsőjobboldalt, ám egyúttal feltámaszthatja a szociális ellenállást a demagóg és erőszakos újfasizmussal szemben, amely nem kínál emberséges kiutat a válságból. A most megélelnkülő társadalmi ellenállás erős antifasiszta tendenciákat is hordoz magában. Ám ma még nem önálló nemzeti erőként nyilvánul meg, túlságosan is az amerikai-európai atlantista „védőernyő” alá vonul, ezzel éppen azokat a szociális kérdéseket hagyja figyelmen kívül, amelyek a régi neoliberais sémák alapján nem elégíthetők ki. Ha megmaradnak a neoliberais centrum egyoldalú alárendeltségében, ha nem képesek eredeti szociális kezdeményezésekkel előállni, akkor valóban kiszolgáltatják magukat nyugati barátaik kényének-kedvének.

Az eddigi tapasztalatok azonban nem azt mutatják, hogy a Nyugat, akár az USA, akár Németország komoly formában defaszálni akarná Magyarországot és a régió országait. Saját országaikat sem tudják vagy akarják. A magát baloldalnak tartó csoportosulások, társadalmi erők nem tudtak kilépni a liberalizmus szorításából, nem tudtak önálló politikai erőként megszerveződni. Rettegnek minden, valóban baloldali programtól, mint ördög a tömjénfűsttől. A parlamenten kívüli radikális baloldal – ellentétben a görög fejlődéssel – nálunk – számos és ismert ok következtében – igen gyenge, kis csoportokra széteső, felemelkedésének feltételei egyelőre nem látszanak.

Antiszemitizmus és nemzetiszocializmus

Moishe Postone e tanulmánya több mint három évtizede, 1980-ban jelent meg (New German Critique, 19, 97-115). Miért döntöttünk most közlése mellett? Egyrészt azért, mert a modern történelem fajgyűlölő „szelektív antikapitalizmusai” (melyek legfontosabb formája az antiszemitizmus) filozófiai szintű elemzésének talán legjobb dokumentuma ez a szöveg. Ez az egyik ok: Moishe Postone a modern antiszemitizmus világmagyarázatát Marx A tőkében kifejtett fétisfogalmával köti össze. A kapitalista társadalmi formák értékdimenziójának tulajdonságai – elvonság, megfoghatatlanság, egyetemesség, szüntelen mozgékonyság – a zsidó alakjában egy konkrét, „természeti” megtestesülést nyernek. A kapitalizmus minden társadalmi viszonyt, a természetet és a tőkerendszer szubjektumainak a pszichéjét egyaránt átjáró-szétrágó személytelen törvényszerűségei, kíméletlen dinamikája nem csak objektíve gyötri „alattvalóit”, hanem arra is sarkallja őket, hogy „hordozót” találjanak ennek a démoni, személytelen hatalomnak. Ez a hordozó a modern antiszemitizmusban a „zsidó” alakja lesz, akinek elpusztítását aztán a német nemzetiszocializmus programjává emeli. A zsidó itt nem pusztán egy népcsoport, ami sajátos vonásai miatt gyűlöletes (mint a történelmi zsidóellenességben és általában rasszizmusokban), hanem maga a megtestesült gonosz, a „konkrét”, a „természeti” (az ipari-„teremtő” tőke, a „kistermelő”, a német nép stb.) fölött uralkodó démoni erő, a kapitalizmus személytelen-absztrakt esszenciája. A Holokauszt „halálüzemeit” így a kapitalista termelés helyszíneinek ördögi kifordításának láthatjuk: míg az utóbbiban a konkrét termelés az absztrakt értéktermelés érdekében és függvényében történik, addig a haláltáborok a náci világnézetének megfelelően magát az absztraktságot próbálták megsemmisíteni, hogy „felszabadítsák” a kapitalizmus „konkrétságát” az absztrakt uralma alól. Postone írása figyelmeztetés a fasizmus (és konkrétan a náciizmus) túlzottan funkcionalista elméletei ellen: bár igaz, hogy a náci uralom a német nagytőke érdekeinek is megfelelt, de sem a dinamikája, sem iszonyatos következményei nem érthetők meg, ha nem vesszük tekintetbe e torz „antikapitalizmus” hatalmas mobilizációs-pszichológiai erejét, azt a tényt, hogy a náci vezetők jelentős része és követőik mozgalmukat a kapitalizmus bizonyos aspektusaival szembeni „lázadásként” fogták fel.

Ez a másik ok, amiért most magyarul közöljük ezt a klasszikus tanulmányt: úgy gondoljuk a fasizmus e tudatbéli gyökereinek a megértése nélkül sem megérteni nem lehet a mai szélsőjobboldal különböző formaváltozatainak a dinamikáját, sem a velük szembeni ellenállás stratégiáját kidolgozni. Ez ma Magyarországon különösen aktuális, hiszen a helyi perifériakapitalizmus embertelen viszonyai elleni „lázas” jelenleg tragikus módon szinte kizárólag szélsőjobboldali formát ölt, a Postone által leírt „szelektív antikapitalizmus” szinte minden vonását felmutatva. Másrészt Postone írása figyelmeztetés a baloldal számára is a „szelektív antikapitalizmus” veszélyeivel kapcsolatban: minden olyan kapitalizmus-kritika, ami a tőkerendszer speciális aspektusait emeli ki és támadja egyoldalúan, miközben elfelejti vagy akár „felmenti” a rendszer összefüggő totalitását, amellet, hogy félrevezető, rendkívül veszélyes is.

A „Holokausz” című TV-filmre adott széleskörű és heves társadalmi válasz Nyugat-Németországban több kérdést is felvet az antiszemitizmus és a nemzetiszocializmus viszonyával és e két jelenségről a Német Szövetségi Köztársaságban folyó közéleti vitával kapcsolatban.¹ Ezt a vitát egy szembeötlő antinómia jellemezte.

A liberálisok és konzervatívok, amikor a náci múltról beszéltek, a zsidók üldözésére és kiirtására tették a hangsúlyt, e múlt és a jelen közötti diszkontinuitást hangsúlyozva. A náciizmus más központi aspektusait elhanyagolták. Az antiszemitizmusra helyezett hangsúly azt a célt szolgálta, hogy kiemelje az állítólagos „teljes szakítást” a Harmadik Birodalom és a Szövetségi Köztársaság között, és hogy elkerülhetővé tegye a szembenézést a nemzetiszocializmus társadalmi és strukturális valóságával, amely nem vált semmivé 1945-ben. Sokatmondó, hogy miközben a nyugatnémet kormány kártérítést fizet a zsidóknak, ritkán teszi ugyanezt kommunistákkal vagy a náciizmussal szembenálló más, szintén üldözött radikális ellenzékiekkel. Az „ellenállás”, amit hivatalos tiszteletadás övez, 1944. július 20-é. Másszóval, az, ami a zsidókkal történt, instrumentalizálódott, és a jelenlegi berendezkedés legitimációs idológiájaként szolgál. Ez az instrumentalizáció azért volt lehetséges, mert az antiszemitizmust mint az előítélet egy formáját állították be, mint egy bűnbakképzési ideológiát – és ez a felfogás elhomályosítja az antiszemitizmus és nemzetiszocializmus közötti lényegi kapcsolatot.

Ami a baloldalt illeti, a német baloldal tipikusan a nemzetiszocializmus a kapitalizmus számára betöltött funkcióját hangsúlyozta: a munkásosztály szervezeteinek szétrombolását, a náci szociál- és gazdaságpolitikát, az újrafelfegyverkezést, az expanzionizmust, valamint a náci párt és állam társadalom fölötti uralmának bürok-

ratikus mechanizmusait. A Harmadik Birodalom és a Szövetségi Köztársaság közötti folytonosság elemeire itt nagy hangsúly esett. A zsidók kiirtása, természetesen, itt sem volt ignorálva. De mégis, ez utóbbi általában sietősen bekerült az előítélet, diszkrimináció és üldözés általános kategóriái alá.² Más szavakkal, a zsidók kiirtását a náciizmus mint olyan elemzésének keretein kívül tárgyalták. Az antiszemitizmust mint a náciizmus marginális, nem pedig központi momentumát ragadták meg. A kettő közötti lényegi kapcsolatot a baloldal is elhomályosította.

Mindkét említett értelmezés a modern antiszemitizmust mint zsidóellenes előítéletet fogja fel, mint az általában vett rasszizmus egy esetét. Az antiszemitizmus tömeglélektani természetét hangsúlyozva lehetetlenné teszik, hogy ez az elemzés a nemzetiszocializmus társadalmi-gazdasági vizsgálatának része legyen. Esszém második részében vázolni fogom a modern antiszemitizmus egy olyan értelmezését, amely rámutat lényegi kapcsolatára a nemzetiszocializmussal, így megpróbálva meghaladni a fenti értelmezési antinómiát, egyben kísérletet téve az európai zsidóság kiirtásának értelmezésére.

Az antiszemitizmus fent vázolt értelmezésének gyenge pontjai különösen világossá váltak a „Holokauszt” c. film adásait a nyugat-német TV-ben követő viták során. A meghívott szakértők a legjobbak a leíró információk bemutatásában voltak: a koncentrációs táborokon belüli körülmények, az *Einsatzgruppen*-ek tevékenysége és összetétele (SS és rendőrségi egységek egyaránt), a cigányok tömeges meggyilkolása, valamint a zsidó ellenállás mértéke és problémái mind szóba kerültek. Azonban szinte teljes volt a tanácstalanság, amikor megpróbálták megmagyarázni az európai zsidóság kiirtását. A kérdéssel elsősorban a többségi lakosság hiányzó civil kurázsijának szempontjából foglalkoztak (ezzel azt implikálva, hogy a német lakosság jelentős többsége legalábbis passzív módon ellenezte a nemzetiszocializmust), vagy a „másiktól” való félelem és a vele szembeni gyanakvás általános kérdése kontextusában, vagy pedig az egyén pszichológiájának terminusaiban („a mindannyiunkban ott rejtőző Dorf”³). Viszonylag kevés szó esett az antiszemitizmusról, és nem történt kísérlet a modern antiszemitizmus szűkebb definiálására és a náciizmussal való összekapcsolására. Így a kérdés, hogy miként történhetett meg az, ami történt, szükségszerűen szónoki kérdés maradt csak, a szégyen és elborzadás kifejeződése.

A film által kiváltott elborzadás és szégyen miatt a vita egyre inkább arra a kérdésre összpontosult, hogy a németek tudták-e mi történik a zsidókkal – a kérdés igen heves és az érzelmeket felkavaró vitákat váltott ki mind a TV-ben, mind a sajtóban.⁴ A felvételek bemutatásával, amelyeken zsidókat tömegesen agyonlövő *Einsatzgruppe*-k voltak láthatók, a TV-sorozat aláásta azt a fikciót, hogy a náci népiértés egy maroknyi ember „belügye” volt csak, akik hermetikusan elzárt kör-

nyezetben tevékenykedtek, mind a legtöbb katonától, mind a német lakosságtól elszigetelve. A tényt, hogy több millió zsidót, oroszot és lengyelt gyilkoltak meg vagy éhezettek halálra a táborokon kívül a Wehrmacht tudtával és – időnként – aktív részvételével, nem lehetett továbbra is elfojtani a társadalom tudatában.⁵ A TV-filmre adott társadalmi válasz világossá tette, hogy sok millió német igenis tudott róla, hogy mi történik, ha nem is tudott minden részletet.

Ez utóbbi tény problematikussá teszi a tipikus háború utáni német attitűdöt, miszerint az európai zsidóság kiirtása és más náci emberiségellenes bűnök nem voltak széles körben ismertek. Nyilvánvaló, hogy a tudásnak ez a tagadása a bűn tagadására tett kísérlet volt. Ezen túl azonban még mindig lehetne úgy érvelni, hogy ha az emberek tudták is, nem sokat tehetek volna. A náci bűnökről való tudás még nem egyenlő a bűnösséggel. Továbbá, mi volt a jelentősége e tudás tagadásának a háború után, amikor már a legtöbb ember biztosan tudta mi történt?

A háború utáni ragaszkodást ahhoz, hogy az emberek nem tudták mi történik, valószínűleg úgy kell értelmeznünk mint a kitartó ragaszkodást ahhoz hogy továbbra sem *akarták* tudni. A „mi nem tudtuk” úgy értendő: „*még mindig* nem akarunk tudni róla”. Amennyiben bevalljuk (még ha *post factum* is), hogy tudtunk róla, ez szükségszerűen belső eltávolodást követel meg a korábbi azonosulással, és ezáltal politikai s társadalmi következményei lettek volna. Ha az emberek nyitottak lettek volna erre a tudásra, megtörténhetett volna az, ami olyan látványosan hiányzott: a hatalmas mértékű társadalmi elborzadás és az igazságtevés kikövetelése. Talán ekkor nem lett volna lehetséges, hogy olyan sok náci közszolga, jogász és bíró maradjon meg pozíciójában a Szövetségi Köztársaságban.⁶ A tömeges náciellenes felháborodás azonban nem volt napirenden. A cél a „normalitás” volt, bármi áron – amelyet anélkül akartak elérni, hogy szembenéztek volna a múlttal. Az erős azonosulást a múlttal nem haladta meg a társadalom, hanem egyszerűen betemette *Volkswagen*-ek hegyei alá.

Az eredmény a pszichés tagadás és elfojtás lett. Számos interpretációja van e masszív pszichés elfojtás természetének és okainak: a büntetéstől való félelem, a szegény, a továbbra is meglévő azonosulás vagy tagadása a korábban igen erős azonosulásnak, meghaladása helyett (vö. Mitscherlichs tézisével a gyászra való képtelenségről). Az elfojtás ténye mindenestre vitathatatlan. Ez egyfajta kollektív alvajáráshoz vezetett: a lakosság többsége alvajáróként, múltját elfojtva botladozott keresztül a hidegháborún és a német „gazdasági csodán”, egészen a diáklázadásokig, amikor újra megjelent a politika mint olyan.

Ez az alvásszerű állapot, legalábbis pillanatnyilag, most megtört a „*Holokauszt*” c. TV-film hatására. Ez valószínűleg legalább annyira az eltelt idő következménye, mint a filmé. Harmincnégy évvel a máso-

dik világháború után mintegy megint lelassult a történelem. A háború utáni időszak – a világ gyors átstrukturálása két ellenséges geopolitikai táborra; a gazdasági fellendülés periódusa, amikor a boldogság kulcsának a fogyasztói életforma tűnt; majd a diáktüntetések periódusa, amikor a boldogság kulcsának a politikai cselekvés élményét [experiential politics] kiáltották ki – totális jövő felé fordulása véget ért. A múlt, amit rég magunk mögött hagyottunk gondoltunk, visszatért. Valójában mindvégig magunk mögött húztuk, karnyújtásnyira jelenünktől. Most a múlt velünk létezése láthatóvá vált. Ugyanakkor túlságosan korai még eldönteni, hogy a „*Holokauszt*”-ra adott reakciók a múlttal való olyan szembenézéshez fognak-e vezetni, amelynek hosszú távon ható következményei lesznek, vagy pedig egy gyorsan múló katarzissá fognak bizonyulni csak.

II.

A náci múlt ismeretének problémája igen specifikus és nem azonnal nyilvánvaló szerepet játszott a német újbaloldalon. Ez a múlt, illetve kollektív pszichés elfojtása nagyon fontos momentumok voltak az újbaloldal kialakulásában. Annak ellenére, hogy voltak viták a nácizmusról és a Holokausztról a baloldalon, az utóbbi idő frankfurti beszélgetései egy rendkívüli jelenséget hoztak a felszínre. Míg az újbaloldal idősebb generációjának nagy része a hatvanas években intenzíven foglalkozott a kérdéssel, az 1968-ban és utána politikailag aktívva vált fiatalabb generációból igen sokan, talán a nagy többség, soha nem látott dokumentumfilmeket vagy dokumentumokat az európai zsidóság kiirtásáról. Ennek a generációnak a „*Holokauszt*” igazi sokk volt. Ez volt az első alkalom, hogy konkrétan és „zsigerileg” szembe kellett nézniük a zsidók sorsával. Természetesen eddig is ismerték a tényeket, de nyilvánvalóan csak absztrakt módon. A borzalom valóságával soha nem néztek szembe konkrétan. Ennek a szembenézésnek az elmaradása visszatükröződött abban, ahogy az 1968 utáni német újbaloldal a történelemhez viszonyult, illetve a nemzetiszocializmust értelmezte.

A késő hatvanas és kora hetvenes években az újbaloldal sokkal több figyelmet szentelt a munkásosztály mozgalmi – különösen 1918 és 1923 közötti – történetének, valamint a náccal szembeni ellenállásnak, mint magának a nemzetiszocializmus történetének. A történelem tanulmányozása azonosulási pontok keresésévé vált – és ez a keresés a náci múlt miatt különösen intenzív volt. A Harmadik Birodalommal való történelmi szembenézés így viszont mégis elmaradt. Az első világháború utáni forradalmi momentumokra való összpontosítás elhomályosította azt a tényt, hogy ez a történet véget ért, legkésőbb 1933-ban és már nem jelent egy élő történelmi hagyományt – sem az

NSZK-ban, sem az NDK-ban. Az azonosulási igény a Hitlerrel szembeni ellenállás hangsúlyozásához vezetett, elkerülve a náci rezsim népszerűségével való szembenézést. Egyben azt is megakadályozta, hogy megértsék az európai zsidók helyzetét 1933 és 1945 között. A „zsidók ellenállásának hiánya” inkább implicit váddá vált, mintsem a gondosabb elemzés kiindulópontjává.

A valós tudás hiánya a náciak tetteiről Lengyelországban és a Szovjetunióban, a gettókban és a haláltáborokban, hiányos képhez vezetett a náciizmusról. Az eredmény olyan analízis volt a nemzetiszocializmusról, amely leginkább a jelenség 1933 és 1939 közötti időszakának momentumaiából merített: terrorisztikus, bürokratikus rendőrállam, amely a nagytőke közvetlen érdekeinek megfelelően működik, autoriter struktúrákra építi hatalmát, dicsőítve a családot és felhasználva a rasszizmust, mint a társadalmi kohézió egy eszközét. Ezt az analízist tovább erősítette az a kommunista szokás, hogy inkább fasizmusról, mintsem náciizmusról beszéljenek, a náciizmus osztályfunkcióját kiemelve, más momentumokat viszont kizárva az elemzésből. Azaz, mind a nem-dogmatikus baloldal, mind az ortodox marxisták úgy kezelték az antiszemizmust, mint ami lényegtelen kísérőjelensége a nemzetiszocializmusnak. Ezáltal a náci emberiségellenes bűntettek elszigeteltek maradtak a nemzetiszocializmus társadalmi-történeti vizsgálatától. Ennek egyik következménye, hogy a haláltáborok az általában vett imperialista (vagy totalitárius) tömeggyilkosság egy példjaként jelennek meg, vagy pedig megmagyarázhatatlanok maradnak.

A ragaszkodás a szembenezéshez a náciizmus specificitásával és az európai zsidóság kiirtásával gyakran ahhoz a félreértéshez vezet Németországban – a baloldalon is –, hogy itt egyfajta vádról van szó, miszerint a terror, a tömeggyilkosság, a rasszizmus és az autoritarizmus német monopóliumok. Ez a félreértés védekező reakciókhoz vezet. Egy tipikus példa: a náciizmus említése egy német előtt hasonló atrocitások (Vietnám, Palesztína stb.) felhozásának azonnali „ellenválaszát” váltja ki. A nemzetiszocializmus baloldali elméletei is gyakran ezt a védekező jelleget fejezik ki. Az objektivistikus elméletek Horkheimer diktumát a fasizmus és a kapitalizmus kapcsolatáról, gyakran a kettő *azonosságára* egyszerűsítik le, vagy a kettőt ökonomisztikus módon hozzák összefüggésbe. A szubjektivistikus elméletek (mint például Theweleit-é, amely a náciizmussal a férfi vágyképek kontextusában foglalkozik?) szintén elhanyagolják a nemzetiszocializmus specifikus jellegét. A Harmadik Birodalom a tőkével vagy a patriarchátussal azonosítatik, azaz történelmileg nem-specifikus módon fogják föl.

Az elméletalkotás maga is a pszichés elfojtás egy formájává vált. Olyan fogalmak születtek, amelyek a náciizmus közvetlen észlelésének *blokkolására* szolgáltak, a náciizmus valóságának megragadása és érthetővé tétele helyett. Az elemzés funkciójának ez az átalakulása

véleményem szerint a háború utáni generáció a náci múlttal kapcsolatban érzett iszonyatának és büntudatának következménye volt. Ez a büntudat nehezen megfogható és kezelhető volt, amennyiben ugyanis nem valódi bűn következménye volt. Az iszonyat és büntudat kombinációja a náciizmussal való intenzív foglalkozáshoz vezetett – azonban defenzív reakciók által átítatva, ami megakadályozta a múlt specifikus jellegével való szembenézést. Sokan úgy érezték, ennek a specifikus jellegnek a beismerése a bűn beismerését jelenti. Ennek eredménye az lett, hogy a náciizmus üres absztrakcióvá vált, amely a kapitalizmussal, a bürokráciával és tekintélyuralmi struktúrákkal van összefüggésben – mintegy a mindnyájunk által ismert „normalitás” egy eltúlzott verziója. Ezáltal nem egyszerűen a német történelmi múlt specifikus jellege sikkadt el, hanem a „fasizmus” kifejezése is elhasználódott retorikailag, ezáltal elértéktelenedve. Egyrészt az egyoldalú hangsúly a nemzetiszocializmus fent említett mozzanataira ignorálta polgárellelens aspektusait: a lázadó jelleget, az *establishment* és a kapitalista hétköznapi szűrkeségének gyűlöletét. Másrészt az autoritárius kapitalizmus az NSZK-ban megélt jelenével – amely jelennek számos folytonos eleme volt a náci múlttal – való harcot a fasizmussal szembeni direkt harcként lehetett értelmezni, ezáltal a jelenben megpróbálva kompenzálni az egykori német ellenállás hiányát. Az effajta tendenciák erősen megjelentek a hetvenes évek politikai vitáiban Frankfurtban, amelyeket igen nagy mértékben determinált a nyugat-német földalatti ellenállás elméletével, stratégiájával és taktikájával való konfrontáció. Igen sok politikai projekt az NSZK-ban manapság a „tanulni a múltból” jelszava alatt fut. A politikai érdeklődés és aktivitás fókuszpontja Nyugat-Németországban az állami represszióval és a Berufsverbot-tal szembeni harc, a polgári szabadságjogok megcsorbítása, a bírósági eljárások, a politikai bebörtönzöttek (illetve, igazság szerint, minden bebörtönzött) elképesztő kezelése, a külföldi munkások diszkriminációja, a rasszizmus, a nukleáris energia politikai és ökológiai következményei. De szükség van mindezekhez a náci múltból való tanulásra? Nyilván mindezek a harcok egy autoritárius állam ellen irányulnak. De az autoritárius állam meghatározása még korántsem meríti ki a nemzetiszocializmus fogalmát. Ezeket a kampányokat – bármilyen fontosak is – úgy beállítani, mint a „múltból tanulni” példáit némileg félrevezető, mivel a tanulás egy kissé túl gyors és részben legalábbis a múlt specifikumainak a letagadását, az attól való menekülést jelenti.

Ennek a menekülésnek a következményei ellentmondásosak. Kétlem, hogy lenne még egy baloldali Nyugaton ami olyan nyitott és tudatos lenne más országokban zajló fejleményekkel kapcsolatban, mint a nyugatnémet. Ugyanakkor az ember egyfajta kétségbeesést és identitáskeresést érez a mélyben, abban, ahogy a nem-dogmatikus baloldal jelentős része más országok eseményeihez reflektálatlan

módon viszonyul – kezdve az 1969-es olasz „forró ösztől”, át a Fekete Párducokon, Palesztínán, Portugálián, az USA-n belüli alternatív projekteken keresztül, az olaszországi „nagyvárosi indiánokig” [*Indiani Metropolitan*] vagy a francia „új filozófiáig” stb.

A tanulás és az elfojtás, a menekülés és az azonosulási igény legtisztábban a német újbaloldal Izraellel kapcsolatos attitűdjeiben fejeződtek ki. Semelyik másik nyugati baloldal sem volt olyan filoszemita és pro-cionista, mint a német 1967 előtt. Valószínűleg szintén nem volt más baloldal, ami aztán olyan hevesen azonosult volna a palesztinok ügyével. Az, amit itt „anticionizmusnak” neveztek valójában olyan mértékben érzelmileg és pszichésen töltött volt, hogy az jócskán túlment a cionizmus politikai és társadalmi kritikáján. Maga a szó is – cionizmus – olyan mértékben negatív vonzatú lett, mint a náciizmus, abban az egy országban, ahol a baloldalnak ennél körültekintőbbnek kellett volna lennie⁸. A fordulat az 1967-es háború volt. Azt gondolom, hogy itt egyfajta pszichológiai átfordulás történt, ahol a győztesként látott zsidók a náci múlttal lettek azonosítva – pozitív értelemben a német jobboldal, és negatív értelemben a baloldal számára. Az áldozatok, a palesztinok, pedig a zsidókkal lettek azonosítva. Nem elhanyagolható tény ebben a tekintetben, hogy az átfordulás kiváltó oka nem a palesztinok kiűzése és szenvedése volt, ami jóval 1967 előtt történt, hanem az izraeliek sikeres „Blitzkrieg”-je. A filoszemitizmus megmutatta másik oldalát: ha a zsidók nem áldozatok, tehát erkölcsösek, hanem brutálisak és rasszisták, akkor szükségszerűen „nácik”. Mi több, az 1968-as karameh-i ütközet után a palesztinok „jobb zsidóknak” bizonyultak: ti. ellenálltak. Végre adódott egy lehetőség a „zsidókkal” és az *ellenállásukkal* való azonosulásra. A cionizmus elleni harc a náci múlttal szembeni rég áhított harccá alakult át, *megszabadulva a bűntudattól*.

A pszichológiai átfordulás ciklusainak leggroteszkebb megnyilvánulása az 1976-os entebbe-i túszejtés volt. Egy *Air France* gép eltérítése után minden *nem* zsidó utast szabadon engedtek a túszejtők. A túsok a zsidó utasok lettek. (Nem pedig egyszerűen az izraeliek – már ez is épp elég borzalmas lett volna.) Ez a „kiválasztási” procedúra többek között két fiatal német baloldali műve volt, kevesebb mint négy évtizeddel Auschwitz után! Nyilvánosan észlelhető negatív reakciót a német újbaloldalon – hogy általános közfelháborodásról ne is beszéljünk – nem láthattunk. A „tanulni a múltból” jelszava korántsem vált valósággá. Valósággá válását meggátolta a bűntudat, akadályozta a tudatlanság és elfojtotta a totális azonosulás tárgyainak lázas keresése.

Nagyon is lehetséges természetesen, hogy a német baloldal azonnali problémái sokkal inkább egy egyre inkább autoritáriussá váló technokratikus kapitalizmussal kapcsolatosak, mintsem a náciizmussal vagy az antiszemizmussal. Mégis, ennek a múltnak a súlya túlságosan nagynek bizonyult ahhoz, hogy ignorálni lehessen,

a próbálkozás, hogy félresöpörjék a múltat a jelennel való szembenézés érdekében nem működött. Az elfojtott múlt ott maradt, a felszín alatt tovább hatott, és végsősoron meghatározta a jelen kezelésének módját is.

III.

Ezzel a múlttal való szembenézésnek fontos aspektusa lenne megpróbálni felfogni mi is az antiszemitizmus, és mi a viszonya a nemzetiszocializmushoz, megpróbálni megérteni az európai zsidóság kiirtását. Ez lehetetlen addig, amíg az antiszemitizmust mint a rasszizmus *sans phrase* egy formáját fogjuk föl, és amíg a náciizmust kizárólag a nagytőke érdekeiben működő terrorisztikus-bürokratikus rendőrállam kategóriáiban értelmezzük. Auschwitz, Belzec, Chelmno, Maidenek, Sobibor és Treblinka nem hiányozhat a nemzetiszocializmus értelmezéséből. Ugyanis ez utóbbiak logikus végpontját jelentik a nemzetiszocializmusnak, nem pedig legborzalmasabb, de lényegtelen kísérőjelenségét. Semmilyen analízise a nemzetiszocializmusnak, amely nem képes megmagyarázni az európai zsidóság kiirtását nem tekinthető adekvátnak.

Nem az a szándékom itt, hogy megmagyarázzam miért Németországban tört át és vált hegemónná a náciizmus és a modern antiszemitizmus. Ehhez a német történeti fejlődés specifikus jellegének vizsgálatára lenne szükség, amelyről már igen sokat írtak. Esszém célja inkább az, hogy megvizsgáljuk *mi* is volt az, ami áttört – azaz, körvonalazni egy olyan elemzést, amely megragadja a modern antiszemitizmus azon aspektusait, melyek megmutatják a nemzetiszocializmushoz fűződő lényegi kapcsolatát, ezáltal hozzásegítve minket az európai zsidóság kiirtásának megértéséhez. Ez az elemzés szükségszerű előfeltétele a nemzetiszocializmus németországi győzelmének adekvát megértésének.

Az első lépés a Holokauszt és a modern antiszemitizmus specifikálása kell, hogy legyen. A modern antiszemitizmus komoly és intenzív vizsgálatának hiánya inadekváttá tesz minden ilyen megértési kísérletet az európai zsidóság kiirtásáról. A kérdést nem kvantitatív módon kell feltenni, a meggyilkoltak számát vagy a szenvedés mennyiségét firtatva. Túlságosan sok történelmi példát is ismerünk a tömeggyilkosságra és népirtásra. (Példának okáért: sokkal több oroszot öltek meg a náci, mint zsidót.) A kérdés sokkal inkább a *kvalitatív egyedülállóság*. Az európai zsidóság kiirtásának bizonyos aspektusai megmagyarázhatatlanok maradnak mindaddig, amíg az antiszemitizmust mint az általában vett előfeltétel, idegengyűlölet és fajgyűlölet egy konkrét példaként fogjuk föl, egy bünbakképzési stratégiaként, amelynek áldozatai bármelyik másik csoport tagjai is könnyen lehettek volna.

A Holokauszt sajátosságai között egyrészt a küldetésudatot találjuk, másrészt az érzelmek és a direkt gyűlölet (pogromokkal összehasonlítva például) viszonylagos és – ami a legfontosabb – a funkcionalitás teljes hiányát. A zsidók kiirtása nem valamilyen más célhoz vezető eszköz volt. Kiirtásuk nem katonai okokból vagy az erőszakos földszerzés érdekében történt (mint például az amerikai őslakosok, vagy a tasmánok esetében), vagy pedig azért, hogy megsemmisítsék a társadalom azon csoportjait, akik körül az ellenállás legkönnyebben kialakulhat, hogy ezután a népesség maradékát mint helóákat lehessen kizsákmányolni (ahogy a nácik a lengyelekkel és oroszokkal tették), vagy bármilyen más „külsődleges” okból. *A zsidók kiirtása nem csak hogy totális volt, hanem egy önmagáért való cél volt – kiirtani a kiirtásért –, amely minden mással szemben elsőbbséget élvezett.*⁹

A Holokauszt semmilyen funkcionalista magyarázata és az antiszemitizmus semmilyen bűnbakelmélete nem tudja megmagyarázni a következőt: a háború utolsó éveiben, miközben a német csapatokat fokozatosan szorította vissza a Vörös Hadsereg, a járművek jelentős részét a zsidók gázkamrába szállítására használták, a hadsereg ellátása helyett. Ha az európai zsidóság kiirtásának ezt a *kvalitatív egyedülállóságát* tudatosítjuk, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a kapitalizmus, a fajgyűlölet, a bürokrácia, a szexuális elfojtás vagy az autoritárius személység fogalmait használó elméletek túlságosan általánosak. A Holokauszt sajátos jellege egy sokkal konkrétabb mediációt igényel, hogy egyáltalán megkíséreljük megértését.

Az európai zsidóság kiirtása természetesen összefügg az antiszemitizmussal. Az előbbi specifikus jellegét össze kell kötni az utóbbiival. Továbbá, a modern antiszemitizmust a náciizmussal mint mozgalommal való összefüggésben kell megérteni – egy mozgalommal amely saját önértelmezésében egy lázadás volt.

A modern antiszemitizmus, amelyet nem szabad összekeverni a mindennapos zsidóellenes előítéllettel, egy ideológia, egy gondolkodásforma, amely a késő tizenkilencedik században jelent meg Európában. Kialakulása előfeltételezte az antiszemitizmus – ami szinte mindig integráns része volt a keresztény nyugati civilizációnak – korábbi formáinak több évszázados meglétét. Az antiszemitizmus összes formájának közös vonása a zsidóknak tulajdonított erő [power] mértéke: képesség Isten meggyilkolására, a pestisjárvány elindítására, majd később a kapitalizmus és a szocializmus létrehozására. Más szavakkal, a modern antiszemitizmus erősen manicheus jellegű, ahol a zsidók játszák a sötétség gyermekeinek szerepét.

Nem csak a zsidóknak tulajdonított hatalom [power] mértéke, hanem minősége is megkülönbözteti az antiszemitizmust a fajgyűlölet más formáitól. A fajgyűlölet valószínűleg minden formája tulajdonít valamilyen potenciális erőt a másiknak. Ez az erő azonban általában konkrét – anyagi vagy szexuális – az elnyomottak (az „elfojtottak”),

az „*Untermenschek*” potenciális ereje. A zsidóknak tulajdonított hatalom nem csak sokkal nagyobb és „valóságosabb” (nem pedig csak potenciális), hanem egészen más jellegű is. A *modern* antiszemitizmusban ez az erő rejtélyes módon megfoghatatlan, absztrakt, univerzális. Ez az erő nem a maga konkrétságában jelenik meg, hanem egyfajta hordozót, kifejezési formát kell találnia. Mivel ez az erő nem kötődik semmi konkrétéhoz, „gyökértelen”, ezért szinte végtelen kiterjedésű és rendkívül nehéz megfékezni. Különböző jelenségek mögött áll, de nem azonos azokkal. Forrása így rejtett – összeszküvésekben rejlik. A zsidók egy hatalmas erejű, megfoghatatlan, nemzetközi összeesküvés képviselői.

Ennek a vízióknak egy szemléletes példája egy náci poszter amely Németországot ábrázolja – egy izmos, tisztességes munkásként megjelölve –, akit Nyugatról egy kövér, plutokratikus John Bull fenyeget, Keletről pedig egy brutális, barbár bolsevik komisszár. Azonban ezek az ellenséges erők valójában csupán bábok. A földgolyó mögül kinéz ugyanis a zsidó alakja, aki e bábok drójtjait kezében tartja. Ez a vízió korántsem volt a náci monopóliuma. Általában jellemző a modern antiszemitizmusra, hogy a zsidókat feltételezi e két „látszólag” elmentéses erő, a plutokratikus kapitalizmus és a szocializmus, mögött. A „nemzetközi zsidóság” emellett az „aszfaltzsungelek”, a kialakuló megalopoliszok lakójaként jelenik meg, a „vulgáris, materialista és modern kultúra” létrehozója és általában minden olyan erő mögött ott van, ami a hagyományos társadalmi csoportok, értékek és intézmények hanyatlásához hozzájárul. A zsidó idegen, veszélyes, destruktív erőként jelennek meg, aki aláássa a nemzet „egészségét”. A modern antiszemitizmusnak így nem csupán szekuláris tartalma a jellemzője, hanem szisztematikus jellege: világmagyarázatnak mondja magát – egy olyan világ magyarázataként, ami igen gyorsan vált túlságosan bonyolulttá és fenyegetővé sok ember számára.

A modern antiszemitizmusnak ez a leíró meghatározása, bár szükséges az általában vett előítélettől és fajgyűlölethez való megkülönböztetéséhez, önmagában még nem elégséges a náciizmussal való lényegi kapcsolat kimutatásához. Azaz ezen a szinten még nem értük el azt a célt, hogy meghaladjuk a náciizmus társadalmi-történeti elemzése és az antiszemitizmus vizsgálata szokásos elkülönülését.

Amire szükség van, az a fent leírt antiszemitizmus olyan *magyarázata*, ami képes a két jelenség közvetítésére. Olyan történelmi kategóriák kell, hogy adják a magyarázat alapját, amelyek a nemzeti-szocializmus megmagyarázására is használhatók. A szándék itt nem az, hogy tagadjuk a társaslélektani vagy pszichonanalitikus magyarázatok¹⁰ relevanciáját, hanem hogy kijelöljük a történeti-ismeretemeleti vonatkoztatási keretet, amelyen belül aztán a további pszichológiai specifikálás megtörténhet. Ennek a vonatkoztatási keretnek képesnek kell lennie befogadnia a modern antiszemitizmus specifikus tartalmát

és történelminek kell lennie, azaz hozzá kell járulnia annak megértéséhez, hogy ez az ideológia miért vált olyan elterjedtté az adott történelmi pillanatban – a kései tizenkilencedik századtól kezdve. Ilyen keret nélkül minden magyarázatkiírlet, ami a szubjektivitásra fókuszál történelmileg meghatározatlan marad. Amire tehát itt szükség van, az a társadalmi-történelmi ismeretelmélet fogalmaival operáló magyarázat.

Az antiszemitizmus teljes problematikájának kifejtése túlmenne ennek az esszének a határain. Az itt kifejtett fő érv a következő: a modern antiszemita világnézet gondos vizsgálata megmutatja, hogy e gondolkodásformában az ipari kapitalizmus gyors kibontakozása szerteágazó társadalmi hatásaival a zsidó alakjában személyesül meg és azonosíttatik. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a zsidókat pénztulajdonosokként írják le, mint a hagyományos antiszemitizmusban, hanem felelőssé teszik őket a gazdasági válságokért és a zsidókhoz kötik a gyakran traumatikus társadalmi változás folyamatait, amelyek a gyors iparosodásból származnak: a robbanásszerű urbanizációt, a hagyományos társadalmi osztályok és rétegek hanyatlását, a nagy és egyre inkább szervezett ipari munkásság kialakulását és így tovább. Más szavakkal a tőke absztrakt dominanciája, amely – különösen a gyors iparosodás során – az embereket számukra érthetetlen dinamikus erők forgatagába lökte, mint a nemzetközi zsidóság dominanciája fogalmazódik itt meg. Ez különösen igaz volt olyan országokban, mint Németország, ahol az ipari kapitalizmus kifejlődése nem csak hogy nagyon gyors volt, hanem egy korábbi burzsoá forradalom és a liberális értékek és politikai kultúra ezt követő hegemónná válása nélkül valósult meg.

Mindez idáig azonban csak egy első közelítés. A megszemélyesítést leírtuk, de nem magyaráztuk meg. Az ismeretelméleti megalapozás még hiányzik. Számos magyarázatkiírletet ismerünk itt. A probléma ezekkel az elméletekkel, mint amilyen például Max Horkheimeré¹¹, melyek a zsidók a pénzzel és a forgalmi szférával való azonosítására koncentrálnak, hogy nem tudnak elszámolni azzal az elképzeléssel, hogy a zsidók egyben a szociáldemokrácia és a kommunizmus mozgató erői is. Első ránézésre azok az elméletek, mint George Mosse-é¹², amelyek a modern antiszemitizmust mint a modernitás elleni lázadást fogják föl, kielégítőbbnek tűnnek. A probléma ezzel a megközelítéssel azonban az, hogy a „modern” nyilván magában foglalja az ipari tőkét, amely viszont, mint az közismert, épp, hogy *nem* volt az antiszemita támadások célpontja, még a gyors iparosodás időszakában sem. Amire tehát szükség van, az egy olyan megközelítés, amely által megkülönböztethetővé válik, hogy mi a modern kapitalizmus, és hogy minek tűnik, azaz lényege és megjelenése. A „modern” fogalma nem tesz lehetővé egy ilyen megkülönböztetést.

Ezek a megfontolások elvezetnek Marx fétisfogalmához, amelynek Marx által szánt funkciója az volt, hogy egy társadalmi-történelmi

tudáseméletet adjon a kapitalista társadalmi viszonyok lényege és látszólagos-látható megjelenési formájuk közti különbségről.¹³ Ha megvizsgáljuk a modern antiszemitizmus által a zsidóknak tulajdonított erő specifikus tulajdonságait – absztraktság, megfoghatatlanság, egyetemesség, mobilitás – megdöbbentő, hogy mindegyik a Marx által elemzett társadalmi formák értékdimenziójának* a tulajdonsága is. Továbbá, ez a dimenzió – csakúgy, mint a zsidók feltételezett hatalma – nem jelenik meg mint olyan, hanem valamilyen anyagi hordozóra van szüksége, mint például az áru. A hordozónak így „kettős természete van”: értéke és használati értéke is.

Ezen a ponton hozzákezdhetünk a tőkés társadalmi viszonyok rövid elemzéséhez, hogy megmagyarázzuk a fent leírt megszemélyesítést és megoldjuk a problémát, miért van az, hogy a modern antiszemitizmus, amely a „modernség” oly sok aspektusa ellen háborog, feltűnően hallgat az ipari tőkérről és a modern technológiáról, vagy egyenesen pozitív módon viszonyul hozzá.

Az áruforma példájával kezdem az elemzést. Az áruban rejlő dialektikus feszültség érték és használati érték között megköveteli, hogy ez a „kettős természet” külsőleg az értékforma anyagi formájában jelenjen meg, „megduplázódva”, egyrészt mint pénz (az érték külsődleges-látható [manifest] formája), másrészt mint áru (a használati érték külsődleges-látható formája). Ennek a külsődlegessé válásnak az eredménye az, hogy az áru, habár valójában egy társadalmi forma, amely egyszerre fejezi ki az értéket és használati értéket, úgy tűnik, mintha csak az utóbbit tartalmazná, azaz tisztán anyagi és „dologi” [thingly] entitásnak tűnik. Ezzel szemben a pénz az érték kizárólagos hordozójaként jelenik meg, azaz a tisztán absztrakt megnyilvánulásaként, maga az áru értékdimenziójának külsődlegessé tett látható megnyilvánulása helyett. Ezek a kapitalizmusra sajátosan jellemző, anyagi formában megtestesülő társadalmi viszonyok úgy tűnnek föl – ezen az elemzési szinten – mint a pénz (amely absztrakt entitás és „minden gonosz gyökere”) illetve a „dologi” természet ellentéte. A tőkés társadalmi viszonyok úgy tűnik mintha kizárólag az absztrakt dimenzióban találnák meg kifejeződésüket, mint például a pénz, illetve mint külsődleges, absztrakt, univerzális „törvényszerűségek”.¹⁴

Egy aspektusa a fétnak tehát, hogy a tőkés társadalmi viszonyok nem mint olyanok jelennek meg, hanem antinómikus formában, mint az absztrakt és a konkrét ellentéte. Mivel, ezen túl, az antinómia mindkét oldala tárgyiasult, ezért mindkettő mint kvázi-természeti jelenik meg: az absztrakt dimenzió mint „objektív”, „természeti” törvények összessége; a konkrét dimenzió pedig mint tisztán „dologi” természet. *A kapitalizmust jellemző elidegenedett társadalmi viszonyok egy kvázi-természeti*

* value dimension; itt az „érték” kizárólag a gazdasági értéket jelenti (A ford.)

antinómia formájában jelennek meg, amelyben a társadalmi és a történelmi dimenzió nem jelenik meg. Ez az antinómia aztán újra kifejezésre jut, mint a pozitivistá és romantikus gondolkodásformák szembenállása. A fetiszált gondolkodás legtöbb kritikai analízise az előbbi antinómia egyik oldalára – ti. az úgynevezett polgári gondolkodásmódra – koncentrált, amely az absztraktot transzhisztorikusnak fogja föl, ezáltal elhomályosítva a fennálló viszonyok társadalmi és történelmi jellegét. Ebben az esszében a másik oldalra kerül a hangsúly: a lázadás és romanticizmus olyan formáira, amelyek önértelmezésükben polgár-ellenesek, de valójában a konkrétot abszolutizálják [hyposztasize], és ezáltal a tőkés társadalmi viszonyok antinómiáján belül maradnak.

Az antikapitalista gondolkodás olyan formái, amelyek megmaradnak ennek az antinómiának a közvetlenségében, általában a kapitalizmust és ennek a társadalmi formációnak a sajátos jegyeit kizárólag az antinómia absztrakt dimenziójának megnyilvánulásaként fogják föl. Tipikusan a meglévő konkrét dimenzió ezután mint az absztrakt ellenpólusa jelenik itt meg, mint ami „természeti” és ontológiaiilag emberi, kívül állva a tőkés társadalom sajátos rendszerén. Így például a konkrét munka, például Proudhonnál, mint nem-kapitalista momentum tűnik föl, ami szembenáll a pénz absztraktságával. Az, hogy épp ez a konkrét munka magában hordozza a tőkés társadalmi viszonyokat, és azok által materiálisan meghatározott, nem válik a megértés részévé.

A kapitalizmus, a tőkeforma és a vele összekapcsolódó fétis további fejlődése során, az árufétisben benne rejlő naturalizáció egyre inkább biológiai értelmezést kap. A tizenhetedik és tizennyolcadik század mechanikus világnézete lassan visszaszorul, az organikus folyamatok átveszik a mechanikai egyensúly mint a fő fétisforma helyét. A fajelméletek burjánzása és a szociáldarwinizmus felemelkedése a késő tizenkilencedik században idevágó példák. A társadalmat és a történelmi folyamatokat egyre inkább biológiai terminusokban fogják föl. Itt most nem fejtem ki ennél jobban a tőkefétisnek ezt az aspektusát. Ami számunkra fontos, az az, hogyan változik meg a tőke észlelése. Mint fent már vázoltuk, az áru elemzésének logikai szintjén, a „kettős természet” lehetővé teszi a konkrét munka számára, hogy tisztán anyagi, kreatív folyamatként jelenjen meg, a tőkétől elválasztható módon, valamint az áru számára, hogy tisztán anyagi entitásként jelenjen meg, a közvetített társadalmi formák tárgyiasulása helyett. A tőke logikai szintjén ez a „kettős természet” lehetővé teszi az ipari termelésnek, hogy tisztán anyagi, kreatív folyamatként tűnjön föl, ami elválasztható a tőkétől. *Az ipari tőke ekkor a „természetes” kisiparos munká egyenesági leszármazottjaként jelenik meg, szemben a „parazitisztikus” finánctőkével.* Míg az előző „szervesen meggyökerezettnek [rooted]” tűnik, az utóbbi nem. Magának a tőkének – vagy ami a kapitalizmus negatív aspektusaként láttatik – megragadása kizárólag

absztrakt dimenziója külsődleges-látható formájának – a finánc- és kölcsöntőkének – kategóriáiban történik. Ebben az értelemben a biológiai interpretáció, amely szembeállítja a kapitalizmus konkrét dimenzióját mint „természetit” és „egészségest” a „kapitalizmussal” magával (már ahogy azt ebben az értelmezésben látják), nem áll ellentmondásban az ipari tőke és a technológia dicsőítésével. Mindketten ugyanis az antinómia „dologi” oldalán találhatók.

Ez utóbbi összefüggést gyakran félreértik. Ennek egy példája, amikor Norman Mailer a neo-romanticizmus (és a szexizmus) védelmében írt *A szex rabja* c. könyvében azt írja, hogy bár Hitler kétségtelenül a vérről beszélt, de aztán gépeket épített. A dolog lényege azonban épp az, hogy a fetiszizált „antikapitalizmus” e formája számára a vér ÉS a gép egyaránt az absztrakt konkrét ellenpéldái. A „természetre”, vére, a termőföldre, a konkrét munkára és a *Gemeinschaft*-ra helyezett pozitív hangsúly könnyen járhat kéz a kézben a technológia és az ipari tőke istenítésével.¹⁵ Ezt a gondolkodásformát így nem szabad anakronisztikusnak, a történelmi „egyidejűtlenséget” (*Ungleichzeitigkeit*) kifejeződéseként felfogni, ahogy a késő tizenkilencedik században felemelkedő fajelméleteket sem atavisztikusnak. Ezek történelmileg új gondolkodásformák és semmiképp sem korábbi jelenségek újbóli megjelenései. A biológiai természetiség hangsúlyozása miatt van az, hogy atavisztikusnak vagy anakronisztikusnak tűnnek. De ez az elképzelés maga már része a fétisnek, ami a „természetit” „lényegibbnek” és a gyökerekhez közelebb állónak látta, a történelem folyamatát pedig mint a „mesterséges” egyre fokozódó térryerését. Ezek a gondolkodásformák az ipari kapitalizmus kifejlődésével válnak erőteljessé. *Kifejeződései* annak az antinómikus fétisnek, amelyből kinő a gondolat, miszerint a konkrét „természeti”, és amely a társadalmilag „természetit” egyre inkább biológiai fogalmakban prezentálja. Épp a konkrét abszolutizálása és a tőke a külsődlegesen látható-absztrakttal való azonosítása az, ami olyan hasznossá teszi ezt az ideológiát a válságban lévő ipari kapitalizmus számára. A nemzetiszocializmus nem pusztán abban a nyilvánvaló értelemben állt a tőke érdekében, hogy hevesen antimarxista volt és hogy a náciok szétrombolták a német munkásosztály szervezeteit. Szintén a tőke érdekeit szolgálta akkor, amikor a liberális kapitalizmustól a kvázi-államkapitalizmus felé mozdult el a tőkés rendszer. A tőke azonosítása a külsődlegesen látható-absztrakttal részben egybeesik a piaccal való azonosításával. Az „absztrakt” liberális állam elleni támadás elősegítheti a „konkrét” intervencionista állam kialakítását. Ez a fajta antikapitalizmus ezért csak látszólag néz a múltba vágyakozással. Mint a tőkefétis kifejeződése a valóságban lendülete nagyon is előre mutat. Ezáltal a kapitalizmus kisegítője a kvázi-államkapitalizmus felé való átmenet válságos időszakában.

Az „antikapitalizmus” ezen formája tehát az absztrakttal szembeni egyoldalú támadáson alapul. Az absztrakt és a konkrét nem mint egy

antinómia részei jelennek meg, ahol az absztrakt – az értékdimenzió – tényleges meghaladása magának az antinómiának – annak mindkét pólusával – történelmi meghaladása által lehetséges. Ehelyett amit itt kapunk az az absztrakt gondolkodás, az absztrakt jog (law), vagy más szinten a pénz és a fináncőtke egyoldalú támadása. Ebben az értelemben ez a gondolkodásforma antinómikus kiegészítője a liberális gondolkodásnak, ahol az absztrakt uralma nem kérdőjeleződik meg, és a pozitív és kritikai gondolkodás közti különbségtétel is elmarad. Ez az „antikapitalista” támadás azonban nem áll meg a absztrakció elleni támadásnál, hiszen az absztrakt dimenzió maga is megjelenik materiálisan is. A tőkefétis szintjén nem csak az antinómia konkrét oldalának naturalizálásáról és biologizálásáról van szó. A külsődlegesen látható absztrakt dimenzió is biologizálódik: a zsidók alakjában. A konkrét-anyagi és az absztrakt közötti ellentét az árjak és zsidók közötti faji ellentété válik. A modern antiszemitizmus biologizálja a kapitalizmust – kizárólag külsődlegesen látható absztrakt dimenziója fogalmaiban megragadva – mint a nemzetközi zsidóságot.

Ebben az értelmezésben a zsidók nem egyszerűen a pénzzel, a kereskedelem szférájával lesznek azonosítva, hanem magával a kapitalizmustal. A gondolkodás fetiszizált formája miatt azonban a kapitalizmus nem foglalja magában az ipart és a technológiát. A kapitalizmus kizárólag külsődleges látható absztrakt dimenziója formájában jelenik meg, amelyet aztán felelőssé tesznek minden olyan konkrét társadalmi és kulturális változásért, amelyet a modern ipari kapitalizmus gyors fejlődése kiváltott. A zsidók itt nem egyszerűen a tőke reprezentánsaként tűntek föl (ebben az esetben az antiszemita támadások sokkal inkább osztályspezifikusak lettek volna), hanem a tőke mint társadalmi forma nemzetközileg érvényesülő dominanciájának megfoghatatlan, pusztító, mérhetetlenül hatalmas erejének *megtestesüléseként*. Az antikapitalista elégedetlenség bizonyos formái a tőke külsődlegesen látható absztrakt dimenziójában találták meg célpontjukat, a zsidók konkrét alakjában, aminek oka, hogy az absztrakt és konkrét dimenzió antinómiájának köszönhetően a kapitalizmus így jelent meg sokak szemében, s nem az, hogy a zsidókat tudatosan azonosították az értékdimenzióval. Ez az „antikapitalista” lázadás ezért a zsidók elleni lázadás is volt. A kapitalizmus és negatív társadalmi következményeinek meghaladása a zsidók meghaladásával lett egyenlő.

IV.

Habár az effajta „antikapitalizmus” (amely áthatotta a nemzetiszocializmust) és a modern antiszemitizmus közötti immanens kapcsolatot körvonalaztuk, megmarad a kérdés, hogy a kapitalizmus absztrakt dimenziójának biológiai értelmezése miért a zsidókban találta meg cél-

pontját. Ez a választás az európai kontextusban korántsem volt véletlenszerű. A zsidók helyén nem állhatott volna bármelyik másik tetszőleges csoport. Ennek okai szerteágazóak. Az antiszemitizmus messzire visszanyúló története Európában, és a zsidók ezzel összefüggő azonosítása a pénzzel jól ismert. Az ipari tőke gyors terjeszkedése a tizenkilencedik század utolsó harmadában Közép-Európában egybeesett a zsidók politikai és közjogi felszabadításával. Robbanásszerűen megugrott a zsidók száma az egyetemeken, a szabadfoglalkozásúak [liberal professions] körében, az újságírásban, a művészetekben, a kereskedelemben stb., azaz a zsidók egyszer csak láthatóvá váltak a társadalomban, különösen azokban a szférákban és hivatásokban, amelyek terjeszkedőben voltak, és amelyek a társadalom újonnan kialakulóban lévő jellegével kapcsolódtak össze.

Sok más tényezőt is meg lehet nevezni. Van egy, amelyet én külön kiemelnék. Ahogy az áru mint társadalmi forma „kettős jellege” az absztrakt (pénz) és a konkrét közötti külsődleges antinómiában fejeződik ki, ugyanúgy a polgári társadalmat az állam és a civil társadalom közötti hasadás jellemzi. Ez a hasadás azt jelenti, hogy az egyén egyszerre állampolgár és magánszemély. Mint állampolgár az egyén absztrakt. Ez például kifejeződik a(z absztrakt) törvény előtti egyenlőségben, vagy az „egy ember egy szavazat” (legalábbis névlegesen érvényesülő) elvében. Személyként az egyén konkrét, aki konkrét osztályviszonyokba ágyazódik be, amelyek viszont „privátnak” vannak nyilvánítva, azaz a civil társadalom szférájához tartoznak, és nincs politikai kifejeződésük. Európában azonban az a nemzetelképzelés, ahol a nemzet tisztán politikai entitás, amely élesen elválik a civil társadalom szubsztancialitásától, sosem vált teljesen valósággá. A nemzet nem pusztán egy politikai, hanem konkrét entitás is volt, amelyet meghatározott a közös nyelv, történelem, tradíció és vallás. Ebben az értelemben az egyetlen csoport Európában, amely megfelelt az állampolgár tisztán politikai absztrakciója meghatározásának a zsidóké volt politikai emancipációjukat követően. A zsidók német vagy francia állampolgárok voltak, de nem igazán németek vagy franciák. A nemzet részei voltak absztrakt értelemben, de csak ritkán konkrét értelemben. Ezen túl, majdnem minden európai országban voltak zsidó állampolgárok. Az absztraktság jellege, amely nem csak az értékdimenzió közvetlen sajátja, hanem közvetett módon a polgári államé és jogé is, szorosan összekötődött a zsidókkal. Egy olyan periódusban, amikor egyre inkább a konkrétot istenítették az absztrakttal, a „kapitalizmussal”, a polgári állammal szemben, ez az összekötődés, ez az azonosítás fatálisnak bizonyult. A zsidók gyökértelenek, nemzetköziek és absztraktaak voltak.

V.

A modern antiszemitizmus tehát egy különösen kártékony fétisforma. Ereje és veszélye abban van, hogy átfogó világnézetet nyújt, amely magyarázatot nyújt és formát ad az antikapitalista elégedetlenség bizonyos formáinak úgy, hogy a kapitalizmus mindeközben intakt marad, azáltal, hogy a tőkés társadalmi formák megszemélyesítéseit támadja. Az antiszemitizmus e felfogása lehetővé teszi, hogy megragadva egy lényegi momentumát, a náciizmust egyfajta „megrövidült” [foreshortened] antikapitalista mozgalomként értsük meg, amelyet az absztrakt gyűlölete, a fennálló konkrét abszolutizálása és egy egyetlen célra összpontosító, kíméletlen – de nem szükségszerűen gyűlölettől elváltak – küldetéstudat jellemez: megtisztítani a világot minden gonosz eredetétől.

Az európai zsidóság kiirtása megmutatja, hogy igen erős leegyszerűsítés a náciizmust mint antikapitalista felhangokat is hordozó tömegmozgalmat leírni, ami legkésőbb 1934 („Röhm-puccs”) után levetette ezt a „bőrét”, amikor az már beteljesítette célját és megtörtént az államhatalom megszerzése. Először is, az ideologikus gondolkodásformák nem egyszerűen tudatos manipulációk. Másodsor pedig ez a nézet félreérti a náciizmus „antikapitalizmusának” természetét, hogy az milyen mértékben kapcsolódott össze lényegéből adódóan az antiszemita világnézettel. Auschwitz megmutatja ezt a kapcsolatot. Igaz, hogy az SA kissé túlságosan konkrét és plebejus antikapitalizmusát kidobták a hajóból 1934-ben, az antiszemita magot – azaz azt a meggyőződést, annak „tudását”, hogy minden gonosz gyökere az absztrakt, a zsidó – azonban nem.

A kapitalista üzem egy olyan hely, ahol értéket termelnek, amely „sajnos” konkrét javak termelésének formáját kell, hogy öltse. A konkrétot mint az absztrakt szükséges hordozóját termelik. A haláltáborok nem egy ilyen üzem borzalmas alakváltozatai voltak, hanem inkább groteszk, árja, „antikapitalista” tagadásaként kell látnunk őket. Auschwitz egy üzem volt az „érték elpusztítására”, azaz az absztrakt megszemélyesülésének megsemmisítésére. Szerveződése egy ördögi ipari folyamaté volt, amelynek célja a konkrét „felszabadítása” volt az absztrakt uralma alól. Az első lépés a dehumanizálás volt, azaz az emberi jelleg „maszkjának” letépése és annak leleplezése mik is a zsidók „valójában”: árnyékok, rejtjelek, absztrakciók, „*Müsselmänner*”. A második lépés az absztraktság megsemmisítése, füstté változtatása volt, közben kinyerve a konkrét anyagi „használati érték” utolsó darabjait: ruhát, aranyat, haját, szappant.

Auschwitz, nem pedig 1933, volt az igazi „német forradalom” – a fennálló társadalmi formáció valódi „megdöntése”. Ez a tett hivatott megszabadítani a világot az absztrakt zsarnokságától. Ennek során egyben a náci „felszabadították” magukat az emberiség alól.

A náciok elvesztették háborújukat a Szovjetunió, Amerika és a britek ellen. Megnyerték viszont háborújukat, „forradalmukat” az európai zsidók ellen. Nem egyszerűen hatmillió zsidó gyermek, asszony és férfi meggyilkolását sikerült elérniük, hanem egy kultúra – egy igen öreg kultúra – elpusztítását is: az európai zsidóságot. Ezt a kultúrát egy olyan hagyomány jellemezte, amely komplex feszültségi viszonyban tartotta fönt a különöst és az általánost. Ez a belső feszültség egy külső feszültséggel párosult, ami a zsidók keresztény környezetükhöz való viszonyát jellemezte. A zsidók sosem voltak teljesen részei a körülöttük lévő nagyobb társadalomnak, miközben nem is különültek teljesen el tőle. Ennek következményei gyakran katasztrófálisak voltak a zsidók számára. Máskor viszont igen gyümölcsözők. Ez a feszültségi viszony az emancipációt követően a legtöbb zsidó tudatában mintegy mélyen leülepedett. Ennek a különös és egyetemes közötti feszültségnek a végső megoldása a zsidó hagyományban az idő, a történelem függvénye: a Messiás eljövetele. Talán a szekularizáció és asszimiláció folyamatában az európai zsidóság egyszerűen feladta volna ezt a feszültségi viszonyt. Talán ez a kultúra fokozatosan eltűnt volna mint élő hagyomány, mielőtt még a különös és egyetemes közötti feszültség föloldódott volna. Ezt a kérdést már soha nem fogjuk tudni megválaszolni.

A „múltból tanulni” az antiszemitizmus, a „megrövidült” antikapitalizmus történelmi tapasztalatából való tanulást is kell, hogy jelentse. Súlyos hiba lenne a baloldal részéről, ha a kapitalizmust csak a tőke antinómiája absztrakt dimenziójának fogalmaiban fogná föl, legyenek azok akár a technokratikus uralom, vagy az absztrakt ész fogalmai. Hasonlóképpen, kivételesen óvatosnak kell lennünk az olyan jelenségekkel szemben, mint a pszichoterápia új formái, amelyek az érzelmeket a gondolkodással állítják szembe, vagy az ökológia társadalmi problémájának biológisztikus felfogásai. Minden olyan „antikapitalizmus”, amely az absztrakt közvetlen tagadására törekszik és dicsőíti a konkrétot – ahelyett, hogy tekintetbe venné gyakorlati és elméleti szempontból, mit jelentene mindkettő történelmi meghaladása – legjobb esetben tehetetlen társadalmi és politikai szempontból a tőkével szemben. Legrosszabb esetben veszélyes, még ha az általa kifejezett igények emancipatórikusnak is tekinthetők. A baloldal valaha elkövette azt a hibát, hogy azt hitte monopóliuma van az antikapitalizmus fölött, illetve, ezt megfordítva, hogy az antikapitalizmus minden formája legalábbis potenciálisan progresszív. Ez a hiba fatálisnak bizonyult, nem utolsósorban épp a baloldal számára.

- ¹ Magával a filmmel kapcsolatban a nyugatnémet sajtóban sok kritika kommersz és trivializáló jellegére koncentrált. Véleményem szerint a film más aspektusai, az NSZK körülményei között, sokkal fontosabbak voltak. A film bizonyos gyengeségei épp abban rejlettek, ami miatt képes volt széles körben érzelmi reakciókat kiváltani. Egy konkrét zsidó család sorsának bemutatása például lehetővé tette és elősegítette az áldozatokkal való részvételt. A német közönség egyszerűen csak azt vehette észre, hogy azonosul a zsidókkal, amit könnyebbé tett az, hogy egy asszimilálódott középosztálybeli családról volt szó. Hatmillió zsidó meggyilkolásának tudatosulása ezáltal mélyebbre vált. Az ábrázolás módja és a rá adott válasz azonban a fajgyűlölettel szembeni liberális válasz korlátain belül marad, és nem néz szembe többségelvű [majoritarian] implikációival. Azáltal, hogy itt csak reagálunk a Másik fajgyűlölő és antiszemita negatív értékelésére, gyakran megtagadjuk a Másik tényét, illetve az ahhoz való jogot. Ami ezáltal nem kerül felszínre, az az, hogy nem csak hat millió zsidó ember életét oltották ki, hanem az európai zsidóság életét is. Az azonosulási lehetőségét felerősítve a film elhomályosította annak a belátását, hogy egy másik népet, egy másik kultúrát semmisítettek meg. Másik gyengesége a filmnek az volt, hogy a gettók és táborok körülményeinek bemutatása messze elmaradt a valóság borzalmait mögött. De épp ezáltal vált lehetségessé a közvélemény elborzadása. Az emberek képesek voltak a látottak befogadására, ellentétben a dokumentumfelvételek szinte felfoghatatlan borzalmi esetében, amit sokan képtelenek befogadni, mert az áldozatokat dehumanizált – élő vagy halott – csontvázzakként mutatják meg, és amelyek gyakran negatív, defenzív jellegű választ váltanak ki. Végül pedig, a film a zsidók üldözését és kiirtását tisztán fenomenologikusan közelítette meg. Nem történt kísérlet az antiszemitizmus megmagyarázására vagy a nemzetiszocializmus történelmi és társadalmi dimenzióinak körülírására. De talán épp ez a hiány kényszerítette rá az embereket, hogy szembenézzenek magával a jelenséggel, ne pedig analitikus kategóriák vagy moralizáló általánosságok mögé bújanak.
- ² Kelet-Németországban minden zsidó, politikai háttérétől függetlenül, magasabb nyugdíjat kap az államtól. Ugyanakkor ezt a kiemelt nyugdíjat nem mint zsidók kapják, hanem mint „antifasiszták”.
- ³ A film (fiktív) náci főszereplőjét Dorfnak hívták.
- ⁴ Miközben Rudolf Augstein a *Spiegel*-nél szerkesztőségi cikkében azt hangsúlyozta, hogy nem tudott róla mi történt (habár nem keresett mentségeket tudatianságára), a *Stern* Henri Nannen-je cikkében ítéletet mondott saját maga fölött, mivel tudta, hogy mi történik és mégsem tett semmit, sőt továbbra is büszkeséggel viselte a *Luftwaffe* egyenruháját. Egy drámai jelenetet is láthattunk a TV-ben, amikor egy, a közvélemény reakciójáról tudósító hírbemondó, számos korábbi tagadó nyilatkozata után, egyszer csak megszakította riportját, hogy személyes nyilatkozatot tegyen. Mint bevallotta a háború alatt az Atlanti-óceánon egy tengeralattjárón szolgált. Még az ott lévők is tudtak Auschwitz-ról.
- ⁵ Már 1940-ben Heydrich *Sicherheitsdienst*-je azoknak a – többségükben, mint tudjuk, a keleti fronton szolgáló – német katonáknak „problémájáról” beszél, akik a frontról visszatérve elmondták tapasztalataikat.

- ⁶ Nem gondolom, hogy a nagyobb mértékű társadalmi reakció hiánya a Szövetségesek 1945-t követő konzervatív politikájának lett volna betudható. Az „antifa” bizottságok kicsik és elszigeteltek voltak. A náci táborokból kiszabadult antifasisztákat korántsem ünnepelte a társadalom.
- ⁷ Theweleit: *Männerphantasien* [Férfifantáziák], Roter Stern Verlag, Frankfurt 1977. A könyv a férfifantáziák dokumentumainak és interpretációinak gazdag forrása. Mint a szexista pszichés struktúrák elemzése azzal a gyenge ponttal rendelkezik, hogy patriachátus náciizmushoz fűződő viszonyának vizsgálata eltorzul, mivel az utóbbit lényegében az előbbivel próbálja megmagyarázni. A náciizmus természetesen szexista volt. Azonban nem ez volt megkülönböztető jegye. A kettő összemosásával Theweleit a nemzetiszocializmusra nem specifikus kategóriát használ fel a jelenség specifikumának megmagyarázására (analóg módon a „tőke” kategóriájának használatához az objektíviztikus elméletekben). Ezáltal a náciizmus specifikuma feloldódik és a probléma akként merül föl, hogy lehetséges-e „nem-fasiszta” férfiről beszélni (44. o.). Más szavakkal egy történelmileg sajátos jelenség szubjektív dimenziójának elemzési kísérlete egy szubjektíviztikus, transzhisztórikus, nem-specifikus ideológiává válik. A *Männerphantasien* hatalmas siker volt Németországban. Nagy terjedelemben és rendkívül pozitív hangnemben foglalkozott vele a liberális média. (Egy teljes oldal a *Die Zeit*-ban.) Ezzel párhuzamosan a baloldali „szcénán” belül is rendkívül népszerű volt. Véleményem szerint pontosan az tette olyan népszerűvé, amit az imént kritizáltam: a náci múltnak ez az értelmezése „trendi” – egyfajta nem túl autentikus tiszteletkifejezés a nőmozgalmak iránt – és olyannyira nem-specifikus, hogy a nemzetiszocializmus németországi sikerének problémája általában „a férfiak” problémájává alakul át, konkrét időtől és tértől elvonatkoztatva.
- ⁸ Egy nem is olyan ritkán hallott indoklás egyes baloldaliaktól arra, hogy miért nem nézték meg a „Holokauszt”-ot, az, hogy tudomásuk szerint a TV-film cionista propaganda. Ez az érvelés elfeledkezik arról a nyilvánvaló tényről, hogy az európai zsidóság kiirtása volt az, amiért a legtöbb zsidó szimpatizálni kezdett a cionizmussal 1945 után. Ez nem egyszerűen a nácioknak volt köszönhető, hanem a román, ukrán, litván, horvát, flamand és francia antiszemiták és fasiszták lelkesedésének, hogy segítsenek a nácioknak, valamint az amerikaiak és britek által gyakorolt „jóindulatú elnézésnek”. A cionizmus mint nacionalista válasz azután vált meggyőzővé sok zsidó számára, miután megtapasztalták, hogyan válik a „zsidó világozszeesküvés” projekciójának kifordítása valósággá nemzetközi „özszeesküvésként” a zsidók ellen. A cionizmus tömeges zsidó támogatása gyökereinek megértése nem jelenti azt, hogy elfogadnánk, vagy támogatnánk a cionista politikát. Hasonlóképpen megérteni a palesztin választ a több évtizednyi cionista elnyomással szemben nem teszi szükségsszerűvé, hogy egyetértsünk az olyan radikális nacionalistákkal, mint George Habash vagy Wadie Haddad. Az ilyen megkülönböztetéseket nem olyan nehéz megtenni, ez igazán nem jelenthet problémát. Egy német baloldalinak talán nem kötelessége a európai zsidóság kiirtásával foglalkoznia a cionizmus realitásai miatt?
- ⁹ Az egyetlen közelmúltbeli példa a nyugatnémet médiában a zsidók náci általi kiirtásának kvalitatív specifikálására Jurgan Thorwald cikke volt a *Der Spiegel*-ben (1979. február 5.).
- ¹⁰ Ld. pl. N. Cohen Warran: *Warrant for Genocide*, London, 1967.
- ¹¹ Horkheimer: *Die Juden und Europa*, 1939.

- ¹² George Mosse: *The Crisis of German Ideology*, New York, 1964.
- ¹³ Marx kritikájának episztemológiai dimenziója A tőke egészében immanensen ott van, de csak az áru elemzésének kontextusában van explicite kifejtve. A fétisfogalom alapja Marx az áuról, a pénzről, a tőkéről mint társadalmi formákról – nem pedig mint egyszerű gazdasági fogalmakról – szóló elemzése. Elemzésében a társadalmi viszonyok tőkés formái nem közvetlenül jelennek meg, hanem materiális formákban nyilvánulnak meg. Mint az elidegenedés kifejeződései ezek a társadalmi viszonyok anyagivá vált formái önálló életre kelnek és visszahatva formálják a társadalmi cselekvést és gondolkodást is. Az áru mint forma például a társadalmi dimenziók kettősségét reprezentálja (érték és csereérték), amelyek kölcsönhatása révén ez a kategória egyszerre fejez ki „tárgyasult” társadalmi viszonyokat, illetve gondolkodásformákat. Ettől igen eltérően a fősodrú marxista hagyományban ezek a kategóriák mint a „gazdasági alap” elemei jelennek meg, míg a gondolkodás a felépítmény része, amit az osztályérdekekből (és osztályigényekből) kell levezetni. Ez a fajta funkcionalizmus – ahogy fent már érveltünk mellette – nem tudja adekvátan megmagyarázni a zsidók kiirtásának „diszfunkcionális” jellegét. Általánosanabb értelemben nem tudja megmagyarázni, hogy egy adott gondolkodásforma, ami természetesen érdekében állhat bizonyos társadalmi osztályoknak és más csoportoknak, miért rendelkezik a maga specifikus tartalmával. Ugyanez vonatkozik az ideológia (és a vallás) felvilágosodásbeli elképzelésére, ahol ez utóbbiak tudatos manipuláció temékeiként jelennek meg. Egy adott ideológia tömeges támogatottsága arra utal, hogy van rá affinitás, amelynek gyökerét meg kell magyarázni. A marxi megközelítés, amelyet továbbfejlesztett Lukács, a frankfurti iskola és Sohn-Rethel, ugyanakkor azokkal a tradicionális marxizmusra adott egyoldalú reakciókkal is szembenáll, amelyek feladtak minden komolyabb erőfeszítést, hogy a különböző gondolkodásformákat történetileg megmagyarázzák, és minden ilyen kísérletet „redukcionista” tekintenek.
- ¹⁴ Proudhon, aki ebben az értelemben a modern antiszemitizmus egy őseként fogható föl, ennek megfelelően azt gondolta, hogy a pénz – a külsődleges látható közvetítő – megszüntetése megszüntetné a tőkés viszonyokat is. Nem ismerte föl, hogy a kapitalizmust közvetítéseken keresztül működő társadalmi viszonyok jellemzik, amelyek egyik kifejezési formája, nem pedig oka, a pénz. Más szavakkal Proudhon egy megjelenési formát – a pénzt, mint az absztrakt tárgyasulását – összetévesztett a kapitalizmus lényegével.
- ¹⁵ A nemzetiszocializmus azon elméletei, amelyek „antimodernnek” vagy „irracionalistának” állítják be, nem tudják megmagyarázni e két momentum összefüggését. Az „irracionalizmus” kifejezése nem kérdőjelezi meg az uralkodó „racionalizmust”, és nem tudja megmagyarázni a pozitív viszonyt az „irracionalista”, „biologisztikus” ideológia és az ipar és technológia rációja között. Az „antimodern” kifejezése nem veszi tekintetbe a náciizmus nagyon is modern aspektusait és nem tudja megmagyarázni, miért támadták a modernség bizonyos aspektusait, miközben másokat nem. Valójában mindkét analízis egyoldalú és a fent vázolt antinómiának csak az egyik, absztrakt dimenzióját reprezentálják. Tipikusan kritikátlanul védelmezik ezért a nem-fasiszta „modernitást” vagy racionalitást. Így nyitva hagyták az ajtót olyan új egyoldalú (ezúttal baloldali) kritikák számára (mint amilyen M. Foucault-é vagy A. Glucksmann-é), amelyek a modern tőkés civilizációt kizárólag az absztrakt terminusaiban mutatják be. Mindezek a megközelítések nem csak hogy nem teszik lehetővé a náciizmus egy olyan elméletét, amely adekvát

magyarázatot ad a „vér és gép” kapcsolatra, hanem azt sem tudják megmutatni, hogy az absztrakt és a konkrét vagy a pozitív ész és az „irracionalizmus” ellentéte nem egy abszolút jellegű választás paraméterei, hanem úgy viszonyulnak egymáshoz mint ugyanazon esszencia kettős látható dimenziójának antinómikus kifejeződései: ez az esszencia pedig a tőkés társadalmi formációra jellemző társadalmi viszonyok összessége. (Ebben a tekintetben Lukács *Az ész trónfosztásában* – a náci brutalitásától visszarettenve – visszaesik korábbi önmagához képest a polgári gondolkodás antinómiáinak kritikai elemzése tekintetében, amit 25 évvel korábban a *Történelem és osztálytudat*ban végrehajtott.) Ezek a megközelítések újratermelik ezt az antinómiát, ahelyett, hogy elméletileg meghaladnák.

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

(Eredeti megjelenés: New German Critique No. 19, Special Issue 1: Germans and Jews (Winter, 1980), pp. 97-115)

Neofasizmus a válságérában: az Arany Hajnal¹

Ebben a tanulmányban szeretnénk megvilágítani – az utóbbi öt év szélesebb társadalmi-politikai változásainak kontextusában – azokat a fő tényezőket, amik lehetővé tették, hogy az Arany Hajnal (AH) a görög politikai élet jelentős erejévé váljon. Ennek érdekében többfokuszú megközelítésben vizsgáljuk meg az AH jellegét. Konkrétan, röviden áttekintjük a párt történeti trajektóriáját 2010-ig, majd megvizsgáljuk a válság a görög társadalomra és politikára gyakorolt hatását, megmutatva az állam autoritárius megerősítésének tendenciáját, a [radikális] baloldal ezzel párhuzamos előretörését, és a 2010-2012 közötti politikai konfliktusok ciklusát, amelynek ellentmondásos kontextusában az AH felemelkedett. Ezután részletesen elemezzük a neofasizma diskurzust, ennek hatását a szélesebb politikai vitákra, valamint gyakran dialógus-szerű viszonyát a *mainstream* jobboldal diskurzusával és intézkedéseivel, rámutatva ugyanakkor újító elemekre is. Végül megvizsgáljuk az AH politikai dinamikájának kilátásait a pillanatnyi politikai helyzetben.

Az Arany Hajnal gyökerei

Az AH mint politikai jelenség csak történelmi fejlődésének konkrét útvonala alapján érthető meg. Elemzésünkben megpróbáljuk kiemelni, hogy az AH nem egy populistá szélsőjobboldali párt mint a Front National, de még csak nem is egy tipikus politikai párt, amennyiben ennek a szónak a politikatudományban bevett konnotációját tekintjük.

Nikosz Mihaloliakosz az AH alapítója és vezetője 1973-ban kezdte el politikai pályafutását, mint az „Augusztus 4. Párt” tagja, de neve a görögországi junta bukását követő első években tanúsított paramilitáris aktivitása miatt vált széles körben ismertté. Miután összeütközésbe került az akkori keményvonalas nacionalisták jó részével, 1980-ban megalapítja az AH-t, ami ekkor egy nemzetiszocializmussal foglalkozó kutatócsoportja az azonos nevű folyóiratnak. Politikai szervezetként a csoport először 1983-ban jelenik meg, a „Nemzetiszocialista Mozga-

lom – Népi Egyesület” létrehozásával, amelyet a spanyol CEDADE* inspirált (Psarras 2012).

Aktivitásának rövid szünetelése után 1984-1985-ben (ebben az időszakban Papadopolosz – az 1967-es puccs bebörtönzött vezetője – kinevezi Mihaloliakoszt a párt ifjúsági tagozatának elnökévé), az AH a nyolcvanas évek második felében jelenik meg újra, és 1990-ben tartja meg első kongresszusát. További fejlődése tekintetében 1992 a kritikus év. Kihasznlva a nacionalista hullámot, ami keresztülsöpör az országon az MVJK [Macedónia] elnevezése körülötti konfliktusban, az AH szisztematikus erőfeszítéseket tesz, hogy növelje támogatottságát és befolyása alá vonja a nacionalista tábor. Ekkor tartják meg második kongresszusukat és hozzák létre a Falanx-ot. Ez az osztag a párt szervezett paramilitáris szárnya, több mint ötven (beismert) támadásért felelős bevándorlók és baloldaliak ellen 1992 és 1997 között. Az eredetileg Jiannis Jannopolosz (a dél-afrikai tevékenységéről hírhedt veterán katonatiszt) által megszervezett Falanx-ot 1998-ban átnevezték Arany Sasokra Andritszopolosz vezetése alatt – innentől kezdve ez a paramilitáris csoport az AH szervezeti és politikai értelemben vett központi magjának része.

Az utcai aktivizmus az AH aktivitásának központi része a kilencvenes és kétezres években, ugyanakkor 1992-től kezdve stabil választói közönséget, valamint nemzetközi kapcsolatokat próbálnak kiépíteni². Ebben a kontextusban kilencszer is részt vesznek helyi és általános választásokon, minduntalan jelentéktelen, 0.3% (a párt legjobb, a 2009-es parlamenti választásokon elért, eredménye) alatti eredményeket elérve. 2010-ig az AH marginális politikai erő marad a nacionalista táboron belül, amely támogatottságát egy „hellenizált” nemzetiszocialista narratíva és utcai aktivitása köré építi fel. Valójában, ami ebben az időszakban életben tartja, az a párt által élvezett kvázi jogi immunitás [általában nem indultak bírósági eljárások a párt ellen – a ford.] és bizonyos állami szervek, ti. a titkosszolgálat és a rendőrség – amelyekkel az AH-nak közeli kapcsolatai voltak létrejötte óta – által nyújtott támogatás volt.³

A válság

A szervezet első politikai áttörése a 2010-es athéni önkormányzati választások során történt meg, amikor is Mihaloliakoszt 5.29%-os eredménnyel beválasztják a város közgyűlésébe. Ez a változó dinamika jele a jobboldalon és tágabb értelemben a görög társadalmi formáción belül is. Kihasznlva a közbeszéd autoritárius átalakulását a válság első éveiben és a LAOSZ (Népi Ortodox Riadó)⁴ folyamatos

* Círculo Español de Amigos de Europa, spanyol neonáci szervezet (A ford.)

eltolódását a mainstream felé, az AH hamarosan a csalódott szélső-jobboldali szavazók fő pártjává vált. Amikor 2011 végén a LAOSZ és az Új Demokrácia (ÚD) belépett Papademosz „nemzeti egységkormányába” és ezzel átállt a a Memorandumot és a megszorításokat támogató táborba, az AH választási és politikai befolyása meredeken emelkedni kezdett. A párt a 2012 májusi parlamenti választásokon 7%-ot kapott, majd 6.9%-ot az ezt követő megismételt választásokon júniusban, elsöpörve Karatzaferisz pártját (LAOSZ), és megszerezve az ÚD választói bázisának jelentős részét a nagyvárosok munkásnegyedeiben [popular districts].

Az AH előretörése nem magyarázható meg anélkül, hogy ne utaljunk azokra a mély társadalmi-politikai átalakulásokra, amelyek megrengették az országot 2010-től kezdődően. A megszorítási program végrehajtásának első évében a munkanélküliség 10%-ról 28%-ra emelkedett a gazdaságilag aktív lakosság körében, míg az ifjúsági munkanélküliség 2013-ban a példátlan magas 60%-os szinten stabilizálódott. A görög jegybank becslései szerint a szegénység és társadalmi kirekesztés által fenyegetett emberek száma 25.4%-kal emelkedett, és 24.1%-kal nőtt a szegénységi küszöb alatt élő háztartások száma. 2013-ra a nemzeti össztermék összesen közel 25%-kal zsugorodott, és miközben a jóléti szolgáltatások eltűnőben voltak a Trojka kiigazítási programja miatt, így a társadalom szövete gyors szétbomlásnak indult, mindenféle buffer-mechanizmus nélkül. A politikai elitnek, mivel nem volt hajlandó engedményeket tenni és valamiféle biztonsági hálót nyújtani, és nem volt képes pozitív ideológiai narratívát adni az eseményekhez, nem maradt más választása, mint a félelmi politizáláshoz és az állam autoritárius megerősítéséhez fordulni, hogy garantálhassa hatalmát a növekvő társadalmi elégedetlenség kontextusában.

Amikor a társadalmi mobilizáció 2011 nyarán és őszén eléri csúcspontját, a politikai reprezentáció válsága még tovább mélyül, a hagyományos kétpárti politikai rendszer választói bázisának gyors széteséséhez és a baloldal erősödéséhez vezetve. A 2009-es gazdasági válság így teljes „organikus válsághoz” vezetett, ahol a neoliberais hegemonia maga került veszélybe (Kouvelakis 2011). Szembetalálva magát e kritikus helyzettel és annak lehetőségével hogy akár rövid távon radikális fordulat történhet, a hatalmi blokk határozottan a Poulantzas által „rendkívüli helyzet államának” [State of emergency] nevezett jelenség egy sajátos verziójának megvalósítása felé mozdult el. Túl a parlamenti mellékhadszíntéren, a bíróságok manipulációján és az alkotmányos jogok folyamatos megsértésén a szakszervezeti aktivitás kérdésében, ez a folyamat egy agresszív „törvény és rend” diskurzus kibontakozásával és a baloddallal szembeni heves médiakampánnyal járt együtt. Ennek az ideológiai offenzívának a bevándorlás és a bűnözés témái voltak a trójai falovai, megpróbálva sarokba szorítani a baloldalt és demobilizálni a társadalmat a kétpártrendszer érdekében. Bár ez a

stratégia kezdetben részben sikeres volt, később, a mobilizációs ciklus megtörésekor visszaütt az AH megjelenésével. A görög társadalom szociális konzervativizmusát és reakciós elemeit táplálva a hatalmi blokk a valóságban nem pusztán a neofasiszták diskurzusát legitímálta, hanem gyakorlatukat is.

Ebben a tekintetben az AH felemelkedése benne rejtett a periódus tágabb értelemben vett politikai konfigurációjában, egyszerre mint azzal való szakítás és folytonosság. Folytonosság, mivel kifejezett egy már meglévő és mély gyökerekkel rendelkező politikai dinamikát és szakítás, mert radikalizálta ezt a dinamikát, szakítva a hagyományos nacionalista és jobboldali politika mintázataival. Az AH nem egyszerűen egy önálló kifejeződése a görög jobboldal antikommunista, junta-barát és reakciós elemeinek, ahogy azok a huszadik századi görög történelemben megjelentek és fejlődtek. Ehelyett ezeknek a politikai identitásoknak a minőségi átalakulásáról beszélhetünk, ahogy összeütközésbe kerültek a munkásosztály és a kispolgárság jelentős rétegei által megtapasztalt társadalmi és politikai zűrzavarral a krízis kontextusában. Ebben az értelemben képezi az AH a reakciós ellenválaszt, amit a mozgalmak visszaszorulása okozott, valamint a baloldal képtelensége nem csak arra, hogy politikailag kifejezze a mozgalmak dinamikáját, hanem ezen túl, hogy egy ellenhegemónikus politikai narratívát fogalmazzon meg.

Az Arany Hajnal „konkrét diskurzusa”

Hogy megmutassuk, az Arany Hajnal felemelkedése egyszerre a görög jobboldali politikai tradíció folytatódása és egy új elem betörése a politikai szcénába, a következőkben áttekintjük az AH konkrét diskurzusának néhány kulcsfogalmát 2012-2013-ból, amikor a párt legnagyobb előretörése a választásokon és a társadalmi legitimáció tekintetében megtörtént.

A „vér” homályos fogalma valószínűleg a legfontosabb elem a párt világnézete és praxisa számára. Nem csak az ellenségek kiontott véréből van itt szó, hanem elsősorban egy változtathatatlan és szent biológiai adottságról, ami meghatároz minden kulturális jellegzetességet, ezáltal a szociális rasszizmust természetes jelenségként beállítva. Nikolaosz Mikaloliakosz, a „Vezér” szavaiban: „Dehát mit jelent az, hogy rasszizmus? Hogy hiszünk a vérben. [...] Ebben az esetben, legyen, rasszisták vagyunk!”.

A „vér” biológiai adottságából következik a „faj”, amiből pedig a „nemzet” fogalmát származtatják, összekötve a „vért” a „nemzettel” (ld. még Miles and Brown 2003: 8-10). A „nemzet”, ami egy homogenizált személy képében jelenik meg, a „faj” transzhisztórikus jelenlétét testesíti meg és elpusztulása az ország és történelme biológiai halálát jelenti.

A „nép” fogalma zárja aztán be a „vérrel” kezdődő kört. A „nép” szó egy osztályokon átívelő csoportra utal, amit becsaptak és ami képtelen belátni ezt aényt. Ez a csoport nélkülözi a „kiválóságot”, de hűségesen követheti a „nemzet vezérét”, aki majd megtalálja a megoldást.

Akik nincsenek a vér – „faj-nemzet-nép” – körén belül, automatikusan ellenségként jelennek meg. Az AH szerint a „faj” és a „nemzetet” számos ellenség fenyegeti, akik egyetlen mitikus, gonosz entitásba olvadnak össze, amely elpusztításukra tör. Az „ellenség” két csoportra osztható: „idegenekre” és politikai ellenfelekre. Itt érdemes megemlíteni, hogy a mozgalom tagjai sem védettek a veszélytől, hogy ellenségekké váljanak, ezért folyamatos megfigyelés alatt állnak.

Ami az első kategóriát illeti, a bevándorlókat „szubhumán” lényeknek tekintik, akiket soha nem lehet a társadalomba integrálni. „Betolakodóként” hivatkoznak rájuk, vírusokhoz hasonlítva őket, akik az ország egészségét veszélyeztetik (Fairclough 2006: 130· Bauman 2008: 131-163). Bűnözőknek nyilvánítatnak pontosan etnikai hovatartozásuk miatt (van Dijk 1993). Így meggyilkolásukat nem tekintik gyilkosságnak, hanem egyfajta orvosi megtisztítási aktusnak, amelynek célja, ahogy Foucault írta (Foucault 2003), a „faj” biológiai megerősítése; azaz itt a biopolitika és a nemzeti szuverenitás mintegy egybeesik.

Az ellenségek második kategóriájához tartoznak a kormányzati és pártvezetők, és a baloldal általában. A politikai stratégiák megszemélyesítetnek és újra megjelenik az ambivalencia az intézményesített tekintélyekkel szemben: míg a vezetőket és szóvivőiket kigúnyolják, a tekintéllyel mint olyannal szembeni odaadás rendületlenül fennáll. Ugyanakkor a fő politikai ellenfél az úgynevezett „vörös pestis”, ahogy az megnyilvánult a Kommunisták Párt tagjaival szembeni támadásokban és Pavlosz Fisszasz* meggyilkolásában. Az AH szerint pontosan a baloldal és a kommunizmus mumusa rejtőzködik az állam mögött (ld. Adorno 2000). Természetesen minden ellenség összeolvad a legfőbb ellenség, a zsidó alakjában – ami Traverso (2003: 129-134) szerint a modernitás metonímiája – és a „fehér nemzet” elleni összeküvésben.

Az AH magát egy ragadozómadárhoz hasonlítja, amelynek eljövételét a „természet törvénye” diktálta. Röviden tehát elkerülhetetlen sorsnak és tévedhetetlen, kritikán felül álló erőnek állítja be magát. A mozgalom „vezére” a messiás, és a „természet törvényének” képviselője a Földön. Az AH eljövetele minden ellenség elpusztítását jelenti, automatikusan elhozva a „nemzet” megváltását. Az AH világnézete a társadalmi élet negatív-defenzív megközelítése; a párt nem tesz pozitív javaslatokat a társadalmi problémák megoldására, ehelyett a felelősök elpusztítását követeli. Az AH számára a vizionált jövő visszatérés a

* baloldali görög rapper, akit 2013-ban az AH tagjai Athénban meggyilkoltak (A ford.)

„dicsőséges múlthoz” (Balibar 1991: 39-67); az élet háború és halál; és az alkotás semmi más, mint pusztítás.

A teológiai inspirációjú, *deus ex machina* jellegű elképzelések könnyű megoldásokat ígérnek és újratermelik a „Vezér” tekintélye iránti hűséget. A mozgalom tagjai fel kell hogy áldozzák magukat e hatalmas erőért valamiféle halálímádat jegyében. Az erőszakos és antiszociális viselkedés egyfajta becsületérem, amit tovább fokoznak a tömeges gyilkosságok a Jelenések könyvére emlékeztető elképzelt és projektív fantáziaképei, valamint a szimbólumok fetisizálása.

Van Dijk (2004) leírásában a rasszista diskurzusnak egy szilárd, ontológiai jellegű és magától értetődő kétpólusú jellege van: „Mi” és „Ők” (ld. Löwenthal and Guterman 1950). A szlogen „Egyedül állunk mindenkivel szemben!” ezt jól megmutatja. Ahogy Bakhtin (1981: 342-344) megemlíti egy helyütt, az autoritárius diskurzus „statikus és halott”: csak teljesen elfogadni vagy teljesen elvetni lehet. Ami érdekes, hogy a „Mi” jellegzetességeit sosem írják le, az AH profilja kizárólag az „ellenség” negatív tükörképe. A párt nem létezhet „ellensége” nélkül és épp ezért az utóbbi elleni harc egy soha véget nem érő háború.

Rendszerpártiság és rendszerellenesség

Mint az látható, az AH diskurzusa és praxisa közeli viszonyban van a neoliberalizmus módszertani magjához; a párt ideológiai konfigurációi nem különböznek a jól ismert, emészthető, domináns ideológiai konfigurációktól: a „Nincs más alternatíva” doktrína, a belső ellenség elmélete, a „Metapolitetszi”⁵ és a baloldal denunciálása. A Baltakosz-botrány [egy kiszivárgott videófelvételen Szamarasz miniszterelnök (ÚD) tanácsadója, Baltakosz egy AH taggal osztott meg bizalmas információkat az AH elleni eljárásokról – a ford.] tisztán megmutatta, hogy az az AH-nak erős politikai kapcsolata vannak a burzsoá politikai pártok vezetőivel és jelentős mértékű hozzáférése (ha nem szövetségesei) a „mély állam” apparátusaihoz, azaz a rendőrséghez és a katonasághoz. Ebben a tekintetben az AH-t egy olyan ágensnek tekinthetjük, amely erős hatást gyakorol a kormányzás agendájára és a párt választási és társadalmi befolyása komplementer módon viszonyul a [a 2015 előtti] kormány stratégiájához.

A párt tevékenysége a szegényebb városnegyedekben, mint pl. az Agiosz Panteleimonaszban Athénban, igen jellemző ebben a tekintetben. Fokozatosan és módszeresen az AH kapcsolatokat épített ki a helyi lakosokkal, miközben anyagilag függővé tette őket a párttól (illegális kereskedelmen keresztül vagy védelmi pénzekkel stb.), a negyedet a párt illegális tevékenységeinek egyfajta bázisává téve. Ezáltal az AH elérte azt, amit a bevándorlóellenes intézkedések nem tudtak elérni és úgy erősített rá a szociális konzervativizmusra, ahogy arra a

„törvény és rend” doktrína nem volt képes. Végül és nem utolsósorban az AH együtt szavazott a [2015 előtti] kormánykoalícióval minden egyes törvényjavaslatnál ami a tőke akadálytalan újratermeléséhez volt szükséges, és amit ezért bármilyen áron meg kellett szavazni.

Mik tehát az „új” politikai elemek, amiket az AH behozott a görög politikába? A párt remek képességekkel rendelkezik, hogy kiolvassa a közönség társadalmi és pszichológiai izlését, miközben megpróbálja felizzítani a meglévő érzelmi beállítódásokat, egyúttal depolitizálva az érintetteket. Miközben az osztálykülönbségeket fajivá alakítja át, az AH proklamálja, hogy a „görögök jogait” védi, és támogatóit ugyanerre biztatja. Ezekkel az álforradalmi követelésekkel a párt az utóbbi évek radikalizálódását követi. Továbbá, erős parlament-ellenes ideológiája, amit különböző szimbolikus gesztusokban fejez ki, akár magában a parlamentben, tovább erősíti állítólagos „rendszerellenes” jellegét, és mintegy bizonyítja az „AH a korrupt politikusok ellen” narratíva igazságát. Ezzel párhuzamosan az AH új kontextust ad a politikai alapfogalmaknak, új jelentéssel ruházva föl őket: a rasszista valójában a szociális jogok védelmezője, a gyilkos az életet védi, a náci az ősi Görögország csodálója.

Az AH diskurzusának elemei megtalálhatók, mint ahogy már utaltunk rá, a mainstream pártok által használt diszkurzív keretekben is. Az újdonság az, hogy ezek az elemek most már egy rendszerbe rendezve lépnek föl és a lehető legintenzívebb és autentikusabb módon mondatnak ki. Az antiszemizmus, az idegengyűlölet, a nacionalizmus, a faji felsőbbrendűségekre való explicit utalás mind egyszerre van jelen az AH ideológiai narratívájában. Ezen túl, az AH a gyakorlatba is átülteti amit deklarál és, megfordítva, explicit módon deklarálja azt, amit tesz.

2013-tól 2015-ig

Mivel a baloldal képtelen volt egy ellen-hegemónikus politikai projekt artikulálására, amivel megnyerhette volna a nem-polgári tömegeket [popular classes], az AH ál-rendszerellenessége tovább tudott terjedni. A párt 7 illetve 6.9 százalékosra ért el a 2012-es kettős választások során, jelentős támogatást szerezve a munkanélküliek, a privátszektorban alkalmazottak és a fiatalok között (Georgiadou 2014). Ez a trend nemcsak, hogy nem állt meg Fisszasz meggyilkolása után, hanem még tovább erősödött: az AH 9.4%-ot szerzett az EP választásokon 2014 májusában, majd egy addig példátlan 16.12%-ot az athéni önkormányzati választások első fordulójában ugyanabban a hónapban. Ez a két eredmény jól jelzi a társadalmi válság mélységét és dinamikáját.

A párt választói támogatottsága csak részben csökkent amikor a Sziriza október elejétől kezdve elkezdett egyre népszerűbbé válni és az ÚD tovább polarizálta diskurzusát a 2015 januári választások

előtti kampányban. Mivel a párt szinte teljes vezetése börtönbe került, ezért az AH harmadik helye és 6.9%-os eredménye nem tekinthető kudarnak vagy jelentős visszaszorulásnak. Épp ellenkezőleg, azt mutatja, hogy a kispolgárság és a munkásosztály [popular strata] jelentős része átkelt a Rubikonon és megnyílt a faszizálódás felé. Ahogy Dimitrisz Pszarrasz írta: „Azok, akiket vonz az AH retorikája, hajlandók szemet hunyni az erőszak és a vérkultusz fölött, sőt még a párt német nemzetiszocializmus iránti fanatikus elkötelezettsége fölött is, mivel úgy gondolják csak egy extrém válasz adható az extrém politikai és társadalmi körülményekre”.

A Sziriza hatalomra kerülése persze megváltoztathatja a helyzetet. De a megnyugvás és megelégedettség ezen a ponton súlyos hiba lenne. A faszizmus mély gyökerekkel rendelkező társadalmi-politikai tendenciákban, a mindennapi praxisban és attitűdökben testesül meg, és az AH továbbra is aktív a szegényebb [popular] városnegyedekben, még ha a médiában erről kevesebb szó is esik újabban. Az antifasiszta mozgalom számára létfontosságú, hogy kihasználja a pillanat előnyét és sarokba szorítsa a fasisztákat mind politikai, mind szervezeti szinten. Hosszabb távon tekintve azonban a fasiszták befolyásának visszaszorulása a hegemonia jelenleg zajló krízisének eredményétől függ. Ha a Sziriza ragaszkodik programja végrehajtásához és megteszi a szükséges lépéseket a megszorítási politika hatásainak visszaszorításához, valamint a görög társadalom szuverenitása és a demokratikus elszámolhatóság visszaállításához – ebben az esetben lehet alapja az optimizmusnak. A választások utáni első hetekben készült közvéleménykutatások azt mutatták, hogy az AH szavazóinak 60%-a helyesli az új kormány kezdeti terveit.⁶ Sajnos azonban a Sziriza vezetésének gyors politikai visszavonulása, amit az Eurócsoporttal kötött február 20-i megállapodás jelent, súlyos kétségeket támaszt a jövővel kapcsolatban. Manolisz Glezosz a Sziriza EP-képviselője és a görög baloldal legendás alakja máris figyelmeztett, hogy a kormány ígéretszegése potenciálisan az AH felemelkedéséhez vezethet.

Jegyzetek

- ¹ Ez a tanulmány egy azonos című előadásra alapul, amit a szerzők a 11. Historical Materialism konferencián („How Capitalism Survives”) mondtak el Londonban, a SOAS egyetemen, 2011 novemberében.
- ² Vö. a párt részvételével a Zsirinovszkij által rendezett moszkvai konferencián 1996-ban.
- ³ Erről további bizonyítékok olvashatók a párt egykori pénztárnoka Harisz Kuszumbrisz könyvében (Kousoumvris 2004)
- ⁴ Az egykori ÚD parlamenti képviselő Karatzaferisz által 2000-ben alapított LAOSZ volt az első szélsőjobboldali párt amely bejutott a parlamentbe 2007-ben. A párt 2012-ig volt a nacionalista tábor fő ereje.

- ⁵ A Metapolifetszi kifejezés a Junta összeomlása utáni történelmi-politikai periódusra utal, amikor létrejött a „harmadik görög demokrácia”.
- ⁶ Ld. az Alco felmérését ami a „To Pontikiben” jelent meg: <http://www.topontiki.gr/article/96090/Entuposiaki-stiriksi-tis-kubernisis-se-dimoskopisi-tis-ALCO-gia-topontikigr> (2015. február 23.)

Irodalom

- Adorno, Theodor W. (2000): *The Psychological Technique of Martin Luther Thomas' Radio Addresses*, California: Stanford University Press.
- Bakhtin, M.M. (1981): *The Dialogic Imagination. Four Essays* (trans.: Caryl Emerson and Michael Holquist), Austin: University of Texas Press.
- Balibar, Étienne (1991): *“Racism and nationalism”* (trans.: Chris Turner), in Étienne Balibar and Immanuel Wallerstein: *Race, Nation, Class. Ambiguous Identities*, London: Verso.
- Bauman, Zygmunt (2008): *“Thnitotita, athanasia kai alles stratigikes zois”* [“Mortality, immortality and other Life Strategies”], in Dimitra Makrynioti (ed.): *Peri thanatou. I politiki diaxeirisi tis thnitotitas* [About Death. The Political Management of Mortality] (trans.: Kostas Athanasiou), Athens: Nissos.
- Fairclough, Norman (2006): *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press.
- Foucault, Michel (2003): *“Society must be defended”. Lectures at the Collège de France 1975-76* (trans.: David Macey), New York: Picador.
- Georgiadou, Vasiliki (2014): *“The electoral rise of Golden Dawn. Vote-revanche of the precarious and new political opportunities”* [“I eklogiki anodos tis Xrysis Avgis. Psifos-revanche ton episfalon kai nees politikες efkeries”], in Ilias Nikolakopoulos and Giannis Voulgaris (eds), 2012: *The double electoral earthquake* [2012: O diplos eklogikos sismos], Athens: Themelio.
- Kousoumvrīs, Haris (2004): *Gremizontas ton mytho tis Xrysis Avgis* [Breaking down the Myth of Golden Dawn], Piraeus: Erevos.
- Kouvelakis, Stathis (2011): *“The Greek cauldron”*, New Left Review 72.
- Löwenthal, Leo and Guterman, Norbert (1950): *Prophets of Deceit. A Study of the Techniques of the American Agitator*, New York: Harper & Brothers.
- Miles, Robert and Brown, Malcom (2003): *Racism*, London/New York: Routledge.
- Pssaras, Dimitris (2012): *I mavri vivlos tis Xrysis Avgis* [The Black Bible of Golden Dawn], Athens: Polis.
- Traverso, Enzo (2003): *The Origins of the Nazi Violence* (trans.: Janet Lloyd), New York/London: The New Press.
- (2014), *“Golden Dawn’s rise is a political defeat of the Left”* (interview to Loukas Chalandritsanos), www.popaganda.gr (last retrieved 10.10.2014).
- van Dijk, Teun A., (1993): *«Analyzing Racism through Discourse Analysis. Some Methodological Reflections»*, in John H. Stanfield and Rutledge M. Dennis (ed.): *Race and Ethnicity in Research Methods*, Newbury Park, CA: Sage.
- (2004), *«Racist Discourse»*, in Ellis Cashmore (ed.): *Encyclopedia of Race and Ethnic Studies*, London: Routledge.

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

A szélsőjobboldal – a tőke patológiája

A szélsőjobboldali politika mint jelenség minden bizonnyal nem fog egyhamar eltűnni. Szemben történelmi ellenfelével, a – szociáldemokrata vagy másmilyen – baloldallal, amelyet továbbra is a szétesés és az orientációvesztés kombinációja jellemez, ahogy folytatja a neoliberais politikák bevezetését, a szélsőjobboldal makacsul a színen van, mérgező, és igen erőteljes hatást gyakorolva a fejlett (és kevésbé fejlett) tőkés demokráciák politikai vitáira. Hogyan érthetjük meg a szélsőjobboldal szívósságát és magyarázhatjuk meg az utóbbi időben tapasztalt felívelését? Milyen elemzési keret nyújtja a legjobb magyarázatot a szélsőjobboldali politikai áramlatokról? Ez a cikk megpróbálja úgy megválaszolni ezeket a kérdéseket, hogy a mai szélsőjobboldal egy olyan értelmezését vázolja, ahol az a tőke patológiájaként jelenik meg, és legjobban egy nemzetközi történelmi szociológiai (NTSZ) keretben lehet megmagyarázni. Mielőtt ehhez hozzákezdénénk, érdemes megemlíteni mik a szélsőjobboddallal kapcsolatos alternatív értelmezési keretek fő állításai.

A szélsőjobboddallal kapcsolatos akadémiai vitákat a polgári társadalomtudomány *mainstream* feltételezésein nyugvó megközelítések uralják. Más szavakkal az összehasonlító politikatudomány módszertani nacionalizmusa, kombinálva az eszmetörténelmi irodalommal, ennek a területnek a hegemon intellektuális megközelítése. Az előbbi megközelítésben a különböző országok szélsőjobboldali irányzatait értékeli ki és hasonlítják össze a választási eredmények, a szélsőjobboldali szavazók aránya és a közvéleménykutatások kvantitatív elemzésével, valamint az „eurofóbia”, a bevándorlóellenes hisztéria és a „jóléti sovinizmus” definíció-jellegű attribútumaival operálva. Az utóbbiban a definíciók rendszertana fétisének hódolva elemzik a „neofasizmus”, az „extrémista”, „szélső-”, „radikális”, „populista” és/vagy „reakciós” jobboldal árnyalatait, különböző beszédeket és kijelentéseket boncolgatva, megvizsgálva az adott párt vagy mozgalom ideológiai koherenciáját, általában a fasizmus központi kritériumait használva összehasonlítási alapnak.

Ennek eredménye aztán a szélsőjobboldal „objektív” vagy „minimális” definíciójának végetérhetetlen keresése (ez egy kisebb akadémiai iparágat tesz ki). Ennek köszönhetően itt a szélsőjobboldal mintegy megfagy és leegyszerűsödik, ahelyett, hogy egy fejlődésben

lévő társadalmi-politikai mozgásként látnánk. Továbbá, az eszmék komolyan vételének jelszava ellenére, ez utóbbi megközelítés olyan analitikus torzításokhoz vezetett, amelyek eredményeképpen a szélsőjobboldal – legalábbis annak fasiszta változata – „forradalmi” jelenséggént tűnik föl, ami egyenesen a kommunizmushoz hasonlítható. Erre láthatunk példákat akkor, amikor a politikatudomány doyenjei az olyan szervezetekben, mint az Európai Konzorcium a Politikai Kutatásért „Extrémizmus és demokrácia” csoportja a hidegháborús liberalizmus feltételezéseit ismétlik meg, a „totalitarizmus” fogalmának használatával, ugyanabban az elemzési keretben tárgyalva a szélsőjobb- és szélsőbaloldali „demokráciával szembeni extrémista fenyegetéseket”, ezáltal elhomályosítva az utóbbiak elkülönült és antagonisztikus dinamikáját.

Ezek a megközelítések tehát a szélsőjobboldalt vagy ideológiai jelenségnek látják – társadalmi-gazdasági és politikai struktúrába való beágyazottságát és tényleges mozgalmi aktivitását másodlagos jelentőségüként kezelve – vagy pedig politikai jelenséggént, amelyet legjobban az egyes nemzetállamok sajátosságai között lehet megragadni (módszertani nacionalizmus), analitikusan elszigetelve a szélesebb nemzetközi vagy geopolitikai kontextushoz fűződő hosszabbtávú strukturális összefüggésektől. Ezeket a mozgalmakat és pártokat lényegében autonóm aktoroknak fogják föl a civil társadalmon belül, függetlenül mind az uralkodó osztály hatalmi intézményeitől [agencies] – retorikai antikapitalizmusuk miatt ezekben az elemzésekben a (neoliberális) tőkés rend felforgatóinak tűnnek – mind az állam bizonyos elemeivel való szövetségek lehetőségeitől.

Ezek a politikai vagy térbeli distinkciók a szélsőjobboldal ki- vagy mibenlétéről a szélsőjobboldal korlátozott történelmi kontextualizálásával párosul. Ahogy már utaltunk rá, a szélsőjobboldali politika mai kifejeződésénél az elsődleges történelmi hivatkozási pont tipikusan a háború közötti „fasiszta pillanat”. Ennek azonban nem csupán az az eredménye, hogy a szélsőjobboldalt „normalizálják”, a többi politikai párthoz hasonlóan beállítva, hiszen legtöbbjüknek nincsen saját katonai jellegű szervezetük (bár vannak kivételek, mint az Arany Hajnal Görögországban, vagy a Jobbik Magyarországon) és nem jellemzi őket a militarista parafernália, hanem ezzel összefüggésben maga az is megkérdőjeleződik, hogy egyáltalán szélsőjobboldali mozgalmakról van-e itt szó (lásd ebben a tekintetben például a UKIP-et és az amerikai Tea Party-t). Az ilyen korlátozott történelmi beágyazás eredménye, hogy elhomályosítja a szélsőjobboldal mint a tőkés modernitás állandó eleme (vagy patológiája) *longue durée*-jét, ami különálló politikai áramlatként a tizenkilencedik század második fele óta jelen van a kifejlődő tőkés államok politikai életében, egy egész fészkaljnnyi társadalmi és politikai mozgalmat magában foglalva, nem korlátozódva a fasiszmus történelmi tapasztalatára. Röviden tehát, habár az összehasonlító

politikatudomány és eszmetörténeti irodalom jelentős része fontos analitikus meglátásokat nyújtott e mozgalmak önértelmezésével kapcsolatban, valamint nagymennyiségű anyagot a mozgalmak kilétéről és valószínűsíthető befolyási „övezeteikről”, mégis alapvetően képtelenek a szélsőjobboldal mélyebb strukturális okainak felismerésére és annak megmutatására, hogy szívóssága és (újbóli) megjelenése történelmileg meghatározott társadalmi-gazdasági és nemzetközileg közvetített erők együttes következménye.

Alternatív elemzési keretet nyújt a szélsőjobboldal megértésére és megmagyarázására, lehetővé téve az említett gyengeségek meghaladását, a nemzetközi történeti szociológia (NTSZ). A cikkemben bemutatott perspektíva a *Longue Durée* kötetben¹ alkalmazott NTSZ-é, amely alapvetően marxista vitákból és fogalmakból építkezik. Az NTSZ perspektíva a szélsőjobbról egy alternatív módszertani és elméleti viszonyulást nyújt, ami „képes egyszerre felismerni és megmagyarázni a különböző politikai csoportosulásokhoz kötődő gondolatok történelmi fejlődését, és azt, ahogyan e csoportosulások a történelmi időben és térben fejlődnek”. Konkrétabban, ez a következőket jelenti: 1) képes olyan *longue durée* elemzési keretet vázolni, amely túlmegegy a fasizmussal kapcsolatos történelmi fixáción és a történelmi fasizmus definíciós templátján; 2) explicit használata a marxista történelmi szociológia analitikus kategóriáinak, mint például az „egyenlőtlen és kombinált fejlődés”, a „hegemónia” és a „passzív forradalom”, amelyek fundamentális összefüggésben vannak a napjainkban tapasztalható, a tőkés modernség strukturális kontextusába illeszkedő, politikai és gazdasági-társadalmi átalakulásokkal; 3) a szélsőjobboldal olyan értelmezését adja, ami a nemzetközileg meghatározott politikai kontextusba helyezi el azt. Mielőtt kicsit több konkrétummal szolgálnék az előbbi pontokról, érdemes vázolni, hogyan látja az NTSZ megközelítés a szélsőjobboldal ki- és mibenlétét a *longue durée* időskáláján.

Longue durée perspektívában nyilvánvaló a szélsőjobboldal időbeli metamorfózisainak belátása. Így például a fasizmus egyrészt az Európa jelentős részében a késő tizenkilencedik században kialakult szélsőjobboldali patológia (zsigeri antiszemizmus, anti-kozmpolitanizmus, „demokratikus/populista” autoritarizmus és pervers antikapitalizmus, ami a kisiparos áruterhelés fetiszizálásán és a fináncnövekedés – mint a tőkés civilizáció *sine qua non*-ja – eltárgyasított felfogásán alapul) folytatódása, másrészt viszont születési pillanatának specifikus körülményei által is túldeterminált: a totális háború technológiája és esztétikája, valamint az ehhez társuló politikai formák, illetve a kommunizmus új geopolitikai fenyegetése. Az alapvető feladat tehát a szélsőjobboldalt kitermelő strukturális kontextus és hosszútávú patológiák felismerésének összekötése az idő- és térbeli distinkciókra való érzékenységgel. Ergo, a jelenlegi szélsőjobboldal pártjai és mozgalmi között van néhány, amit csak neofasiztának lehet leírni

(megintcsak, az Arany Hajnalt és a Jobbikot), míg mások inkább neoliberais populizmus politikáját tükrözik vissza, támadva a háború utáni szociáldemokrata kiegyezés maradványait, illetve a liberális-kozmpolita eliteket és intézményeket (ide tartozik, mint már fönt írtuk, a UKIP vagy az amerikai *Tea Party*).

A szélsőjobb oldali spektrumon belüli ilyen különbségek korántsem újak, a fasiszta érárt is beleértve. Jelentőségük a két háború közötti időszak fasiszta áttörésének bármiféle magyarázata szempontjából az, hogy Mussolini és Hitler csak úgy szerezhették meg az államhatalmat (hiszen nem forradalmi eszközökkel ragadták meg, mint a bolsevikok), hogy adva volt egy szélesebb szélsőjobb oldali társadalmi és gazdasági konstelláció, valamint az állam addigi irányítóinak és az uralkodó osztálynak az aktív összejátszása. Ez a tágabb és mintegy folyékonyabb értelemben vett szélsőjobb oldali szintén megragadható a szélsőjobb oldali és a fősodratú polgári pártok politikája közötti újabb kapcsolatokban. Erre példa ahogyan Thatcher Konzervatív Pártja, vagy Chirac gaullistái a szélsőjobb oldali felé mozdultak el – a késő hetvenes, illetve a kora nyolcvanas években –, hogy támogatókat szerezzenek a szélsőjobb oldali pártoktól, ami aztán többször is megisméltődött az utóbbi évek bevándorlással, jóléti programokkal és a muszlim közösségek rendőrségi megfigyelésével kapcsolatos vitáiban és közpolitikai reakcióiban, amelyek során a szélsőjobb oldali érzületek beszivárogtak az európai szociáldemokráciába is.

Ha azonban a – mai és történelmi – szélsőjobb oldali spektrumon belül számos különbség van, akkor mi alapján tartoznak mégis ugyanazon jól körülírható politikai kategóriába? Először is közös jegy „a nép”, s az individuumok sokaságaként leírt „kisemberek” (*menu peuple*) – akiket elsősorban egy etnikai homogenitásként azonosítanak, eltusolva az osztálymegosztottságokat és ezáltal fenntartva a nemi és faji hierarchiákat – dicsőítése és a hozzájuk való odaforulás. A tömegdemokrácia politikájának igenlése azonban itt nem az állam vagy a társadalom demokratizálását jelenti, hanem inkább a szélsőjobb oldali választói bázisának – a rasszosított *démosznak* – önazonosítását segíti a liberális-kozmpolita elittel szemben, akik mint a nép ösztöneinek félrevezetői tűnnek föl. Továbbá, a tömegdemokrácia politikája eszköz az állam átalakítására, a szélsőjobb ideológiai víziójának jobb megvalósítása érdekében. A tömeges politikai részvétel és a radikalizmus – az állam meglévő intézményein keresztül adódó – lehetőségeinek igenlése szintén fontos megkülönböztető jegye a szélsőjobb oldalnak a konzervativizmustól.

A demokratikus politikának a szélsőjobb oldalt jellemző felhasználása (különböző időpontokban és helyeken) szintén kapcsolódik az összeesküvéselmélet-központú [conspiracism] politizáláshoz, amely különösen a kozmpolita intézményekre és mozgalmakra fókuszál. Az összeesküvéselméletek politikája elősegíti az elidegenült és

kisemmizett embereket megszólító politizálást egy sajátos populizmus hangján, ami kigúnyolja a tekintély és a tudás fennálló forrásait – ezáltal egyfajta alternatív közéleti teret létrehozva –, és igen könnyen az antiszemitizmusban találja meg párját. S ha ez nincs is explicite kimondva a szélsőjobboldal által, rasszosított politikai gazdaságtanának alapvető alakja továbbra is a kozmopolita pénzkölcsönző zsidó.² Ahogy azt a szélsőjobboldal kormányzásának történelmi tapasztalatai, illetve a szélsőjobboldal utóbbi időben tett lépései a demokratikus társadalmi átalakulás lehetőségei felé (ez utóbbiakat is általában az összeesküvéselméletek dominálták) megmutatták, a szélsőjobboldal demokrácia iránti elkötelezettsége igen pervers. Aktívan próbálta és próbálja megakadályozni a társadalom és az állam demokratizálását, helyette az autoritárius vezetőket a jogi-alkotmányos keretektől megszabadító „népszavazás-demokráciát” preferálva. Emellett, mindig is támadta és megpróbálta aláásni a kollektíve megfogalmazott társadalmi és demokratikus szubjektivitásokat [imagineries], mint amilyen a szervezett munkásságé, a feminista mozgalomé vagy az antirasszizmusé, mások mellett. A tömegdemokrácia lehetőségeinek paradox igenlése, ami a szélsőjobboldal egyedülálló jellegzetessége, összekapcsolódik történelmi identitásának második komponensével; ti. a tőkés fejlődés strukturális következményeire adott sajátos válaszaival. Ahogy kötetünkben, a *The Longue Durée of the Far-Right*-ban felhívjuk a figyelmet, a szélsőjobboldal a kapitalizmussal összefüggő instabilitások, társadalmi és kulturális talajvesztés kontextusában jelenik meg és fejlődik ki történelmileg, arra ad egyfajta választ. Konkrétan, a szélsőjobb a tizenkilencedik században jelenik meg – kezdetben az *ancien régime* politikai maradványaira támaszkodva – mint válasz a kapitalizmus a társadalmi élet alapvető rendezőelveként való fokozódó dominanciájára és a munkásosztály mint politikai – és potenciálisan forradalmi – szubjektum ezzel egyidejű felemelkedésére. Azaz a kapitalizmussal összefüggő forradalmi társadalmi átalakulás és dinamika – térben a „nemzetközi-nemzeti” és a „város és vidék” viszonyainak átrendezése, szociálisan az addig fennálló társadalmi viszonyok és osztálydifferenciálódások feloldása és végül kulturálisan a nemzeti, faji és nemi identitások transzformációja – az, ami miatt a szélsőjobboldal megszületik. Továbbá, a válságok és radikális átalakulások momentumaival a kapitalizmus kialakítja azokat az időablakokat, amikor a szélsőjobboldal a politikai orientációra döntő befolyással van. Ugyanakkor, miközben felismerjük az ok-okozati kapcsolatot a tőke és a szélsőjobboldal között, tisztáznunk kell az utóbbi „antikapitalizmusát” is. Ez nem csak analitikus szempontból fontos, ahogy azt a szervezett baloldal maradványai jelentős részének a 2008 utáni válságra adott zavarodott válasza mutatja. A szélsőjobboldal antikapitalizmusa fontos és kártékony hatással volt egy esetleges poszt-neoliberális alternatíva kialakítására, majd sikerült ez utóbbit „túszul is ejtenie” az Európa

nagy részén tapasztalható populista politikai lázadás formájában. A kapitalizmus földrengései, különösen ha rendelkeznek geopolitikai dimenzióval (vagy kapcsolódnak ilyenekhez), nyitották meg az utat a szélsőjobboldal legnagyobb előretörései előtt (lásd az 1873-1896 közötti vagy a két háború közötti nagy gazdasági válságot), miközben paradox módon a szélsőjobboldal aktívan tagadja, hogy lenne ok-okozati kapcsolat a kapitalizmus és e válságok között. Ez elkerülhetetlenül a tőke társadalom fölötti uralmának további fenntartása irányában hat. Ennek megkérdőjelezése helyett a szélsőjobboldal rasszosított politikai gazdaságtanából merítve a bevándorlókat és külföldieket teszi bűnbakká a gazdasági nehézségekért és a kapitalizmust fetiszizált formában jeleníti meg, a zsidó – ez az „egyetemes-kozmopolita kísértet, aki a forgalmi szféra monetáris jellegével kapcsolódik össze, elválasztva a termelési szférától”³ alakjára való hivatkozással. A tőke patológiájának esszenciája az antiszemitizmusban fejeződik ki legtisztábban, összekapcsolódva egyfajta „produktívizmussal”, a helyi kisvállalkozó alakját idealizálva – innen a kispolgárság kitartó jelentősége – a kozmopolita tőke és annak financializált hatalma antitéziseként. Ez összefügg a válságokra adott általánosabb nacionalista válaszokkal, amelyek történelmileg – és ez az utóbbi időben sokkal kevésbé egyértelmű – expliciten összekapcsolják a gazdasági válságokat azok geopolitikai viszonyok átrendeződésén keresztül nemzetközi megoldásával.

A *longue durée* alatt a kapitalista válságokra adott szélsőjobboldali politikai válaszok és a kettő közötti összefüggések pontos karaktere változó, de épp ez mutatja egy olyan elméleti keret szükségszerűségét, ami dialektikus módon képes felismerni és megmagyarázni ezeket a változásokat. Így például a UKIP és a mai szélsőjobboldal jelentős része által adott válaszok nem azért különböznek a két háború közötti szélsőjobboldalétól mert más politikai „fajhoz” tartoznak, hanem mert a tőkés fejlődés átfőrdte a szélsőjobboldal ideológiai tartalmát és annak feltételeit (a birodalmi jellegű kereskedelmi blokkok és a totális megsemmisítésre törő rasszizmus eltűnése fontos változások), és ennek következményeként megváltoztak a szélsőjobboldalt megkülönböztető ultranacionalista válaszok történelmileg esetleges politikai-gazdasági lehetőségei.

Ahogy már utaltunk rá, a szélsőjobboldalt az NTSZ elemzés nem nemzeti-specifikus és időben esetleges jelenségnek látja, hanem hosszútávú és strukturális rendszerlemként létező politikai-ideológiai áramlatnak, amelyet történetileg specifikus, nemzetközileg közvetített struktúrák és folyamatok termelnek ki. A politikai gondolatok persze számítanak és bizonyos tekintetben a válságok és a változás momentumai a szélsőjobboldalra jellemző értelmezéseit és a rájuk adott válaszokat formáló erőnek tekinthetjük őket. Ugyanakkor a szélsőjobboldal gondolatait áthatja annak a fejlődésben lévő társadalmi

univerzumnak a materialitása, amelyben ezek a gondolatok léteznek. Továbbá, ezt a materiális kontextust magát – amelyben a gondolatok és a hozzájuk kötődő politikai szubjektivitások újratermelődnek – egy adott nemzetközi és geopolitikai sajátosságokkal rendelkező társadalmi rend veszi körül. Ennek eredménye, hogy azt a mezőt (ti. a nemzetállamot), ahol a szélsőjobboldali politika kibomlik, a tőkés államok és nemzetközi államrendszer fejlődésével és terjedésével alapvetően meghatározza a nemzetközi dimenzió és ennek változó szervezeti-intézményes formái.

A szélsőjobboldal megértéséhez és megmagyarázásához tehát szükséges annak belátása és megmagyarázása, hogyan hat a nemzetközi dimenzió a „belföldi” szociokulturális és politikai mezőre, amelyben a szélsőjobboldal nem csak hogy igen sikeres tudott és tud lenni, hanem amelyet maga is – 1870 és 1945 között mindenképpen – jelentős mértékben alakított és meghatározott. A nemzetközi történeti szociológia így nem csak meghaladja a domináns összehasonlító politikatudományi paradigma módszertani nacionalizmusának jelentős ontológiai hiányosságait, hanem kiemeli a nemzetközi dimenzió döntő szerepét a szélsőjobboldal kilátásaiban. Lényegében arról van szó, hogy a szélsőjobboldal „sikerének” megértéséhez szükséges egyrészt belátni az egyes államok konkrét beilleszkedését a kapitalizmus szélesebb nemzetközi logikájába, másrészt azt is, hogy az ebben a nemzetközi rendben kialakuló válságok hogyan határozzák meg a szélsőjobboldal belföldi politikai lehetőségeit, hiszen a szélsőjobboldal a nemzetközi dimenziót (a „másikat”) tekinti magyarázataink legfőbb eszközének és egyben a válságokból való kivezető útnak.

A mai szélsőjobboldallal kapcsolatban egy ilyen történelmi szociológiai érzékenység egy kevésbé durván strukturális determinista (ahol a jövő a múlt egyenes következménye) felfogást tesz lehetővé, s ehelyett úgy fogja föl a szélsőjobboldalt – bármelyik történelmi pillanatban – mint amely sikerének lehetőségeit a megelőző társadalmi-történeti fejlemények *kumulatív* összessége alakította ki. Így a mai szélsőjobboldal történeti specifikuma és politikai egyedülállósága a múlttal kapcsolatban a fasizmus ma is ható gyalázata, összekapcsolódva az 1945 utáni liberális-kapitalista nemzetközi rendszer keretein belüli strukturális változásokkal a geopolitika és a társadalmi-gazdasági reprodukció kapcsolataiban, mindez az egyenlőtlen és kombinált tőkés fejlődés hosszútávú folyamatába ágyazva.

Ennek megfelelően a jelen sajátosságai megkövetelik, hogy felismerjük és megmagyarázzuk például a nagy-britanniai vagy franciaországi szélsőjobboldal egyedülálló vonásait – például a bevándorlással (és a muszlim közösségek integrációjával), a jóléti állam átalakításával vagy az európai integrációval kapcsolatban –; de az NTSZ perpektíva világossá teszi, hogy csak akkor érhetjük és magyarázhatjuk meg ezeket a mozgalmakat, ha behelyezzük őket „a hosszabb távú strukturális folyamatokba és dinamikába, amelyeken keresztül a válságtendenciák

kitermelődnek és kihordatnak, olyan mélyebb társadalmi és politikai logikák szerint, amelyek nem mindig azonnal nyilvánvalóak”.⁴ Így például Franciaországban a Front National (FN) útja Franciaország speciális politikai gazdaságtanát tükrözi vissza (ami látszik támogatásának földrajzi eloszlásán), de egyben azt is, hogy az ország nemzetközi státuszának történelmi hagyományai – az algériai háború és a hidegháború utáni kontextusban történő európai integráció – hogyan stabilizálják a szélsőjobboldal hosszútávú vonzerejét.

Követve az utóbbi idők más, Trockij az egyenlőtlen és kombinált fejlődésről (EKF) alkotott fogalmaira támaszkodó NTSZ elemzéseit⁵ vázlatosan a fentiek mondhatók az NTSZ megközelítés alapjainak. Ez a megközelítés beépíti magába a társadalmi-történelmi okság nemzetközi dimenzióját azzal a képességével, hogy megragadja a meghatározottságok számos rétegét a tőkés fejlődés és válságok generálta ellentmondásos lehetőségekben, amelyekből a szélsőjobboldali mozgalmak kinőnek, fejlődnek, és amelyek között időnként prosperálnak.

A szélsőjobboldal a múltra vonatkozó idealizációi és ideológikus hivatkozásai, amelyek a tömegek mobilizációjának és a jelennel kapcsolatos ítéletek alapját egyaránt adják, különösen jól megragadhatók az EKF analitikus eszközeivel, amennyiben ez a megközelítés megvilágítja azt, hogy a kapitalizmusban a radikális időbeli és földrajzi egyenlőtlenségek a társadalmi és kulturális múlt újratermelődésével kombinálódnak. A szélsőjobboldal ez az előbbi tendenciája, amivel egyfajta ideológikus kiutat ad a kapitalizmus válságaiból – a kapitalizmus meghaladása nélkül – megérthető nem-funkcionalista, dialektikus módon. A krízismegoldás tendenciáinak és ellentendenciáinak újratermelődése a pillanatnyi jelen politikája által oldódik meg, de ezt a politikát a sajátos, történelmileg generált lehetőségek és szubjektivitások [imagineries] hatják át. Így például a UKIP mai példáját tekintve, e párt felemelkedése és jelentősége a „szélsőjobboldal brit sajátságokkal” sajátosságait tükrözi. Ez megfigyelhető e párt hűségében a neoliberalizmus kulcsfontosságú aspektusai iránt az amerikai hegemonia és az európai integráció kontextusában. Ez összekapcsolódik a brit imperializmus ma is ható örökségével (pl. aggodalom a fehér brit identitás a bevándorlás okozta felhígulása miatt és szembenállás az európai integráció kozmopolita allúrijeivel) és az érdekkellentétekkel a Nagy-Britannián belüli – az európai integrációt ellenző, illetve támogató – tőkés csoportok között, ami maga is a neoliberalizmus és a finanszírozás hosszabb távú tendenciáinak az eredménye. Ugyanakkor, a UKIP szintén képes jelentős mértékű politikai támogatottságot szerezni a társadalom azon rétegeiből, akik kárvallottjai a neoliberalizmus következményeinek.

Analitikus és politikai szempontból az NTSZ kánonon belül az EKF testvértársának tekinthetők a „passzív forradalom” és a „hegemonia” Antonio Gramsci által kifejlesztett fogalmai, amelyek szintén haszno-

sak a szélsőjobboldali politika megmagyarázásához. Az előbbinek különös jelentősége van a tőkés átalakulás sajátos időbeli fázisai megmagyarázásában olyan politikai krízisek idején, amikor a valódi forradalmi lehetőség történelmileg alulmarad egy „forradalom-restaurációval” szemben, és a tőkés uralkodó osztály megújítása szubaltern csoportok – a szélsőjobboldal ideológiáján és szubjektumain keresztül – mobilizációjával kapcsolódik össze. Ez az analitikus viszonyulás sok tekintetben megmagyarázza a fasiszta pillanat paradoxonait: első ránézésre az társadalmi forradalomnak tűnt (ahogy azt a fasiszmus számos polgári értelmezése hangsúlyozza⁶), ahogy fasiszta mozgalmak átvették az államhatalom fölötti irányítást. Az eredmény azonban végeredményben a tőke uralmának érintetlenül hagyása lett, de olyan nemzetközi orientációval, amely a tőkés viszonyok katonai eszközökkel történő geopolitikai átalakítására törekedett, újrakonfigurálva a tőkés fejlődés és a geopolitikai rend közötti viszonyt. Habár a neoliberais korszak nem ismételte meg a „passzív forradalmat” ebben a fasiszta értelemben (és nem is szabad erre számítanunk, ha dialektikusan gondolkodunk), a neoliberalizmus és a szélsőjobboldal – ami a neoliberalizmus ideológiai kompenzációjának kifejeződése egyfajta populista felkelés formájában – közötti viszony emlékeztet a „passzív forradalom” logikájára: a tőkésosztály újrakonfigurációja a finanszírozás által, miközben a politikai társadalmat mind jobban áthatja egy fajgyűlölő autoritárius populizmus (a szélsőjobboldal beépülése az állam populáris identitásába) és a tőke nemzetközi működésének átalakulása. Ez történt az utóbbi húsz évben és a szélsőjobboldal – a francia FN, az osztrák Szabadságpárt és most az UKIP alakjában – fontos szerepet játszott a politika ezen új terepének kialakításában, mint egy populista, de önmagát mégis korlátozó „ellenálló” [dissenting] áramlat.

Ide kapcsolódik Gramsci ikerfogalma, a hegemonia. Habár ezt a fogalmat sikeresen kamatoztatták a nemzetközi politikai gazdaságtan területén, különösen az 1945 utáni nemzetközi liberális történelmi blokk koncepciója kidolgozásánál⁷, a hegemonia – mint az osztályuralom *modus operandi*-ja – koncepciójának egy alternatív felhasználása, ha nem csak az ideológiakusan definiált „józan ész” határai meghúzásának, hanem ezzel összefüggésben, „az ellenállás felügyelésének” eszközének is látjuk, ahol a szélsőjobboldal különböző ideológiai sémákat és kulturális attitűdöket megidéző diskurzusa határozza meg azt, ki a része a démosznak és ki nem. Ez utóbbi a hegemonia hathatós eszköze, amely – ahogy az egyre nyilvánvalóbbá vált az utóbbi években és a válság kontextusában – fontos ideológiai eszközt ad az osztályuralom stabilizálásához, illetve az alternatív politikai diskurzusok [imagineries] a politikai vitákból való kiszorításához.

A fent vázolt fogalmak és érvek jó része kidolgozottabb formában szerepel *Longue Durée* kötetünkben. Tekintve a szélsőjobboldal újjáéledését és a sokak által „józan észnek” tartott elképzelések fo-

kozódó meghódítását általa, az NTSZ perspektíva nem csak nagyobb analitikus erővel rendelkezik a szélsőjobboldal megmagyarázásában, hanem megalapozását is adja az ellenállás politikájának, szemben a szélsőjobboddallal, és egyben a tőke uralmával, amelyből a szélsőjobboldal végső soron származik.

Jegyzetek

- ¹ A szerző által szerkesztett nemrég megjelent kötet: *The Longue Durée of the Far-Right. An International Historical Sociology*. Routledge 2014
- ² *Catastrophe and Meaning: The Holocaust and the Twentieth Century*, University Of Chicago Press, 2003
- ³ Idézet a Longue Durée kötetből.
- ⁴ Idézet a Longue Durée kötetből.
- ⁵ <http://historical-sociology.org/resources/>
- ⁶ Roger Griffin. *The Nature of Fascism*. Palgrave-Macmillan. 1991
- ⁷ Robert Cox. *Production Power and World Order. Social Forces in the Making of History*. Columbia University Press, 1987

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

(Eredeti megjelenés: <http://thedisorderofthings.com/2014/09/30/the-far-right-pathology-of-capital/>)

Fasiszta mozgalom Magyarországon

Ha fasizmusról ír valaki, kénytelen terminológiai tisztázással kezdeni, hiszen nincs egy, vállaltan fasiszta politikai csoportosulás, amely kizárólagosan képviselné ezt a politikai irányzatot. Számtalan vita van a jelzőkről, nincs konszenzus abban a kérdésben, hogy mi az ami a fasiszta, náci fogalom kategóriájába tartozik.¹ Ugyanakkor a témára fogékony, politizáló közvélemény többnyire egyértelműen el tudja dönteni, ha fasisztoid jelenséggel találkozik, hogy adott esetben mivel áll szemben. Ezeknek a jelenségeknek a száma, különösen az utóbbi néhány évben, rohamosan gyarapodik.

E cikkben egy rövid történeti kitekintő után, ahol megemlítem az utóbbi néhány évtized fontosabb neonáci, fasiszta jelenségeit, megpróbálok az egész, általam fasisztának tekintett tábor, ha úgy tetszik, mozgalom, vázlatos leírását adni.

A leghasználhatóbbnak az tűnik, ha a fasizmust használjuk gyűjtőfogalomként, és a fogalom alegységeinek tekintjük a nemzetiszocializmust, hungarizmust, egyéb helyi formákat. A fasizmus politikai csoportosulás, és egyben különféle ideológiai elemek ötvözete. A fasizmus támogatói táborát az egyes ideológiák (etnonacionalizmus, rasszizmus, antiszemitizmus, idegengyűlölet, igény szerinti keverékben), a történelmi múlt relativizálása (világháborús bűnök, népirtás tagadása, nemzeti mítoszok), revíziójára való törekvés, az erős, diktatórikus állam elfogadása, továbbá a társadalmi szolidaritás elvének elvetése jellemzi, a fenti elemek sokféle kombinációjával. Ennek a tábornak az aktív része a szervezett fasiszta mozgalom. Erről a mozgalomról lesz most szó.

1.

A „szocializmus” időszakában a fasisztoid ideológiákat, szerveződések, ha voltak egyáltalán, elnyomták. Ugyanakkor nem került kibeszélésre a magyar fasizmus története, a háborús szerepvállalás, az antiszemitizmus, és elmaradt a szembenézés a történelmi felelősséggel. A rasszizmus az előítéletesség szintjén maradt, az antiszemitizmus pedig csak búvópatakszerűen volt jelen, kispolgári és egyes értelmiségi körökben. Kifejezetten náci jelenségekkel az 1980-as évek kezdetéig

szinte egyáltalán nem lehetett találkozni. A népművészettel foglalkozó csoportok szolid nacionalizmusa nem lépett túl egy határt, az Erdélyt járó értelmiségiek ritkán „trianonoztak”, a rasszista megjegyzések mögött ritkán volt fajelmélet.

A náci eszmék nyilvános megjelenése egy szubkultúrához köthető, a „skinheadekhez”. A skinhead-mozgalom az 1960-as évek Angliájában született², munkásfiatalok divatjaként. Nevét a rövid frizuráról kapta, ami egyfajta ellen-hippi viselet volt. Az irányzat apolitikus volt eleinte, az utcai bandák logikája alapján szerveződött, és a rasszizmus szervezett formában nem volt jelen. Egy évtizeddel későbbi fejlemény, hogy a brit nacionalista mozgalom pár skinheadet beszervezett, amiből a botrányra éhes sajtó szenzációt csinált, majd beindult a folyamat: sokan már politikai okból vágatták le a hajukat. Ez az időszak a punk-mozgalom nemzetközivé válása, és ezzel párhuzamosan a skinhead már a radikális nacionalista szinonimájaként vált ismertté. Magyarországon az 1980-as évek elején jelentek meg a „skinheadek”³, akik az ideológiát is importálták. Emiatt a mozgalom hazai képviselői a rasszista, nacionalista üzenetet közvetítették, gyakran a legalpáríbb stílusban. A Mos-oi zenekar a cigányok kiirtásáról énekelt, „cigánymentes övezet” követelve. 1983-ban hatósági eljárás indult ellenük, de megsúzták felfüggesztett börtönbüntetéssel. A korszakra jellemző, hogy ugyanebben az évben egy hasonló eljárásban az anarchista CPG (Coitus Punk Group), akik mindenféle hatalom elutasításáról énekeltek („USA atom is atom, szovjet atom is atom...”) másfél-két év letöltendő börtönbüntetést kaptak. A „skinheadek” pár száz fős tábora végig jelen volt az 1980-as években, nagyobb létszámgyarapodás az évtized végén következett be. Ebben szerepe volt néhány országos nyilvánosságot kapott balhénak – a sajtó egy része szemmel láthatóan élvezettel ijesztgette „a cigányokat” a bőrfejűekkel –, majd a rendszerváltás után több jobboldali párt is felkarolta a „magyar fiatalokat”. A Torgyán-féle kisgazdapárt Független Magyar Ifjúság néven szervezett „skinheadeket” tömörítő csoportot, de több, a kormányzó MDF-ből kivált csoport is ezt a szubkultúrát igyekezett magához vonzani. Főleg a Csurka-féle MIÉP, amely egyébként is a szélsőjobboldal zászlóshajója volt az 1990-es években, vagy Király B. Izabella pártja.⁴ Ezek a csoportok, mint azóta is a hasonló szervezetek többsége, nem vállalja nyíltan a fasiszmus semelyik irányzatát sem, de ideológiájuk, – rasszizmus, antiszemizmus, nacionalizmus –, gyakorlatuk – erőszakos akciók, megfélemlítés –, tagságuk egyértelművé teszi, hogy ezek fasiszta csoportok.

Az 1990-es évek első felében új fejlemény volt az eddig csak az emigrációban szervezkedő nyilasok magyarországi megjelenése. Szabó Albert különböző pártjai jelentették a váltást, aki 1994-ben egy időre összefogta a különböző nyilas csoportokat. Pártalakításukra a hatóság is reagált, eljárásokkal, felfüggesztett börtönbüntetéssel akadályozták tevékenységüket, de a nagy nyilvánosság lökést adott a különböző

neonáci, nyilas szerveződéseknek, több ezren kerültek a mozgalom vonzáskörzetébe. Sok olyan embert is sikerült radikalizálni, akik korábban mérsékeltebb nacionalista csoportokban tevékenykedtek. Szabóhoz 1994-ben ideiglenesen csatlakozott Györkös István, aki a nyilas mozgalom központi alakja azóta is. Bőnyben tábor működtet, ahol manapság is rendszeresen tartanak kiképzéseket. Feltételezhetően a két évtized alatt több száz aktivista fordult meg kiképzéseiken. Szabó 1998-ban, jelentős részben a hatósági üldözés hatására, elhagyta az országot, de Györkös maradt és folytatta szervezői tevékenységét. Mindenesetre a nyilas és egyéb neonáci csoportoknak azóta sem sikerült legálisan működő politikai szervezett létrehozniuk.

Az évtized végére általában véve is visszaszorult az irányzat, lecsengett a divathullám. A MIÉP-et a lojális ellenzéki szerep, amit az első Orbán-kormány alatt vittek, eljelentéktelenítette, a fasizmus pedig szubkulturális szintre szorult vissza.

//.

Az ezredforduló után újból erősödésnek indult a mozgalom. Ebben nem elhanyagolható szerepe volt a Fidesz 2002-es választási vereségének. Orbán pártja egységes jobboldali tábor kialakítására törekedett, és ennek érdekében igyekezett integrálni a fasizmus bizonyos elemeit elfogadó csoportokat, rétegeket is. Ez a stratégia 2010-ben csődöt mondott, mikor kiderült hogy a szélsőjobboldalnak már van saját pártja – a Jobbik –, de eddigre már a Fidesz-tábor jelentős része is radikalizálódott, a fasizmus pedig a korábbinál jóval szélesebb támogatottságúvá vált. A Jobbik, jóllehet a törvényhozásban mérsékelt ellenzéki szereplőként van jelen, a MIÉP 1998-2002 közötti szereplésével ellentétben meg tudta őrizni ellenzéki arculatát, annak ellenére is, hogy joggal vádolta a Fideszt a Jobbik program „ellopásával”.

A 2000-es évek elején felerősödött a „nemzeti ellenállás” szervezkedése, ami különösen kulturális szinten érhető tetten. Kialakult a nemzeti bizniszben utazó bolthálózat, és „hagyományőrző” csoportok, valamint „nemzeti rock”-zenekarok sora alakult. A 2006-os zavargások után új lendületet vett a szervezkedés. Az utcai harcokból elsősorban a szélsőjobb profitált, főleg mivel leginkább a szervezett fasiszta csoportok jelentek meg a sajtóban – jóllehet a zavargásokban résztvevők egy része sem ideológiailag, sem szervezetileg nem kötődött hozzájuk. A 2010-es választási eredmények egyik, bár nem a legfontosabb tényezője volt a Fidesz által is felerősített, nemzeti radikalizmusnak nevezett fasiszta tendencia megerősödése. (A Fidesz győzelem legfontosabb oka természetesen a szocialista-liberális koalíció megszorító politikájának, válságkezelésének elutasítása volt, illetve a Fidesz konkrétumok nélküli, abszolút üres „programja”.)

A fasizmus jelenlegi állapotában viszonylag széles táborral rendelkezik. A legáltalánosabb ideológiai elem a cigányellenes rasszizmus, ami a szocialista szavazótáborban is nagyon általános, és a nemzeti eszme alappillérenek tűnik.⁵ A Fidesz-táborban nagy valószínűséggel megvannak a nacionalista alapok, kiegészítve a tekintélyelvűséggel, a diktatórikus politizálás elfogadásával. Ugyanez hatványozottan van jelen a Jobbik támogatói körében, ahonnan könnyű az átjárás a Jobbik mozgalmi szárnyán keresztül a nyíltan neonáci, hungarista szervezetekhez.

Nyugat és Kelet-Európa fasisztái természetesen sok mindenben hasonlítanak, de van némi különbség is. A nyugati szélsőjobb kevésbé homofób, kevésbé antiszemita, és jobban iszlámellenes. Továbbá nagyon lényeges különbség, hogy a legális szélsőjobboldali pártok és a földalatti náci csoportok között sokkal élesebb a határ. Ez országonként változó, például Ausztriában az FPÖ náci kötődései közismertek, de ezzel szemben Németországban még a legális NPD is politikai karanténban van.

Magyarországon a Jobbik társszervezete, a 64 Vármegye Ifjúsági Mozgalom szorosan együttműködik a Betyársereggel, és 2015-ben mindkét szervezet logója együtt szerepelt a nyilas Pax Hungarica, továbbá az – egyik – MNA (Magyar Nemzeti Arcvonal) – jelvényével a Becsület Napi rendezvény plakátján, ami mellel a legismertebb évenkénti neonáci rendezvény. A Jobbikos hírportálok ugyanazokat az eseményeket hirdetik, mint a nyilas oldalak, és ha csak az egyes hírek kommentjeit olvassuk, végképp nem tudjuk eldönteni, hogy náci oldalon járunk, vagy a „nemzeti radikális” táborban.

III.

Visszakanyarodva a bevezetőben felvetett gondolathoz, nem lehet röviden definiálni, hogy kik is a nácik a mai Magyarországon, de ez nem jelenti azt, hogy nehéz lenne őket beazonosítani. Megjelenési formájuk a sajtó – honlapok, kiadványok⁶ –, a szervezeteik, és események, melyek egy része politikai, de többsége kulturálisnak álcázott propaganda-rendezvény.

A szervezett fasizmus a Jobbik határvidékén kezdődik. A politikailag elkötelezett szélsőjobboldali táboron belül nehéz határt húzni, hogy hol kezdődik a fasizmus, és meddig tart a „hazafiság”, hiszen, mint fentebb írtam, a fasiszta gondolkodás alappillérei megtalálhatóak náluk. A tábor öntudatát egyes ruházati termékek és kiegészítők is erősítik. Minden bizonnyal szépen jövedelmez a hazafias termékek, pólók, pulóverek, tarsolylemez-utánzatú övtáskák forgalmazása – erre specializálódott boltok országos hálózata alakult ki az utóbbi évtizedben. Megjelentek, és jól fognak a saját márkák, mint például a „Harcos”

ruházat⁷, vagy a Turánia⁸ termékei. A „hagyományörzés” nem merül ki ennyiben, a szaporodó íjász vagy baranta-csoportok⁹ köreiben gyakran felbukkan a ködös nemzeti mitológia és a fasiszta eszme sajátos keveréke. A pogány szekták már jó ideje otthont találtak a magyarság kiválasztottságát hirdető prófétákat is befogadó szervezett fasiszta mozgalomban.

Különösen hatékony toborzó és közösségteremtő a zene. Stabil, népes rajongótáborral rendelkezik a „nemzeti rock”. Ez nem egységes irányzat, inkább egyfajta gyűjtő-fogalom.¹⁰ Ide sorolnak a folk-rock zenekaroktól egyes metálbandákon át a kommersz rockzene némely képviselőjétől a „skinhead” és az NS (nemzeti-szocialista) zenekarokig sok mindent. Ami közös bennük az, hogy elfogadják és erősítik a hamis nemzeti mitológiát, a nacionalizmust – ami teljesen nyilvánvalóan politikai célokat szolgál –, tolerálják a rasszizmust, vagy egyenesen a legdurvább náci uszítást művelik. A nemzeti rock több forrásból táplálkozik. Az ide sorolható folk-zenekarok az 1970-es évek népi kultúrát felfedező divatirányzatában gyökereznek. Természetesen szó sincs róla, hogy a népművészetnek bármi közvetlen kapcsolata lenne a faszizmussal, de tény, hogy vannak olyan előadók, akik számára a nacionalizmus annyira fontos, hogy nem képesek észrevenni, mi rejtőzik a magasztosnak vélt nemzeti eszme mögött. A rendszerváltás előtti rock és metál zenekarok közül többen is gyakori résztvevői a nemzeti tábor eseményeinek. Schuster Lóránt (P. Mobil) sokáig MIÉP színekben politizált, Kalapács (Pokolgép) vagy az Ossián lelkesen támogatják a nemzeti oldalt. Sajátos jelenség a nemzeti rock sztárzenekara, a Kárpátia. Rockzenét ötvöznek a lagzis zene hagyományával, meglehetősen alacsony színvonalon, de talán pont ezért tudtak nagy népszerűsége szert tenni. A falusi és kisvárosi kultúrházakat megtöltő közönség – akik a borsos belépő miatt úgy érzik, minőségi szórakozásban van részük – észrevétlenül azonosul a szövegekből áradó rasszista, antiszemita, sovinizsista üzenettel. Fáradozásukat a Fidesz-kormány is méltányolja, 2013 tavaszán magas állami kitüntetést adott Balog Zoltán miniszter a Kárpátia énekesének. Az állami médiába még nem sikerült bekerülniük, de a jelenlegi trendeket figyelve van rá esély, hogy a nem túl távoli jövőben a rádió reggeli műsorában ez a dal ébreszt minket: „Áldom az Istent, hogy magyar vagyok!”¹¹

A bonehead bandák gyakran tagadják fasiszta kötődésüket. Az egyik csoport tagjai, ahova rendszerváltás előtti – Egészséges Fejbrő – és utáni – Romantikus Erőszak – zenekarok egyaránt tartoznak, nacionalistaként definiálják magukat, ők a Jobbik rendezvények gyakori résztvevői. Van egy radikálisabb szárny is, akik sokkal nyíltabban nácik – mint a Fehér Törvény vagy a Nemzeti Hang. Valójában nincs tényleges elkülönülés, gyakoriak a közös koncertek, és a Romantikus Erőszaknak is van dala többek között a szerzetesruhában gyilkoló nyilasról, Kun páterről.¹²

A kulturális részleget erősítik a kézművesek, a náci felfogást képviselő történészek¹³ és irodalmárok, továbbá pogány¹⁴ és keresztény¹⁵ egyházak lelkeszei.

A másfél évtizede megrendezésre kerülő nagy fesztivál, a Magyar Sziget felmutatja ezt a széles spektrumot. Habár a zenéé – főleg a bonehead-vonalé – a főszerep, igyekeznek a mozgalom más aspektusait is megmutatni, az alkalmanként ezres nagyságrendű közönségnek.

A jobboldali spektrum határainak átjárhatóságát jól mutatják a „Becsület napjához”¹⁶ kapcsolódó 2015-ös események. Ilyen jellegű rendezvény évről évre egyre több van, különösen mióta a Jobbik is felvállalja a náci birodalom utóvédharcának dicsőítését. A Jobbik saját rendezvényei, akár csak a különböző emléktúrák – melyek némelyike a hivatalos természetjáró eseménynaptárakban is szerepel teljesítménytúráként¹⁷-, legálisan lezajlottak, de a náci csoportok utcai demonstrációit a hatóságok betiltották. Ez az esemény 1997 óta zajlik, és soha nem lehet tudni előre, hogy a rendőrség – nyilvánvalóan az aktuális kormány akaratát képviselve – hogyan viszonyul hozzá. Néhány évig a budai Vár, aztán a Hősök tere volt a helyszín, de az utóbbi években is előfordult, hogy csak a városon kívül, erdei tisztásokon tudtak a külföldi résztvevőkkel erősített fasiszta csoportok parádézni. 2014-ben a bíróság felülbírálta a rendőri tiltást, így a Várban volt a rendezvény, 3-400 résztvevővel. 2015-ben három náci rendezvény volt – ha nem számoljuk a Jobbikos eseményeket és a túrákat, abból volt legalább három, de vidéken több helyen is –, ez alapján azt gondolhatnánk, van három külön csoport. Ebből egy az MNA (Magyar Nemzeti Arcvonal) egyik fele – a szervezetben legutóbb három éve volt szakadás, és a kivált csoport a 14-i rendezvényhez csatlakozott-, a veterán Györkös István vezetésével február 13-án tartott kisebb zártkörű rendezvényt. Előtte február 7-én a Blood&Honour¹⁸ magyarországi szervezete próbált, sikertelenül, utcára vonulni, végül este tartottak koncertet egy budapesti klubban¹⁹, saját bevallásuk szerint 200 résztvevővel. A február 14-i rendezvény ígérkezett nagyobbak, ahol az eseményhez nevét adta a teljes fasiszta népfront, a már említett MNA-tól egyéb nyilas csoportokon át²⁰ a Blood&Honourból nemrég kivált, amúgy a nemzetközi szervezet „terrorista” szárnyként nyilvántartott Combat 18-ig, továbbá a HVIM (64 Vármegye Ifjúsági Mozgalom) és a Betyársereg²¹ is, tehát a Jobbik mozgalmi szárnya. Végül ők is magánterületen tartották rendezvényüket, de kétszáznál többen ők sem voltak. Valószínűleg vannak olyan tagok, akik mindkét eseményen megjelentek, és a zenekarok közül is volt olyan, aki zenélt mindkét, a rendezvényeket záró koncerten. Túl nagy ellentét nem lehet a csoportok között, hiszen a 7-i koncerten fellépett a Romantikus Erőszak, amely amúgy a Jobbikos-Betyársereges bulik házi zenekara.

IV.

Megpróbálhatunk egy összegzést csinálni, hol is vannak tehát a náciak, és mennyien lehetnek? A feltételezett létszám pusztán becslésen alapul, hiszen nincsenek pontos nyilvántartások. Az egyes náci szervezetek saját magukat illetően nyilván felfelé túloznak, hiszen a megfélemlítés az alapvető stratégiájuk, és a toborzás szempontjából is fontos nekik, hogy minél nagyobb erőt mutassanak fel. A rendezvényeik helyszíneiből, dokumentációjából lehet egyfajta becslést megkockáztatni.

A legnépesebb tábor a különféle fasiszta internetes portálok tudják felmutatni. Százezres nagyságrendű olvasótáborról beszélhetünk. A Facebookon²² ezek az oldalak esetenként több tízezres rajongótábor képviselnek, de ez nem valódi adat. A fasiszta aktivisták több profilt is működtetnek, egymást vagy saját magukat jelölik be, így duzzasztva a létszámot. Ha egy Jobbik csoportnak van ötszáz ismerőse, annak gyakran a fele egy másik jobbikos csoport, és nem valódi személy.

A fasiszta mozgalom bizonyos elemeire a társadalom széles rétege vevő, ezt igazolják a szociológiai kutatások. Az aktív mozgalmárok száma ennél jóval kisebb. Sok embert láthatunk a nemzeti viselet egyes darabjaival, de a Jobbik nemzeti ünnepeken sem tud néhány ezer főnél többet utcára vinni, ez a szám országos szinten is legfeljebb tízezres nagyságrendű. A mozgalmi szárny, a HVIM és a Betyársereg – bár ez utóbbi taglétszáma bővülni látszik – egyenként nem több két-háromszáz embernél. A hungarista csoportok, melyekből talán féltucatnyi is van, egyenként legfeljebb néhány tucat embert sorolhatnak tagjaik közé. A bonehead szubkultúra országos szinten több ezer, főleg fiatal embert tart a vonzaskörzetében, ez sok esetben utánpótlást biztosít a politikai csoportoknak²³. Koncertjeiken, melyeket vidéken rock-klubokban, Budapesten 3-4 náci-szimpatizáns klubban tartanak, többnyire összejön egy-két száz fő. Aktív, könnyen mobilizálható csoport a futball-huligánok társasága. Jóformán minden csapatnak – néha még alsóbb osztályokban is – van szervezett szurkolói csoportja. Néhány aktivista hosszú évek munkájával – no meg a jobbra tolódó közvélemény segítségével – a szurkolói csoportok elfogadottá tette a fasiszta ideológiai irányítást. Vállaltan antirasszista csoport jóformán egyáltalán nincs, és a nagyobb ultra-csoportok sok vezetője egyben fasiszta politikai aktivista is. Az ultra sajtó fasiszta propagandacélokat is szolgál²⁴. Országos szinten több ezer főre tehető az ultrák száma, ebből százaz nagyságrendű a politikai célokra mozgósítható aktivisták száma.

Összesítve úgy becsüljük, hogy az aktív, vagy aktivitásra hajlandó, egy esetleges hatalomátvétel érdekében akár erőszakos cselekményre is mozgósítható fasiszták száma néhány ezer fő lehet az országban. A feltétlen támogatásra hajlamos szimpatizáns kör – mely folyama-

tosan kitermeli magából az aktivistákat – azonban már százezres nagyságrendű.

Ezzel a mozgalommal szemben nem áll hasonló nagyságrendű antifasiszta mozgalom – néhány ezer elkötelezett antifasisztánál többet nehéz lenne találni. A fasiszta rendszer ellenségei, a polgári demokrácia hívei természetesen sokkal többen vannak, de annak a tábornak csak egy kis része mobilizálható. De van ennél nagyobb probléma is. A világgazdasági válság, továbbá Európa megroggyant világgazdasági pozíciói semmi jót nem ígérnek a kontinens jövőjét illetően. Évtizedek óta stabilnak látszik a kapitalizmus liberális-demokrata politikai rendszere, de nincs semmi garancia rá, hogy ez így is marad. Az utóbbi évek magyarországi politikai és társadalmi változásai a demokratikus modellől való elkanyarodás útján haladnak. A 21. századi fasizmus – mint a kapitalista rendszer egy válságkezelő modellje – felsejlik a horizonton.

Ettől a fasizálódó rendszertől nem várható valódi fellépés a náci mozgalom ellen, pedig a hatósági üldözés képes jelentősen visszaveteni a náci szervezkedést. Ha tudnak legálisan demonstrációkat szervezni, akkor az komoly propagandaértékű siker a számukra. 2014-ben a Becsület Napján – mivel legális volt – jóval többen vettek részt, mint idén. A rasszista uszítást tiltja a törvény, mégisincs eljárás a náci sajtó ellen. Ezek az oldalak többnyire névtelenül működnek, bár egyes szerkesztők részt vesznek például a Magyar Szigeten tartott fórumokon. A Jobbik félhivatalos oldala nyilvánosan működik²⁵, de a nem hivatalos oldal, a kuruc.info illegalitásban készül. Minden bizonnyal nem lenne nehéz kideríteni a szerkesztők kilétét, akár az ott hirdető cégeken keresztül²⁶, vagy más utakon, mint azt egy-két hírportál már megtette²⁷, de minden korábbi kezdeményezés ellenére a hatóságok nem lépnek fel ellenük. A náci terroristák börtönbe kerültek. Igaz, hogy Budaházy azóta szabadult, de úgy tűnik, lényegesen alacsonyabb intenzitással tud tevékenykedni, mint fénykorában. Jogilag megalapozottan lehetne fellépni nem csak a Betyársereg és a hasonló csoportok ellen, de több jobbikos vezető ellen is. De ilyenmire legfeljebb politikai számításból, pillanatnyi haszon reményében szánná el magát a jelenlegi rezsim.

2015 elején nem úgy néz ki, hogy a Fidesz le akarna térni a már évtizede járt útról, ami egyre inkább úgy tűnik, hogy a fasizmus irányába tart.

- ¹ I. Tóth András cikkét a fogalom értelmezéséről. Tóth András: *A neonáci fogalom használata a tudományos, és a nem tudományos publicisztikai véleményekben, hírekben, médiában.* https://www.academia.edu/9887203/A_neo-n%C3%A1ci_fogalom_haszn%C3%A1lata_a_tudom%C3%A1nyos_irodalomban_%C3%A9s_a_nem_tudom%C3%A1nyos_publicisztikai_v%C3%A9lem%C3%A9nyekben_h%C3%ADrekben_m%C3%A9di%C3%A1ban (2015.02.13.)
- ² Csoma Lajos: *Skinhead – a közellenség* Eszmélet 68. 2005. http://epa.oszk.hu/01700/01739/00053/eszmelet_EPA01739_68.item515.htm (2015.02.18.)
- ³ Az antirasszista skinheadek csak boneheadnek nevezik a skinhead külsőségeket használó rasszistákat.
- ⁴ Solt Ottília: *A skinheadtalány* Beszélő 47. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-skinheadtalany> (2015.02.19.)
- ⁵ Nem nagyon találni olyan „hazafit”, akinek egy beszélgetésben a második-harmadik mondata ne a cigányok szidalmazása lenne.
- ⁶ Hosszú a lista, csak említésszerűen: kuruc.info, deres.tv, szentkoronarádió, hunhir, stb.
- ⁷ <http://magyarharcos.hu/site/> (2015.02.20.)
- ⁸ <http://turania.hu/catalog/index.php> (2015.02.20.)
- ⁹ <http://www.baranta.org/> (2015.02.20.)
- ¹⁰ Hasonló gyűjtőoldalból van több is, itt egy kis ízelítő, milyen széles az idesorolt zenekarok tábora. <http://nemzetirock.startspot.nl/> (2015.02.20.)
- ¹¹ Beszámoló a kitüntetésről az Indexen: http://index.hu/kultur/2013/03/16/kituntettek_a_szelsojobboldali_karpatia_enekeset_is/ (2015.02.20.)
- ¹² Minden említett zenekarhoz lehetne hasonló klipet csatolni, de illusztrációnak ez az egy éppen elég lesz. Zeneileg a nemzeti rock szinte minden bandája sablonos, gyenge, az ének gyakran nagyon rossz, a szöveg pedig rossz rímekre épülő náci propaganda. A többi még ennél is rosszabb. <https://www.youtube.com/watch?v=3YuDiTbGHVM> (2015.02.20.)
- ¹³ Például Retkes Tamás, aki hívei szerint történész. <http://pancelgranatos.uw.hu/> (2015.02.20.)
- ¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=b3C7OhUUULk> (2015.02.20.)
- ¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=ZT0dkzXAJKs> (2015.02.20.)
- ¹⁶ Megemlékezés a budai várból való német-magyar kitörésre, ami 1945 február 11-én zajlott, és a kitéréssel próbálkozó sok tízezres csapat 99 %-a pusztulásával végződött.
- ¹⁷ http://www.teljesitmenyturazoktarsasaga.hu/teljesitmenyturak_2015_elozetes (2015.02.20.) „Kitörés, 2015.02.14.”
- ¹⁸ Nemzetközi neonáci „skinhead” szerveződés, sok országban van helyi „divíziójuk”.
- ¹⁹ <http://www.crazymama.hu/index2.html> (2015.02.20.)
- ²⁰ Mint a Pax Hungarica, akik a korábban betiltott Vér és Becsület utódai, immár skinhead külsőségek nélküli nyilasok.
- ²¹ A Betyársereg 2008 óta létező csoportosulás, több tagja volt korábban elítélve erőszakos bűncselekményért. Jelenleg főleg a keleti országgrészben tevékenykednek, maffia-szerűen működve: üzleti elszámolás, konkurencia-harc esetén több tucatnyi tagot mozgósítva, megfélemlítő felvonulásokat tartanak kisebb településeken.

- ²² Az utóbbi időben a Facebook rendszeresen törli a náci és rasszista oldalakat. Ennek köszönhetően eljelentéktelenedett például a Tolvajkergetők rasszista propaganda tevékenysége.
- ²³ Igen magasra is el lehet jutni innen indulva, ezt a pályát futotta be többek között Sneider Tamás (Jobbik), vagy Zagyva György Gyula (Jobbik) is. Ez utóbbi 2014 óta nem parlamenti képviselő, viszont a Magyar Sziget egyik szervezőjeként megőrizte befolyását. A legális politikába beépülve hatékony politikai és anyagi támogatást tudnak biztosítani a mozgalomnak.
- ²⁴ Egy jellemző oldal: ultrasliberi: <http://ultrasliberi.hu/category/politika-2/> (2015.02.22.)
- ²⁵ <http://alfahir.hu/impresszum> (2015.02.22.)
- ²⁶ Az Athena Intézet nyomozása 2010-ben: <http://athenaintezet.hu/fokuszban/olvas/1> (2015.02.22.)
- ²⁷ Egy öt évvel ezelőtti leleplezés: <http://kurucwanted.blogspot.hu/> (2015.02.22.)

A szélsőjobboldal: a neoliberalizmussal szembeni ellen-hegemónikus blokk? A Jobbik esete

Bevezetés

Az erőteljes szélsőjobboldal újbóli megjelenéséről az utóbbi évek Európájában, kezdve a „szalonképes” muszlimellenes fajgyűlölő pártoktól (*Front National, Lega Nord, Sverigedemokraterna, UKIP, ÖVP* és a sor folytatható) a keményvonalas neofasiszta pártokig bezárólag, mint amilyen a magyarországi Jobbik és a görög Arany Hajnal, egyre növekvő számú tanulmányt olvashatunk, elsősorban a *mainstream* politikatudomány képviselőitől, amelyek megpróbálják elemezni és megmagyarázni ezt a jelenséget.¹

Magyarország esetében a szélsőjobboldal felemelkedését általában a cigányellenes érzelmek felerősödéséhez kötik, ami egy 2006 őszi román által elkövetett tragikus gyilkosság után volt tapasztalható.² Általában abban is egyetértés van, hogy a Magyar Gárda létrehozása kulcsfontosságú volt a Jobbik sikerében, mert ráirányította a média érdeklődését az állítólagos „cigánybűnözésre” és lehetővé tette a párt számára, hogy kihasználja a meglévő cigányellenes érzelmeket.³ Mások ugyanakkor amellett érvelnek, hogy abban, hogy a párt nemcsak megtartotta, hanem növelte is támogatottságát a 2009-es EP-választások után, más tényezők is szerepet játszottak, úgy mint: 1) a szocialista-liberális koalíció mélyülő válsága 2006 után és a demokratikus intézményekkel szembeni fokozódó bizalomhiány 2) a gazdasági világválság hatása Magyarországra 3) a Jobbik belső átszervezése, a fiatal és taktikus Vona Gábor pártelnökké választása után 2006-ban 4) a Jobbik képessége arra, hogy koherens politikai programot nyújtson, amely azt ígérte, hogy enyhít Magyarország a „neoliberális globalizáció” által okozott problémáin.⁴

Bár a fentiek alapján lehetségesek érdekes megállapítások a Jobbik gyökereivel, politikai diskurzusával és a támogatói bázisának társadalmi összetételével kapcsolatban, mégis teoretikusan és empirikusan

is problematikusak önmagukban, és magyarázóerejük korlátozott.⁵ Az olasz marxista Antonio Gramsci munkásságára alapozva és figyelmesen megvizsgálva a párt fontos dokumentumait és politikai gyakorlatát⁶, ez a tanulmány megpróbál egy alternatív magyarázatot nyújtani, ami a Jobbik felemelkedésének kulcstényezőit összeköti a szélesebb társadalmi-gazdasági és politikai-ideológiai átalakulásokkal, amelyek 1989 óta lejátszódtak Magyarországon. A tanulmány felépítése a következő. Először is áttekintjük a Jobbik történeti fejlődését 1999-től 2006-ig. Másodsor, elemezzük a neoliberais átstrukturálás hatásait a magyar politikára és társadalomra, a liberális demokrácia 2006 és 2010 közötti, mélyülő válságára, és a jobboldal párhuzamos felemelkedésére koncentrálna. Harmadsor, tárgyaljuk a Jobbik diskurzusának központi elemeit és gyakorlatát, ezek egyrészt „szimbiotikus” viszonyát a Fideszhez, másrészt új elemeit. Végül, röviden áttekintjük a Jobbik legutóbbi időkben tapasztalt politikai trajektóriáját és az antifasiszta ellenállás lehetőségeit.

A Jobbik genezise

A Jobbik gyökerei 1999-ig nyúlnak vissza, amikor nemzeti-konzervatív diákok az ELTE-n létrehozták a „Jobboldali Ifjúsági Közösség” nevű jobboldali diákszervezetet. A szervezet vezetői közül többen, mint pl. egykori vezetői, Kovács Dávid és Szabó Gábor (aki mind a Jobbiknak, mind a Magyar Gárdának az alapítója, jelenleg a párt országos választmányi elnöke), a Csurka István vezette MIÉP-ben voltak aktívak, amelynek ekkoriban 14 mandátuma volt a parlamentben a szélsőjobboldal vezető erejeként. Eközben mások, mint a jelenlegi elnök Vona Gábor ennél „mérsékeltbb” nézeteket vallottak. és a Fidesz-szel szimpatizáltak.

A Jobboldali Ifjúsági Közösség keményvonalasabb tagjai hamarosan mindkét párttól csalódottan fordultak el. Úgy érezték, a MIÉP Csurka István tekintélyuralma alatt áll, akinek leegyszerűsítő összeesküvéselméletei („titkos” „judeo-bolsevik összeesküvések” Magyarország ellen) és elavult politikai gyakorlata nem alkalmas a fiatal nacionalista szavazók illetve a vidéken lakók megnyerésére, így nem mutat perspektívát a jövőre nézve. Szintén nem voltak megelégedve Orbán Viktor kísérletével, hogy megfiatalítsa és összefogja a jobboldalt az országosan szerveződő polgári körök hálózatának létrehozásával.⁷ Ahogy Vona akkoriban mondta: „*A Jobbik számára kevés a polgári Magyarország. ... Mi nemzeti jövőképet, nemzeti programot és legfőképp tetteket akarunk*”.⁸ Szavait tettekre váltva 2003 októberében létrehozták a Jobbikot mint politikai pártot, saját bevallásuk szerint 1200 taggal.⁹

Alapító nyilatkozata szerint a Jobbik „konzervatív, módszereiben radikális, nemzeti-keresztény párt”, amelynek végső célja a „a rend-

szervátozás befejezése” és „a jelenleginél igazságosabb társadalom megteremtése”¹⁰. Kezdetben a párt különböző „tudatosságépítő” kampányokkal próbált médiafigyelmet szerezni. Ennek része volt a kereszttek felállítása különböző forgalmas köztereken, 2003 Karácsonján („hogya felhívjuk a figyelmet az ünnep eredeti keresztény üzenetére”), az antifasiszta mártír Ságvári Endre emléktáblájának meggyalázása 2006 elején, majd később ugyanebben az évben az árpádsávos zászló „rehabilitálását” célzó kampány, amely egyre gyakrabban tűnt föl a szocialista-liberális kormány elleni tüntetéseken 2006 őszén. Miután a 2004-es EP-választásokon tudatosan nem vettek részt (tiltakozásul az „ország túl korai EU-belépése ellen”), a Jobbik választási szövetségre lépett a MIÉP-pel a 2006-os választáson, de 119.007 szavazatot kapva (2.2%) nem sikerült bejutnia a parlamentbe. A szövetség belső viszályok miatt nem sokkal a választások után szétesett. Így a fiatal tagság és a médiatudatos akciók ellenére 2006-ig a Jobbik marginális politikai erő maradt a magyar politikában.

A magyar kapitalizmus „organikus válsága” és a Jobbik felemelkedése

A Jobbik első jelentős választási áttörése a 2009-es EP-választásokon történt meg, ahol a párt 427.773 szavazattal (14.77%) a harmadik helyet szerezte meg. Ez az eredmény, aminek köszönhetően a Jobbik 3 képviselőt küldött az EP-be, sokkolta a magyar politikai *establishment*-et. Ugyanakkor, ahogy ezt lent kifejtjük, ez a magyar politika egy mélyebb jobboldali eltolódásának a jele volt a fokozódó gazdasági, politikai és társadalmi válság kontextusában, ahol a Jobbik a mainstream politika *status quo*-jában csalódott szélsőjobboldali szavazók pólusává vált. A párt megerősítette pozícióját mint a magyar politika „harmadik ereje” a 2010-es parlamenti választásokon, ahol megduplázta szavazatait (855.436, 16.67%), 47 mandátumot szerezve.

Mi magyarázza tehát a Jobbik látványos felemelkedését 2006 és 2010 között? Véleményünk szerint ezt nem lehet egyedi tényezőknek tulajdonítani (a társadalom erősödő cigányellenes érzelmei, a Magyar Gárda létrehozása stb.), hanem azoknak a mély gazdasági, politikai és társadalmi átalakulásoknak a kontextusában kell megérteni, amelyek a rendszerváltás óta lejátszódtak Magyarországon. Ha így közelítjük meg a kérdést, akkor a Jobbik felemelkedése nem egy kivétel az általános (Magyarországon kívüli) trendek alól, hanem inkább szimptomatikus példa arra, hogyan tolódik jobbra a politikai szféra általában a neoliberalizmus alatt, ami különösen a világ gazdasági válság kitörése óta nyilvánvaló.¹¹

A kapitalista tündérmese helyett, amely a „fejlett” nyugat-európai tőkés országokhoz való gyors felzárkózást, emelkedő életszínvonalat

és stabil demokratikus politikai életet ígért, az egykori szovjet blokk gazdaságainak neoliberais átstrukturálása az érintett társadalmak nagy többsége számára rémálomnak bizonyult.¹² Habár a neoliberais átstrukturálás kitermelt néhány egyedi sikertörténetet, beleértve a nomenklatura bizonyos vállalkozóvá avanszált tagjainak fantasztikus meggazdagodását a nyugati fogyasztási cikkek kereskedelmén vagy a korábbi állami vállalatok transznacionális konserneknek való eladásán keresztül, összességében ez a folyamat elmélyítette az osztály- és regionális különbségeket és kiélezte a társadalmi antagonizmusokat az egyes államokon belül illetve ezen államok között is. A transznacionális tőke betelepülése, az új technológiák bevezetésével és a fokozatos átmenettel egy poszt-fordista gazdaság felé, amelyet a pénzügyi szektor és a szolgáltatások dominálnak, a meglévő képzettségeket és infrastruktúrát elavulttá tette, ezáltal rengeteg dolgozót pedig munkanélkülivé.¹³ Magyarországon több mint 1.3 millió munkahely (az összes majdnem egyharmada!) levegővé vált a rendszerváltás első öt évében, az 1988 és 1995 közötti strukturális kiigazítások az eszközállomány (assets) nagyobb mértékű leírásához vezettek, mint a második világháború pusztítása.¹⁴ Ferge Zsuzsa szerint: „a magyarországi rendszerváltás legnagyobb vesztesei azok voltak, akik minden tőkében hiányt szenvedtek: gazdasági, kulturális, társadalmi és pszichológiai tőkéből egyaránt. Sosem tartoztak a jómódúak közé, de a korábbi rendszerben legtöbbjük egzisztenciális biztonságot élveztek, és talán valamennyi önbecsülést is. (...) Konkrétabban, a vesztesek közé tartoznak a munkanélküliek, a képzetlen és betanított munkások, a falvak lakói (parasztok); a gyerekes családok, akik elvesztették a családtámogatást, és ennek következtében a nők egy része is.”¹⁵

A többi országhoz hasonlóan a tömeges munkanélküliség állandóvá válása az életszínvonal süllyedéséhez és a permanensen munkanélküliek új „underclass”-ának kialakulásához vezetett, akiknek nincsen megfelelő hozzáférésük az egészségügyhöz, az oktatáshoz és a társadalombiztosításhoz.¹⁶ Ennek eredményeképpen a kétezres évek elejére a magyar társadalom osztályszerkezete a Horthy-éráéra emlékeztetett, ahol az arisztokraták, nagybirtokosok és a dzsentri rétegek uralkodó osztálya dominálta a társadalmat, miközben „hárommillió koldus” nyomorgott a társadalom alján.¹⁷ A fokozódó osztály- és regionális különbségek mellett a neoliberais reformok fölerősítették a társadalmi antagonizmusokat. A roma népességet, amely Magyarország legnagyobb kisebbsége, aránytalanul nagy mértékben érintette az új létbizonytalanság, a munkanélküliségben és a szegénységi küszöb alatt élők aránya robbanásszerű emelkedésével a romák között a kilencvenes években. Miközben az új mélyszegénységben élők túlélése egyre inkább a jóléti transzferektől függött, az állami jóléti kiadásokat a budapesti kormányok szorgosan nyirbálták (politikai hovatarozástól függetlenül), ami egyre inkább összekapcsolódott a szegények explicit

és formálissá váló stigmatizálásával, akiket a közbeszédben „lustaként” és támogatásra „érdemtelenként” démonizáltak. Az új magyar uralkodó osztály hegemon világnézetét nyersen foglalta össze Lázár János vezető Fidesz-politikus: „Akinek nincs semmije, az annyit is ér”.¹⁸

A korai kétezres évekre egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a magyarországi – a neoliberais közgazdászok gúnyos kifejezését használva – „koraszülött jóléti állam”¹⁹ materiális alapjai kimerülőben voltak. Egyrészt a privatizációs bevételek felszáradtak, mivel a magyar fel-dolgozóipar és szolgáltatási szektor nagy részét már eladták a transznacionális konszerneknek. Másrészt a további külföldi befektetések az országba vonzása egyre nehezebbé vált az erősödő nemzetközi versenyben, ahogy Kína fokozatosan a „világ műhelyévé” kezdett válni.²⁰ 2006-ban, miután az újrávalasztott kormány megszegte korábbi „reformok megszorítás nélkül” ígéretét, hogy betartsa a maastrichti kritériumokat, majd az őszi beszéd kiszivárgása tovább fokozta az elégedetlenséget, Budapesten az új demokrácia történetében sosem tapasztalt intenzitású kormányellenes tüntetésekre került sor. Ezzel egyidejűleg a közbeszéd polarizálódott és egyre inkább jobbra tolódott. Miközben a Jobbik tagjai aktív szerepet játszottak a tiltakozásokban, a párt fokozatosan átalakította „imidzsét” egy marginális szélsőjobboldali szervezetéről egy radikális, nacionalista politikai erővé, amely a „magyar nemzet spirituális és anyagi érdekeit védelmezi”, szemben az „illegitim” és „nemzetromboló” szocialista-liberális koalícióval.²¹

Már a világgazdasági válság kirobbanása előtt is láthatók voltak a politikai válság jelei a magyar társadalomban. Azonban a gazdasági problémák elmélyülésével a kiábrándulás és a düh a liberális demokráciával szemben intenzívebbé vált, ami a „balközép” támogatottságának összeomlásához és a jobboldal felemelkedéséhez vezetett.²² Egy összehasonlító elemzés az amerikai Pew Research Center-től 2009-ben megdöbbentő mértékű társadalmi elégedetlenséget mutatott meg a fennálló viszonyok fölött. A tanulmány szerint a magyarok 94%-a gazdasági helyzetet „rossznak” tartotta, míg 72% azt állította „ma rosszabbul él, mint a szocializmus alatt”. Több mint ¾-e a megkérdezetteknek „elégedetlen” volt a demokrácia magyarországi működésével, míg ez a szám Csehországban 49%, Szlovákiában 46% és Lengyelországban 39% volt. A tanulmány szintén kimutatta az EU-tagsággal szembeni növekvő ellenállást: csak 20% tartotta ez utóbbit „jó dolognak” (Lengyelország: 63%, Szlovákia: 58%, Cseh Köztársaság: 45%), 43% se ellene, se mellette nem volt, 28% viszont „rossz dolognak” mondta.²³ Ilyen körülmények között azt mondhatjuk, hogy a magyarországi gazdasági válság alighanem több, mint ciklikus válság (azaz egy szokásos hullámvölgy a tőkés üzleti ciklusban), és ehelyett a Gramsci által „organikus válságnak” nevezett jelenségről van szó, ahol a neoliberális kapitalizmus hegemoniája a tét.²⁴

A gazdasági válság és saját legitimitása válságának kettős nyomásával szembesülve a szocialista-liberális kormány minél inkább szabadulni próbált a törvényhozás és a parlamentáris demokrácia jelentette béklyóktól (ezt a jelenséget nevezte Gramsci „cézárizmusnak” vagy „bonapartizmusnak” amikor is egy „nagy történelmi személyiséget bíznak meg a „döntőbíráskodás”(arbitration) feladatával egy történelmi-politikai szituáció fölött, amelyet az erők egyensúlya jellemez, miközben a társadalom a katasztrófa felé halad”²⁵). Mivel azonban nem rendelkezett egy Napoleónnal vagy Cézárral, az MSZP kénytelen volt az ekkorra köztudatnak örvendő (habár egykor demokratikusan megválasztott) Gyurcsány Ferenc kormányát egy technokratikus, „szakértői” kormányra lecserélni. Amellett hogy újabb megszorításokat vezetett be (a gazdaság „kiegyensúlyozása” és az ország külföldi befektetők előtti „megbízhatósága” érdekében), az új kormány egyre inkább eloldozta magát a civil társadalomtól és a szakszervezetektől, miközben felerősítette „törvény és rend” retorikáját, és „segély helyett munkát” programokat vezetett be (*Út a munkához*). Bár Bajnai kormányának intézkedései talán megelőzték az államcsődöt, de visszaütöttek a szocialista-liberális koalíció 2010-es választási megsemmisülése formájában.

Ebben az olvasatban tehát a Jobbik felemelkedése összekapcsolódik a magyar társadalom szélesebb gazdasági, politikai és társadalmi átalakulásaival, s a Jobbik az 1989 utáni neoliborális átstrukturálás okozta reakciós politikai fordulat legújabb és legregresszívebb formája.

*„Nemzeti megújulás” és „társadalmi igazságosság”:
a Jobbik ideológiája és praxisa*

Hogy megmutassuk a Jobbik és a magyar (és más) történelmi szélsőjobboldal közötti folytonosságokat és eltéréseket, ebben a részben áttekintjük a párt fő ideológiai koncepcióit és tevékenységét, amit először a párt 2003-as alapító dokumentumában fogalmaztak meg, majd tovább bővítettek a 2010-es és 2014-es választási programokban.²⁶

A Jobbik két központi fogalma, ami a párt világnézetét és gyakorlatát vezeti, a „nemzeti megújulás” és a „társadalmi igazságosság”. Az előző az „organikus nemzet” gondolatából ered, amely „Völkisch”, keresztény alapokon nyugszik és magában foglalja „Nagy-Magyarország” határait, és a társadalom természetes alapja.²⁷ Hasonlóan más szélsőjobboldali és nyíltan fasiszta mozgalmakhoz, a Jobbik ultranacionálisát áthatja a „közösség romlásával, megaláztatásával és áldozatszerepével való mániákus foglalkozás, amit az egység, a tetterő és a tisztaság kultuszával kompenzálnak”.²⁸ A Jobbik szerint a magyar nemzet nem csak hogy számtalan csalódást kellett, hogy megéljen a huszadik század során (az „igazságtalan” trianoni békeszerződéstől

kezdve, az „illegitim” „kommunista” diktatúra négy évtizedén keresztül, a „látszólagos” rendszerváltozásig, ami a párt szerint nem vezetett „valódi demokráciához”), hanem „nemzeti szuverenitása” súlyosan fenyegetett.²⁹ Magyarország autonómiájának megvédése és a nemzeti megújulás garantálása érdekében szembe kell szállni a belső és külső „ellenségekkel”.

A Jobbik szerint idetartoznak a társadalom különböző „áruló” és improduktív csoportjai: a jelenlegi politikai elit (különösen a „kommunista” és liberális politikusok), ami elárulta a „nemzeti érdeket”; a munkanélküliek és alulfoglalkoztatottak, a nyugdíjasok, a betegek és a szegények, az etnikai és szexuális kisebbségek tagjai, radikális értelmiségiek és művészek és így tovább. Mindenekelőtt azonban a zsidók és a romák az elsődleges célpontok.³⁰ Ellentétben nyugat-európai testvérpártjaikkal, a párt nem riad vissza a két világháború közötti időszak legsötétebb napjait idéző antiszemita retorika használatától. Például a 2009-es EP választási kampányban Morvai Krisztina arról beszélt, hogy a „liberálbolsevik cionisták” „kezdjenek el azon gondolkodni hova meneküljenek és hol bújjanak el”.³¹ 2012 novemberében Gyöngyösi Márton a párt külügyi szóvivője hírhedtté vált felszólalásában a magyarországi zsidók speciális nyilvántartásába vételéről beszélt, azon az alapon, hogy „nemzetbiztonsági kockázatot jelentenek Magyarországra”. Ezen túl, a Magyar Gárda tagjai³² számtalan provokatív vonulást tartottak Magyarország különböző részein, katonai bakancsba és fekete egyenruhába öltözve, a nyilasokéra hasonlító szimbólumokat használva (bár a csoportot 2009 júliusában betiltották, hamarosan újra létrehozták *Új Magyar Gárda* néven). Ezek a kijelentések és akciók tovább tüzelték az amúgy is elterjedt antiszemitizmust a magyar társadalomban.³³ Eközben a Jobbik vehemensen tagadja az antiszemitizmus bármiféle vádját, amelyet az ellenség machinációjának, vagy egyszerűen hamisnak minősít.³⁴

Ami a romákat illeti, a Jobbiknak sikerült létrehoznia egy „morális pánikot” az úgynevezett „cigánykérdés” körül. A párt 2010 választási programjában amellett érvelt, hogy „a magyar-cigány együttélés kérdése a magyar társadalom egyik, ha nem a legsúlyosabb problémája”, amely, ha nem oldódik meg, az országot állítólag „polgárháborúba sodorhatja”. Hogy szembeszálljon az általa „cigánybűnözésnek” nevezett jelenséggel³⁵, a párt 2010-es programja a „a rendőrség megerősítését és a csendőrség felállítását” javasolta.³⁶ Hogy bizonyítsa, hogy komolyan beszél, a párt több konfrontatív vonulást is szervezett nagyrészt romák lakta környékeken, és keményebb büntetéseket követelt a bűnelkövetőknek, ideértve a halálbüntetés újbóli bevezetését. A Jobbik felemelkedése a romák elleni fizikai támadások számának növekedésével járt együtt. Az Európai Roma Jogok Központja (ERRC) recens jelentése szerint 48 támadás történt romák ellen 2008. január és 2010. december között. Ezek része nyíltan rasszista, terrorista

gyilkosság volt – ami példa nélküli a második világháború utáni magyar történelemben – amit neonácik egy csoportja követett el, kilenc roma ember, köztük egy ötéves kisfiú, halálát okozva, és több tucat embert súlyosan megsebesítve.³⁷ Hosszú nyomozás után az elkövetőket végül elfogták és életfogytiglanra ítélték. Ugyanakkor, ahogy egy külföldi újságíró, Keno Verseck, a *Spiegel*-ben leírta, „a társadalmi reakció Magyarországon minimális volt és szinte semmilyen szélesebb körű vitát nem váltott ki a per”.³⁸

A „társadalmi igazságosság” fogalma a nemzeti megújulás gondolatából logikusan következik, és arra az elképzelésre épít, hogy eljött az idő a nemzet számára, hogy elégtételt kapjon a múltban elszenvedett sérelmekért.³⁹ Ennek érdekében a párt a „törvény és rend”, a „természetes hierarchia” visszaállítására törekszik, és „öko-szociális nemzeti” gazdaságpolitikát kíván követni, ami a „magyarok érdekeit szolgálja”, nem pedig a neoliberális globalizáció „gyarmatosító” erőt (ti. a transznacionális vállalatok, a nemzetközi pénzügyi szervezetek, az USA és az EU stb.), beindítja a gazdasági növekedést, új munkahelyeket létrehozva⁴⁰ és újraélesztve a „nemzeti önrendelkezést”.⁴¹ Azonban mindez nem érhető el a mainstream politika keretein belül, hanem „radikális” megoldásokat igényel, ahogy azt Vona világosan kimondta:

„A radikalizmus nem ideológia, nem eszme, hanem hozzáállás. Ha egy embert elüt egy autó, súlyos sérüléseket szenved, és az egyik kiérkező orvos pofon vágná, a másik meg azt mondaná, itt egy algopyrin, a sérült bizonyára mindkettőt elzavarná. Magyarországon az elmúlt évtizedekben nem egy autó, hanem egy tucat vonat gázolt át, és mégis ez történik. A baloldal mégis pofoz, rugdos, a jobboldal meg mindenféle álszent széplelkűséggel kábítja. Mondjuk már ki: Magyarországot tudatosan és teljesen szétverték. A további pofonok és a fájdalomcsillapítók helyett ide végre radikális – az előző hasonlat szerint: műtéti – beavatkozás kell.”⁴²

Sok tekintetben a Jobbik fő gondolatai és gyakorlata (ti. a vad anti-kommunizmus és antiszemitizmus, gyanakvás a Nyugattal szemben, irredentizmus, a „törvény és rend” valamint a „természetes hierarchiák” dicsőítése, a keresztény tulajdonosi középosztály megerősítése stb.) erős folytonosságot mutatnak a Horthy-rendszerrel.⁴³ Ugyanakkor, a Jobbikot erős szálak kötik a Fideszhez (a két párt hosszú évek óta együttműködik lokális szinten)⁴⁴, illetve a „mély állam” struktúráihoz, azaz a bíróságokkal, a rendőrséggel és a titkosügynökségekkel⁴⁵. Ebben az értelemben a Jobbik nem egy rendszerellenes radikális nacionalista pártként működött, hanem a Fidesz-kormány nemzeti-konzervatív agendájának ágenseként, a párt választói és társadalmi befolyásán keresztül komplementer módon kiegészítve a kormányzati stratégiát.

Mi tehát az új a Jobbikban? A párt megértette a társadalom dühét és kiábrándulását a rendszerváltással kapcsolatban, sikeresen

kombinálva a fasiszta ideológiát új gondolatokkal és akciókkal, amelyekkel támogatóit mobilizálni tudja. Az osztálykülönbségeket etnikai és kulturális antagonizmusokká átalakítva a párt azt állítja, az „átlag magyarok” (azaz a „tisztességes”, „keményen dolgozó”, „fehér”, „keresztény”, „konzervatív”, „középosztálybeli”, heteroszexuális magyar férfiak) érdekeit védi és támogatóit ugyanerre biztatja. Ezekkel az álforradalmi követelésekkel és kompromisszumot nem ismerő stílusával a párt sikeresen állította be magát hiteles „rendszerellenes” erőként és támogatottsága túl tudott lépni a tradicionális szélsőjobboldali szavazókon (főleg idősebb, kispolgári státuszú szociálisan konzervatív férfiak) és jelentős befolyást szerzett fiatal, relatíve magasan képzett választók között is, akik elégedetlenek a rendszerváltás kudarcaival és félnek a deklasszálódástól.⁴⁶ Ugyanakkor, a párt hangsúlyos „törvény és rend” retorikája hatékonyan növelte támogatottságát Északkelet-Magyarországon, ahol a neoliberais átstrukturálás különösen pusztító következményekkel járt és ahol jelentős roma kisebbség él szegregált módon, leromlott infrastruktúrával. Itt a párt 30%-ot szerzett meg a 2014-es választásokon, majd több polgármesteri posztot is megnyert az önkormányzati választásokon (Ózd). Ezzel szemben a történelmileg jobb módú Északnyugat-Magyarországon és Budapesten „csak” 10-15% szavazott a Jobbikra.⁴⁷

Összességében, a Jobbik sikere abból fakad, hogy sikerült vonzerjét kiterjesztenie a szélsőjobboldal Magyarországon jellemző szűk ideológiai keretein (Völkisch nacionalizmus és irredentizmus, vad antikommunizmus, romaellenes fajgyűlölet és antiszemizmus, a „törvény és rend” dicsőítése és korporatista gazdaságpolitika) túl. Ahogy Kovács András írta:

„A Jobbik szavazói között az egész országban felülreprezentált egy fiatal és főleg diákok által dominált csoport. A „vesztesek” jelentős mértékben jelen vannak a Jobbik választói között a gazdaságilag sikeresebb régiókban. Ugyanakkor a szegényebb régiókban, ahol jelentős roma kisebbség van, egy relatíve jobban képzett, gazdaságilag aktív és az átlagosnál jobb módú csoport képezi a törzs-szavazói magot. Így a „keresleti oldalon” a közös nevezője a különböző választói csoportoknak nem a „vesztes” státusz és nem is egy tisztán ideológiailag motivált választás (extrém nacionalizmus, rasszizmus, antiszemizmus). Habár ezek az elemek mind elterjedtek a Jobbik szavazói között, a *választói bázis különböző csoportjainak az összekötő eleme az erős establishment-ellenes attitűd. Ennek következtében a párt sikerének kulcsnévezője a képesség arra, hogy egyesítsék a különböző motivációkkal és elvárásokkal rendelkező választói csoportokat.*⁴⁸

Mára ez az új szélsőjobboldal egy koherens „ellen-hegemonikus” blokká kristályosodott ki a neoliberalizmussal szemben, világos kontúrokkal és munkamegosztással különböző elemei között: egy választási párt a Jobbik formájában, növekvő számú fiatal, reakciós beállítottságú

szavazóval⁴⁹, egy egész sor paramilitáris szervezet (*Új Magyar Gárda, Szébb Jövőért-Magyar Önvédelem Mozgalom, Betyársereg*) és egy egyre kifinomultabb ideológiai apparátus különböző nyomtatott sajtótermékekkel (*Barikád*), hiperaktív hírportállal (kuruc.info, alfahír), számos rádió- és tévécsatornával (Szent Korona Rádió, Echo TV, N1TV), sőt még egy egyetemmel is (Attila Király Szellemtudományi és Nemzetstratégiai Akadémia), ahol a fiatal káderek „nacionalista spirituális oktatásban” részesülnek vezető szélsőjobboldali „értelmiségiektől” (Bakay Kornél, Bogár László, Für Lajos) és felkészülnek a párt vezetésére illetve a nemzet szolgálatára.⁵⁰

A jelenlegi helyzet: Jobbik mint kormányváltó erő?

Amikor a Jobbik 2010-ben bekerült a parlamentbe, az elemzők, médiaszemélyiségek és a mainstream pártok képviselői úgy vélekedtek, a párt népszerűsége majd el fog párologni, ahogy kénytelen lesz fokozatosan alkalmazkodni a parlamentáris demokrácia puhább retorikájához. Ez azonban igen naiv elképzelésnek bizonyult, és ennek lényegében ellenkezője történt. A 2014-es választásokon a Jobbik több mint 1 millió szavazatot kapott és megerősítette pozícióját, mint a harmadik politikai erő az országban.⁵¹

A 2010-es kétharmados győzelem óta a Fidesz megpróbálta a szélsőjobboldali szavazókat kooptálni, átveve a Jobbik ideológiájának kulcselemeit – például követelését, hogy az 1989-es alkotmányt új, „keresztény szellemű” alkotmánnyal kell helyettesíteni, az „unortodox” gazdaságpolitikát, vagy a Horthy-rendszer „becsületének” visszaállítását – és átültetve őket a kormányzati gyakorlatba és a szélesebb közbeszédbe.⁵² Egészen a legutóbbi időig ez a stratégia viszonylag sikeresnek tűnt, azonban az utóbbi hónapokban a kormány népszerűsége zuhanni kezdett (internetadó, NAV-botrány stb). De ellentétben a Fidesz liberális kritikusaival ennek a folyamatnak a fő nyertese nem a „balközép” ellenzék lett, hanem a Jobbik. Visszafogva antiszemita és rasszista retorikáját a párt második helyre jött föl a közvélemény-kutatásokban. Ahogy Tamás Gáspár Miklós írta: „A Jobbik mindenképp azért sikeres, mert *rendszerellenes* pártnak tetszik. ... A Jobbik azért tetszik *rendszerellenes* pártnak, mert a kapitalizmus bizonyos aspektusait bírálja (globalizáció, a pénzpiacok túlhatalma, munkanélküliség), amit másutt a mérsékelt szociáldemokrácia is megtesz, de nálunk senki, akiről a nagyközönség hallott valaha.”⁵⁴

Tehát míg az Arany Hajnal sikere Görögországban (lásd Konogiannis és Paraszkeva tanulmányát ugyanebben a számban) sok tekintetben hasonlít a Jobbikéhoz, van egy nagy különbség a két eset között: a rendszerellenes baloldal hiánya Magyarországon. A neoliberais kapitalizmus „organikus válsága” közepette, és szemben a jobboldal által

vívott hosszú, kíméletlen és igen sikeres „állóháborúval”, a magukat „demokratikus ellenzéknek” nevező, széttöredezett erők képtelenek voltak bármiféle ellenállás felmutatására. A 2014-es általános választások után az ellenzék fantáziátlan és gyáva vezetői, valamint az egyre inkább összezavarodott szociál-liberális értelmiség képviselői már nem is próbáltak úgy tenni, mintha megpróbálnának szembeszállni a fasizmussal és nyíltan a Jobbikkal való „konstruktív dialógust” (vagy „vitát”) kezdték el pedzegetni. Állításuk szerint a „Jobbik nem tartható tovább karanténban” (ez az állítás vagy félreértésen alapul, vagy a tények tudatos félremagyarázásán, mivel a Jobbik sosem volt teljesen „karanténba” zárva). Többen úgy nyilatkoztak nagyobb figyelmet kell fordítani a „vidéki közbiztonság problémáira” (ez a „cigánybűnözés” szalonképes fordítása), hiú módon azt remélve, hátha hitelesebbnek tűnnek a fasisztáknál a „törvény és rend” kérdésében. Ennek eredményeképpen a szélsőjobboddallal szembeni ellenállás néhány kisebb progresszív civil szervezetre maradt, mint a MEASZ (Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége), a MAL (Magyar Antifasiszta Liga) vagy az Antifasiszta Hálózat. Pillanatnyilag azonban ezek a szervezetek és akcióik rendkívül kicsik és a társadalom többsége ignorálja őket. A probléma, ahogy azt Tamás Gáspár Miklós írta, hogy legalábbis pillanatnyilag a civil társadalom „egyszerűen nem antirasszista”.⁵⁵

A pillanatnyi magyarországi politikai helyzet tehát meglehetősen sötét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szélsőjobboddallal szembeni ellenállás reménytelen. Az antifasiszta erők szlogenje ma Magyarországon Samuel Beckett híres sora kell hogy legyen: „Kezdd újra. Bukj újra. Bukj jobban.”

Jegyzetek

- ¹ Mammone, Godin, and Jenkins: *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe*; Mudde: *Populist Radical Right Parties in Europe*; Saull et al.: *The Longue Dure?*; Wodak, Khosravi-Nik, and Mral: *Right-wing populism in Europe*
- ² Bartlett et al.: *Populism in Europe*; Karácsony and Róna: *'The Secret of Jobbik. Reasons behind the Rise of the Hungarian Radical Right'*; Vidra and Fox: *'The Rise of the Extreme Right in Hungary and the Roma Question: The Radicalisation of the Media Discourse'*.
- ³ Bartlett et al.: *Populism in Europe*; Karácsony and Róna: *'The Secret of Jobbik. Reasons behind the Rise of the Hungarian Radical Right'*; Nagy, Boros, and Varga: *Radical Right-Wing Extremism in Hungary*; Varró: *'A Jobbik mint harmadik erő – 1. rész – Egy sörözőben összejöttek'*.
- ⁴ Kovács: *'The Post-Communist Extreme Right: The Jobbik Party in Hungary'*; Tóth and Grajczjár: *'Válság, Radikalizálódás És Az Újjászületés Igérete: A Jobbik Útja a Parlamentbe'*; Varga: *'Hungary's "anti-Capitalist" Far-Right'*.
- ⁵ Varga: *'Hungary's "anti-Capitalist" Far-Right'*, 793–794.
- ⁶ Tehát egyetértünk Robert O. Paxtonnal, aki szerint a fasizmus tanulmányozása nem korlátozódhat a fasiszta pártok központi gondolatainak tanulmá-

- nyozására, hanem az adott pártok politikai tevékenységét is magában kell hogy foglalja. Ld. Paxton: *The Anatomy of Fascism*, 3–23.
- ⁷ Tóth and Grajczjár: 'Válság, Radikalizálódás És Az Újjászületés Igérete: *A Jobbik Útja a Parlamentbe*', 59; Varró: 'A Jobbik mint harmadik erő – 1 rész – Egy sörözőben összejöttek'.
- ⁸ Vona, in Tóth and Grajczjár: 'Válság, Radikalizálódás És Az Újjászületés Igérete: *A Jobbik Útja a Parlamentbe*', 60.
- ⁹ Tóth and Grajczjár: 'Válság, Radikalizálódás És Az Újjászületés Igérete: *A Jobbik Útja a Parlamentbe*'.
- ¹⁰ Jobbik – Magyarországért Mozgalom: 'Alapító Nyilatkozat'; Korkut: *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, 186–187; Tóth and Grajczjár: 'Válság, Radikalizálódás És Az Újjászületés Igérete: *A Jobbik Útja a Parlamentbe*', 60.
- ¹¹ See Worth in Saull et al.: *The Longue Dure?*, 153–172; Tamás: 'On Post-Fascism: How Citizenship Is Becoming an Exclusive Privilege.'
- ¹² Egy recens cikkében Branko Milanovic, a Világban korábbi fejlesztésközgazdasági szakértője és a City University of New York jelenlegi vendégprofesszora, lehangoló összefoglalását adja a korábbi szovjet blokk „kapitalizmusba való átmenetéről”. Mint írja, 'A vizsgált öt-hat országból [Albánia, Örményország, Fehéroroszország, Észtország és Lengyelország] csak háromra mondhatjuk, hogy a gazdag és (relative) stabil kapitalista világ részévé kezd válni. Sok ország leszakadóban van és néhány már anyira leszakadt, hogy nem is aspirálhat arra, hogy elérjék azt a szintet amin akkor voltak, amikor a berlini fal leomlott. Az „univerzális harmóniáról” beszélő gondolkodók, mint Francis Fukuyama, Timothy Garton Ash, Vaclav Havel, Bernard Henry Lévy és a Borisz Jelcin körüli sok tucatnyi „gazdasági tanácsadó” ellenére, akik demokráciáról és jólétről fantáziáltak, a legtöbb ember számára egyik sem érkezett meg Kelet-Európába és a volt Szovjetunió országaiba. A Fal csak kevesek számára szűnt meg.” Milanovic: 'For Whom the Wall Fell? A Balance-Sheet of Transition to Capitalism'.
- ¹³ A munkanélküliség drámai emelkedése nem „véletlen” volt, vagy „rossz” kormányzati politikák eredménye. Ehelyett, ahogy Marx *A tőke* első kötetében írta, a kapitalizmus fejlődése szükségszerűen termeli ki a „többletnépességet”, akiknek munkaerejére nincs szüksége a tőkéseknek. Marx: *Capital. A Critique of Political Economy* Volume 1., 1:781–794.
- ¹⁴ Fábry: 'End of the Liberal Dream: Hungary since 1989'; Szalai: *New Capitalism – And What Can Replace It*; Tamás: 'Counter-Revolution against a Counter-Revolution: Eastern Europe Today'.
- ¹⁵ Ferge et al.: *Social Costs of Transition*. International Report, 4.
- ¹⁶ Ladányi és Szelényi: *A Kirekesztettség Változó Formái*
- ¹⁷ Eureau: *The State of Inequality in the Central and Eastern Europe: Desk Research on Hungary*, 2; *Towards Alleviating Human Poverty: Analysis and Recommendations. Human Development Report for Hungary*, 2000-2002, 56.
- ¹⁸ MTI, 'Fidesz Parliamentary Leader Apologises for "poverty remarks".'
- ¹⁹ Ezt a kifejezést Kornai János ötlötte ki 1992-ben. Ld. Kornai: 'The Post-socialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems'.
- ²⁰ Bohle és Greskovits: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*, 141–146, 166–170; Drahekoupi: *Globalization and the State in Central and Eastern*

- Europe, 46–58; Fink: 'FDI-Led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality', 52–53.
- ²¹ Például Morvai Krisztina, a korábbi jogvédő és ma jobbkios EP-képviselő, bevallása szerint a 2006. október 23-án elkövetett rendőri atrocitások láttán csatlakozott a párthoz. Varró: 'A Jobbik mint harmadik erő – 1. rész – Egy sörözőben összejöttek'.
- ²² Részletesen tárgyalom a világgazdasági válság politikai és gazdasági hatásait Magyarországra in Fabry, 'From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case: Hungary and the Global Economic Crisis'
- ²³ Pew Research Center, *Two Decades After the Wall's Fall: End of Communism Cheered but Now with More Reservations*, 3, 32, 40, 67. (Rá kell mutatni, ezek a számok jelentősen magasabbak, mint a szomszédos országokéi) Ld. még, Tóth, *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*
- ²⁴ Gramsci fogalomhasználatáról lásd Gramsci: *Selections from the Prison Notebooks*, 210–223, 275–276. Magyarország esetében, lásd Fabry: 'From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case: Hungary and the Global Economic Crisis', 223.
- ²⁵ Gramsci: *Selections from the Prison Notebooks*, 219.
- ²⁶ Jobbik – Magyarországért Mozgalom, 'Alapító Nyilatkozat'; Jobbik, 'Radikális változás. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti önmegújulásért és a társadalmi igazságosságért'; Jobbik – Magyarországért Mozgalom, *Kimondjuk. Megoldjuk. Jobbik országgyűlési választási programja a nemzet felemelkedéséért*, 2014.
- ²⁷ Ahogy a Jobbik alapító nyilatkozata kifejti: 'A Jobbik Magyarországért Mozgalom nemzeti párt, amely politikai alapjait a nemzeti érték- és érdekvédelemre fektette le. Ezért szállunk szembe azzal az egyre nyíltabb törekvéssel, amely felszámolná a nemzetet, mint az emberi élet alapvető közösségét. A globalizmus és a fogyasztói társadalom korában egyre sürgetőbb, hogy az elszakított területek magyarságával valóban egy nemzetet alkossunk, hogy nemzeti összetartozásunkat – határokon innen és túl – szorosabbra fonjuk, és annak éltető erejével megismertessük a felnövekvő generációkat.' Jobbik – Magyarországért Mozgalom, 'Alapító Nyilatkozat' (kiemelés tőlem).
- ²⁸ Paxton: *The Anatomy of Fascism*, 219.
- ²⁹ Jobbik – Magyarországért Mozgalom, 'Alapító Nyilatkozat'.
- ³⁰ Történelmi és taktikai okai is vannak ennek: egyrészt a magyar szélsőjobboldal történelmi „ellenfelei” a kommunisták, liberálisok és etnikai kisebbségek (zsidók, romák) voltak. Másrészt, mivel muszlim kisebbség Magyarországon lényegében nincsen, a muszlimellenes rasszizmus nem használható eszköz a magyar szélsőjobboldal számára. Ezért nyugat-európai testvérpártjaikhoz képest a Jobbik ideológiájában az iszlámofóbia jelentéktelen szerepet játszik
- ³¹ Follath: 'Europe's Capital of Anti-Semitism'
- ³² Varró: 'A Jobbik mint harmadik erő – 1. rész – Egy sörözőben összejöttek'.
- ³³ Különböző tanulmányok azt mutatják, hogy az utóbbi években az antiszemita nézetek elterjedtsége drámaian nőtt. Például az Anti-Defamation League 2012-s tanulmánya szerint 2009 és 2012 között 16%-kal nőtt (59-ről 75%-ra) azok aránya Magyarországon, akik szerint „a zsidóknak túl nagy befolyása van a nemzetközi pénzügyi piacokon”. Anti-Defamation League (ADL): *Attitudes towards Jews in Ten European Countries*.

- ³⁴ LeBor: 'Jobbik: Meet the BNP's Fascist Friends in Hungary'; Moore: 'Hungarian extremist running far-right website from UK'; Stancil: 'Jobbik Rising'.
- ³⁵ Habár a magyar bűnügyi statisztikák nem tartalmazzák az elkövetők etnikai hovatartozását, a „cigánybűnözés” létezését a közbeszéd kész tényként kezeli. A Publicus Intézet 2009-es tanulmánya szerint 10-ből 8 megkérdezett szerint a romák hátrányos helyzetét részben az okozza, hogy „nem akarnak dolgozni, és a megkérdezettek fele úgy gondolta, hogy bizonyos bűncselekményeket inkább cigányok követnek el. A tanulmány azt is megmutatta, hogy a többség szerint csak a „kikényszerített asszimiláció” működhet. Ld. Publicus Intézet, 'Cigányellenesség a norma'
- ³⁶ Jobbik – 'Radikális változás. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti önrendelkezésért és a társadalmi igazságosságért', 11.
- ³⁷ European Roma Rights Centre (ERRC), *Anti-Roma Violence and Impunity*, 5.
- ³⁸ Verseck: 'Right-Wing Terror: Hungary Silent over Roma Killing Spree'; Verseck: 'Justice in Hungary: Neo-Nazis Get Life for Roma Murder Spree'.
- ³⁹ Jobbik – Magyarországért Mozgalom, 'Alapító Nyilatkozat'. Ld. még Korkut: *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*, 186–187; Tóth és Grajczjár: 'Válság, Radikalizálódás És Az Újjászületés Igérete: A Jobbik Útja a Parlamentbe', 60.
- ⁴⁰ 'Radikális változás. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti önrendelkezésért és a társadalmi igazságosságért', 2–4.
- ⁴¹ A kifejezést közvetlenül a Jobbik 2010-es választási programjából vesszük, ahol pozitív fogalomként szerepel, amely az „idegen” hatalmakkal szembeni ellenállást fejezi ki és a helyi döntéshozatal intézményeinek a megerősítését.
- ⁴² Vona, <http://alfahir.hu/node/40560>, idézi Kovács: 'The Post-Communist Extreme Right: The Jobbik Party in Hungary', 226.
- ⁴³ Krausz, Mitrovits, Szarka: 'Neohorthyizmus és a kapitalizmus „második kiadása'
- ⁴⁴ Rowlands: 'Gypsies Are Animals' – *Racism on Hungary's Right*'; Pittaway: *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to Present*, 274–275; Varró: 'A Jobbik mint harmadik erő – 1. rész – Egy sörözőben összejöttek'; Verseck: "'Creeping Cult": Hungary Rehabilitates Far-Right Figures'.
- ⁴⁵ Ld. például a Jobbik formális együttműködését a *Tetrekész Magyar Rendőrség Szakszervezete* nevű szervezettel, amelynek több, mint 9000 tagja van, illetve bírósági tisztviselők többször is kifejezett „informális” szimpátiáiról a Jobbikkal kapcsolatban.
- ⁴⁶ Kovács: 'The Post-Communist Extreme Right: The Jobbik Party in Hungary'; Tóth és Grajczjár: 'Válság, Radikalizálódás És Az Újjászületés Igérete: A Jobbik Útja a Parlamentbe'.
- ⁴⁷ A számok forrása: Hubai: 'A 2014.évi választási metszetek településnagyság szerint'. Ld. még: Kovács: 'The Post-Communist Extreme Right: The Jobbik Party in Hungary', 229.
- ⁴⁸ Kovács: 'The Post-Communist Extreme Right: The Jobbik Party in Hungary', 230 (kiemelés tőlem).
- ⁴⁹ 2011-re a Jobbiknak 12,430 tagja volt (több mint tízszerese az alapításkor meglévő számnak).

- ⁵⁰ Az Attila Király Szellemtudományi és Nemzetstratégiai Akadémia pedagógiai megközelítéséről lásd 'Intézményünkről'; Zubor, 'Alacsonyabb rendűeknek mondják a nőket ott, ahol Vona Gábor is tanít'.
- ⁵¹ A választási rendszer megváltoztatása miatt ez csak 23 mandátum megszerzésére volt elegendő az immár csak 199 fős parlamentben (11.55%).
- ⁵² Lásd például, Berend és Clark: 'Not Just a Phase'; Nagy, Boros, and Varga: *Radical Right-Wing Extremism in Hungary*, 7–12.
- ⁵³ Lásd például, Vona: 'Határozott, kemény program, nyugodt, higgadt erő – Vona Gábor évértékelő beszéde, 2015. január 31-én'.
- ⁵⁴ Tamás: 'A Jobbik sikere'
- ⁵⁵ Tamás: 'Hungary: A Black Hole on Europe's Map'.

Irodalom

- Anti-Defamation League (ADL): *Attitudes towards Jews in Ten European Countries*. New York: Anti-Defamation League (ADL), March 2012.
- Bartlett, Jamie, Jonathan Birdwell, Péter Krékó, Jack Benfield, and Gabor Gyori: *Populism in Europe: Hungary*. London: Demos, 2012. <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/26214>.
- Berend, Nora, and Christopher Clark: 'Not Just a Phase'. *London Review of Books*, 20 November 2014.
- Bohle, Dorothee, and Béla Greskovits: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca: Cornell University Press, 2012. <http://site.ebrary.com/id/10589862>.
- Drahokoupil, Jan: *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. London; New York: Routledge, 2009.
- Eurequal: *The State of Inequality in the Central and Eastern Europe: Desk Research on Hungary*. Oxford: Eurequal, 2006.
- European Roma Rights Centre (ERRC): *Anti-Roma Violence and Impunity*. Budapest: European Roma Rights Centre (ERRC), March 2011.
- Fabry, Adam: 'End of the Liberal Dream: Hungary since 1989'. *International Socialism Quarterly*, no. 124 (2009): 71–84.
- . 'From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case: Hungary and the Global Economic Crisis'. In *First the Transition, Then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*, edited by Gareth Dale, 203–28. London: Pluto Press, 2011.
- Ferge, Zsuzsa, Endre Sik, Robert Peter, and Furzsina Albert: *Social Costs of Transition. International Report*. Societies in Transition. International Report on the Social Consequences of the Transition. Vienna: Institute for Human Studies (IWM), 1997.
- Fink, Philipp: 'FDI-Led Growth and Rising Polarisation in Hungary: Quantity at the Expense of Quality'. *New Political Economy* 11, no. 1 (2006): 47–72.
- Follath, Erich: 'Europe's Capital of Anti-Semitism: Budapest Experiences A New Wave of Hate'. *Der Spiegel*, 14 October 2010, sec. International. <http://www.spiegel.de/international/europe/europe-s-capital-of-anti-semitism-budapest-experiences-a-new-wave-of-hate-a-722880.html>.
- Gramsci, Antonio: *Selections from the Prison Notebooks*. Translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell-Smith. London: Lawrence & Wishart, 1973.

- Hubai, László: 'A 2014. évi választási metszetek településnagyság szerint' Institute of Political History, Budapest, 2014.
- 'Intézményünkről'. *Attila Király Szellemtudományi és Nemzetstratégiai Akadémia*. Accessed 8 March 2015. <http://atillaakademia.hu/int%C3%A9zm%C3%A9ny%C3%BCnkr%C5%91l>.
- Jobbik – Magyarországért Mozgalom. 'Alapító Nyilatkozat'. Text. *Jobbik.hu*, 11 January 2013. <http://jobbik.hu/jobbikrol/alapito-nyilatkozat>.
- . *Kimondjuk. Megoldjuk. Jobbik országgyűlési választási programja a nemzet felemelkedéséért, 2014*. Budapest: Jobbik – Magyarországért Mozgalom, 2014. http://jobbik.hu/sites/default/files/cikkcsatolmany/kimondjukmegoldjuk2014_netre.pdf.
- Jobbik – the Movement for a Better Hungary. 'Radical Change: A Guide to Jobbik's Parliamentary Electoral Manifesto for National Self-Determination and Social Justice'. Jobbik Foreign Affairs Committee, 2010.
- Karácsony, Gábor, and Dániel Róna: 'The Secret of Jobbik. Reasons behind the Rise of the Hungarian Radical Right'. *Journal of East European and Asian Studies* 2, no. 1 (2011): 61–92.
- Koltai, Mihály: 'And so It Begins...? First Cracks in the Orbán-Régime'. *LeftEast*. Accessed 12 March 2015. <http://www.criticatac.ro/lefeast/and-so-it-begins-first-cracks-in-the-orban-regime/>.
- Korkut, Umur: *Liberalization Challenges in Hungary Elitism, Progressivism, and Populism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012.
- Kornai, János: 'The Postsocialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems'. *The American Economic Review* 82, no. 2 (1992): 1–21.
- Kovács, András: 'The Post-Communist Extreme Right: The Jobbik Party in Hungary'. In *Right-Wing Populism in Europe: Politics and Discourse*, edited by Ruth Wodak, Majid KoshraviNik, and Brigitte Mral, 223–34. London: Bloomsbury, 2013.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH). 'Népszámlálás 2011: A népesség száma és megoszlása nemzetiséghez tartozás és főb korcsoportok szerint', 2011. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/tablak/demografia/04_01_01_28.xls.
- Krausz, Tamás, Miklós Mitrovits, and Klára Szarka: 'Neohorthyizmus és a kapitalizmus "második kiadása".' *Eszmélet* 25, no. 99 (Autumn 2013): 5–16.
- Ladányi, János, and Iván Szelényi: *A Kirekesztettség Változó Formái*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- LeBor, Adam: 'Jobbik: Meet the BNP's Fascist Friends in Hungary'. *The Times*, 9 June 2009. <http://www.thetimes.co.uk/tto/news/politics/article2028568.ece>.
- Mammone, Andrea, Emmanuel Godin, and Brian Jenkins, eds. *Mapping the Extreme Right in Contemporary Europe: From Local to Transnational*. London; New York: Routledge, 2012.
- Marx, Karl: *Capital. A Critique of Political Economy. Volume 1*. Edited by Friedrich Engels. Translated by Samuel Moore and Edward Aveling. Vol. 1. Moscow: Progress Publisher, 1887.
- Milanovic, Branko: 'For Whom the Wall Fell? A Balance-Sheet of Transition to Capitalism'. *Globalinequality*. Accessed 5 November 2014. <http://glineq.blogspot.co.uk/2014/11/for-whom-wall-fell-balance-sheet-of.html?m=1>.
- Moore, Matthew: 'Hungarian extremist running far-right website from UK'. *The Telegraph*, 10 November 2008. <http://www.telegraph.co.uk/news/>

- uknews/3416496/Hungarian-extremist-running-far-right-website-from-UK.html.
- MTI. 'Fidesz Parliamentary Leader Apologises for "poverty Remarks".' *Politics.hu*. Accessed 11 December 2014. <http://www.politics.hu/20110321/fidesz-parliamentary-leader-apologises-for-poverty-remarks/>.
- Mudde, Cas: *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge, UK; New York: Cambridge University Press, 2007.
- Nagy, András Biró, Tamás Boros, and Áron Varga: *Radical Right-Wing Extremism in Hungary*. International Policy Analysis. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, December 2012.
- Paxton, Robert O.: *The Anatomy of Fascism*. London: Penguin Books, 2005.
- Pew Research Center: *Two Decades After the Wall's Fall: End of Communism Cheered but Now with More Reservations*. Washington, D.C.: Pew Research Center, 2009. <http://www.pewglobal.org/files/2009/11/Pew-Global-Attitudes-2009-Pulse-of-Europe-Report-Nov-2-1030am-NOT-EMBARGOED.pdf>.
- Pittaway, Mark: *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to Present*. Edited by Adam Fabry. Leiden: Brill, 2014.
- Publicus Intézet. 'Cigányellenesség a norma' *Publicus Research*, 3 May 2009. http://www.publicus.hu/blog/ciganyellenesseg_normal/.
- Rowlands, Carl: "'Gypsies Are Animals" – Racism on Hungary's Right'. *New Left Project*, 1 February 2013. http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/gypsies_are_animals_racism_on_hungarys_right.
- Saull, Richard, Alexander Anievas, Neil Davidson, and Adam Fabry, eds.: *The Longue Durée of the Far-Right: An International Historical Sociology*. Abingdon, Oxon; New York, N.Y.: Routledge, 2014.
- Stancil, Jordan: 'Jobbik Rising'. *The Nation*, 12 June 2009. <http://www.thenation.com/article/jobbik-rising>.
- Szalai, Erzsébet: *New Capitalism – And What Can Replace It*. Budapest: Pallas Kiadó, 2008.
- Tamás, Gáspár Miklós. 'A Jobbik sikere'. *hvg.hu*, 13 February 2015. http://hvg.hu/velemeney/20150213_TGM_A_Jobbik_sikere.
- . 'Counter-Revolution against a Counter-Revolution: Eastern Europe Today'. *Eurozine*, 2007, 1–9.
- . 'Hungary: A Black Hole on Europe's Map'. *LeftEast*, 5 May 2014. <http://www.criticatac.ro/lefteast/hungary-a-black-hole-on-europes-map/>.
- . 'Képek Gyurcsány falán'. *Élet és Irodalom*, 24 August 2007.
- . 'On Post-Fascism: How Citizenship Is Becoming an Exclusive Privilege.' *Boston Review*, no. Summer 2000 (2000).
- Tóth, András, and István Grajczjár: 'Válság, Radikalizálódás És Az Újjászületés Igérete: A Jobbik Útja a Parlamentbe'. In *Új Képlet. Választások Magyarországon, 2010*, 57–92. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 2010.
- Tóth, István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában*. A gazdasági növekedés társadalmi-kulturális feltételei. Budapest: TÁRKI, 2009.
- Towards Alleviating Human Poverty: Analysis and Recommendations. Human Development Report for Hungary, 2000-2002*. Budapest: Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences and United Nations Development Programme (UNDP), 2003.

- Varga, Mihai: 'Hungary's "anti-Capitalist" Far-Right: Jobbik and the Hungarian Guard'. *Nationalities Papers* 42, no. 5 (3 September 2014): 791–807. doi:10.1080/00905992.2014.926316.
- Varró, Szilvia: 'A Jobbik mint harmadik erő – 1 rész – Egy sörözőben összejöttek'. *Magyar Narancs*, 5 February 2009.
- Verseck, Keno: "'Creeping Cult": Hungary Rehabilitates Far-Right Figures'. *Der Spiegel*, 6 June 2012, sec. International. <http://www.spiegel.de/international/europe/right-wing-extremists-cultivate-horthy-cult-in-hungary-a-836526.html>.
- . 'Justice in Hungary: Neo-Nazis Get Life for Roma Murder Spree'. *Der Spiegel*, 6 August 2013, sec. International. <http://www.spiegel.de/international/europe/neo-nazis-in-hungary-receive-life-sentences-for-roma-murder-spree-a-915163.html>.
- . 'Right-Wing Terror: Hungary Silent over Roma Killing Spree'. *Der Spiegel*, 23 July 2013, sec. International. <http://www.spiegel.de/international/europe/trial-in-hungary-little-outrage-over-far-right-murders-of-6-roma-a-912709.html>.
- Vidra, Zsuzsanna, and Jon Fox: 'The Rise of the Extreme Right in Hungary and the Roma Question: The Radicalisation of the Media Discourse'. *Policy Brief of the Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University, Florence*, Tolerance, Pluralism and Social Cohesion: Responding to the Challenges of the 21st Century in Europe, no. 9 (2012).
- Vona, Gábor: 'Határozott, kemény program, nyugodt, higgadt erő – Vona Gábor évertékelő beszéde, 2015 január 31-én'. Jobbik – Magyarországért Mozgalom, 2 February 2015. <http://www.jobbik.hu>.
- Wodak, Ruth, Majid KhosraviNik, and Brigitte Mral. *Right-wing populism in Europe: politics and discourse*, 2013.
- Zubor, Zalán. 'Alacsonyabb rendűeknek mondják a nőket ott, ahol Vona Gábor is tanít'. *Origo.hu*, 12 March 2015. <http://www.origo.hu/itthon/20150219-habsburgok-es-szalasi-tisztelete-vona-gabor-akademiajan.html>

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

Interjú Mészáros Istvánnal¹

Úgy tűnik, manapság a nemzetállamoknak egyre jobban csökken a hatalmuk, ha összevetjük a nemzetközi pénzügyi szervezetek vagy az államközi politikai szervezetek – így például az Európai Unió – befolyásával. Mi is hát az az állam, amit le kell gyűrnünk?

A nemzetállamok állítólagosan egyre gyengülő hatalma jó adag túlzás, amit a kormányok hangoztatnak, mert így próbálnak magyarázatot adni arra, miért nem tudtak bevezetni gyakorlatilag egyetlen, korábban ünnepélyesen megígért társadalmi reformot sem – még erősen korlátozott formában sem. A tények ugyanis másról szólnak. Hogy csak néhány példát említsek: a Sziriza, amely mögött jelentős választói szavazat áll, ma a görög érdekeket próbálja érvényre juttatni az IMF és az Európai Unió akaratával szemben, aztán az Egyesült Királyságban létezik egy magát UKIP-nak, azaz az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártjának nevező párt, amelyik a mai állás szerint messze a legnagyobb százalékos növekedést produkálja majd a 2015. májusi országos választásokon. Ráadásul, az UKIP növekvő népszerűségének hatására a Nagy-Britanniában kormányzó Konzervatív Párt is azzal fenyegetőzik, hogy kilép az Európai Unióból, ha az nem hajlandó teljesíteni követelését, és lényegileg megváltoztatni az ország nemzeti érdekeihez való viszonyát. Kétségtelen tény, hogy semmiképp sem zárható ki az Európai Unió felbomlásának lehetősége. Ebben az összefüggésben azonban ennél is jóval fontosabb az a néhány hónapja Skóciában lezajlott szavazás – igen figyelemre méltó, hogy 45% volt az igen szavazatok aránya –, melynek az volt a tétje, legyen-e Skócia független nemzetállam; ezt a célt a következő alkalommal, amikor újra szavazni lehet majd ebben a kérdésben, nyilván el is érik. Ugyanakkor Spanyolországban, a katalán területen is hasonló módon próbálják a térség érdekeit érvényesíteni, mint azt egy még frissebb szavazás bizonyítja. Belgiumban is ilyen helyzet, időnként ott is egészen hevesen megnyilvánuló ellentmondásokba ütközünk; de ezt látjuk az olaszországi Alto Adige tartományban is, ahol erős mozgalom követeli a függetlenséget. És arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a közép-európai Szlovákia nem is olyan régen levált a ma Cseh Köztársaságnak nevezett államról.

Látható tehát, hogy a valóságban nem a nemzetállami törekvések korlátozódása figyelhető meg, hanem a legkülönbözőbb szinteken is a veszélyes társadalmi és gazdasági ellentmondások és antagónizmusok túlhevült látványa fortyog. A létező és a formálódó nemzetállamok

közötti ellentmondások és antagonizmusok mindenütt érvényesülésre törnek, mi több, még azon államformációk – például a távolról sem egységes Európai Unió – keretei között is jelen vannak, noha ezeket állítólag a korábban tapasztalt antagonizmusok megoldására hozták létre. Az alapproblémák krónikus megoldatlansága óriási veszélyt rejt magában: az emberiség pusztja létét fenyegeti. A napjainkban zajló folyamatokkal kapcsolatban felmerül a kérdés, vajon semmibe kellene vennünk, amikor az USA azzal fenyegetőzik, hogy felfegyverzi az ukrán nemzetállamot Oroszországgal szemben, noha tudjuk, ez felmérhetetlenül súlyos következményekkel járna. Hová lettek azok a mámorító idők, amikor a világ politikai vezetői újjongva ünnepelték a „hidegháború végét”? És túl az USA-Oroszország konfrontáción, felmerül a probléma, hogyan is kell viszonyulnunk a nem túl távoli horizonton kibontakozó amerikai-kínai (a két legerősebb nemzetállam) érdekellentétről abban a kérdésben, ki birtokolja a föld anyagi erőforrásait. Ez az antagonizmus, igaz, korlátozottabban, de már korábban is látható volt, viszont tagadhatatlan az ellenérdekek felerősödésének tendenciája. A rivalizáló nemzetállamok képtelenek bármiféle megoldást találni ezekre az ellentmondásokra, de a nemzetközi pénzügyi szervezet is tehetetlen, akárcsak az államok közötti politikai szervezetek, amelyek még ezeknek a súlyos problémáknak a felületéig sem tudtak eljutni.

A tőke rettenetes történeti kudarca az volt – és ma is az –, hogy képtelen a tőkerendszer államát mint egészet megteremteni, de eközben rendszerének parancsoló igényeit ellentmondást nem tűrve azonosítja a globális szintű társadalmi újratermelés anyagi strukturális meghatározottságával. Ez súlyos ellentmondás. Ennek az ellentmondásnak szükségszerű következményei az államok közötti antagonizmusok, amelyek totális pusztítás veszélyével fenyegetnek: az elmúlt században lezajlott két világháború már felvillantotta ezt a lehetőséget, pedig akkor még nem álltak rendelkezésre a totális önmegsemmítésre alkalmas fegyverek. Következésképpen az az állam, amit az emberiség fennmaradásának érdekében le kell győznünk, pontosan az az állam, amit ma annak ismerünk, nevezetesen a történelem folyamán artikulálódott állam általában véve, a maga létező valóságában. Ez az állam csak antagonisztikus módon képes érvényesíteni magát mind belső, mind nemzetközi kapcsolataiban.

Miért hasonlította könyve címében az államot olyan hegyhez, amelyet meg kell hódítanunk?

A szó legkonkrétabb értelmében beszéltem erről, mivel azt az utat, amelyet túlélésünk és fejlődésünk érdekében végig kell járnunk, óriási akadályok zárják el – sok-sok Himalája van itt egymásra tornyozva –, és ezeket az akadályokat az állam általános döntéshozatali hatalma

teremti meg. És ezt a hegyet sem megkerülni, sem átugorni nem tudjuk. A veszélyt az jelenti, hogy egy maroknyi nemzetállamnak megvan a hatalma ahhoz, hogy az egész emberiséget megsemmisítse, miközben valós és lehetséges szembenállásuk során féltékenyen őrzik állítólagos „biztonsági” és „önvédelmi” érdekeiket. Az emberiség döntő többsége mindaddig teljességgel tehetetlen lesz ezzel a helyzettel szemben, amíg fennmaradnak az államok és ezáltal szükségszerű rivalizálásuk is. Ennél elképzelni sem lehetne abszurdabb dolgot.

Elképesztően naív (és akkor még finoman fogalmaztunk) az az elképzelés, hogy az emberek abbéli igyekezetükben, hogy tartós gyógyírt találjanak a strukturálisan körülbástyázott egyenlőtlenségek felszámolására és sérelmeik megoldására, a „civil társadalomhoz” kellene fordulniuk az állam hatalmával szemben. Ez kísértetiesen hasonlít arra a félreértésre, aminek alapján az NGO-kat (non-governmental organizations, azaz társadalmi szervezetek), ezeket a száznál is több megbéklyózott szervezeteket a kormányzattól függetleneknek nevezik, miközben ezek az NGO-k anyagilag és működésükben is az állam emlőin csüngenek. Az effajta önmaguknak ellentmondó mitológiák nem nyújtanak megoldást egyre súlyosbodó problémáinkra. Az állam mindenfajta ismert vagy elképzelhető formájában a tőkerendszer egyetemes politikai parancsuralmi szerkezete. Jelen körülmények között azonban nem is lehet ez másként. Ennek pedig az az oka, hogy a tőke társadalmi újratermelő rendje antagónisztikus viszonyban áll saját belső lényegével, és szüksége van az állam erősen vitatható kiigazító szerepére annak érdekében, hogy a rendszer a maga gyógyíthatatlan centrifugalitásának konfliktusos alkotóelemeit kohéziós egésszé gyúrja. Valamikor ez a kiigazító funkció nemcsak védhető volt, hanem látványos történelmi fejlődést eredményezett. *Ma azonban az állam e korábban sikeresen működő korrekciós szerepének már nem képes tartósan megfelelni, ahogyan azt a tőkerendszer egyre mélyülő strukturális válsága világosan megmutatja.* Az eredmény pedig a minden korábbinál súlyosabb pusztító erő, ami egyrészt számtalan háborút eredményez, és magát a természetet is károsítja. Ezért állítottam, hogy Rosa Luxemburg nevezetes szavait: „szocializmus vagy barbárság” napjainkban így kell módosítani: „ha szerencsénk van, barbárság”. Hiszen az emberiség megsemmisülése lesz a végzetünk, ha nem tudjuk legyűrni a tőkerendszer államformációinak hegyként felénk magasodó destruktív és önpusztító erejét.

Azt hangsúlyozta, hogy az általunk ismert állam alapja egy adott kapitalista társadalmi anyagcsere-rendszer. Meg kell-e ragadnunk az államot, ha át akarjuk ezt a rendet alakítani? Vagy a társadalom átalakulása önmagában is olyan feltételeket fog eredményezni, amelyek az állam átalakulását is biztosítják?

Az állam mint olyan nem képes a tőke társadalmi újratermelő rendszerét újjáformálni, mivel annak szerves része. Történelmi korszakunk nagy kihívása a tőke elkerülhetetlen eltávolítása társadalmi anyagcsere-rendszerünkéből. Ez azonban elképzelhetetlen anélkül, hogy ezzel egyidejűleg a tőke államformációitól is megszabaduljunk, mivel ezek történelmileg együtt keletkeztek a rendszer anyagi újratermelő dimenzióival és elválaszthatatlanok azoktól.

Az a tény, hogy az állam – mint a tőke gyógyíthatatlan centrifugális erejének szükséges korrekciós eszköze – képes rátelepedni az adott társadalmi rendszer szisztemikusan ártalmas, konfliktusos alkotóelemeire, még nem jelenti azt, hogy az állam kényére-kedvére kierőszakolhat bármit, amit a tőke politikai megtestesülései kitalálnak. Éppen ellenkezőleg. Azt, hogy az állam korrekciós szándékkal beavatkozzon, éppen a tőke anyagi újratermelő rendjének önmagát kiterjesztő parancsa követeli ki objektíve. Ez a rend teljességgel képtelen elismerni bármilyen határt, ami önmagát kiterjesztő érdekeinek korlátot szabna, ezáltal pedig végzetes ellentmondást teremt. Ennek az ellentmondásnak a végső tarthatatlanságát az a tény leplezi le, hogy ami belülről – az adott nemzeti keretek között – önmaga kiterjesztésének követelménye és következménye, az nemzetközi összefüggésekben a legproblematikusabb és potenciálisan mindent megsemmisítő erővé válik. A monopolizáló imperializmus elnyomó valósága és háborúi nem érthetők meg anélkül a perverz önkiterjesztő dinamizmus nélkül, amelyet a legerősebb államok intézményesítenek.

Így tehát ha az egyetemes döntési mechanizmust a társadalmi anyagcsere-folyamatban radikálisan meg akarjuk változtatni, akkor elengedhetetlen a fentebb vázolt végzetes ellentmondás felszámolása; azaz annak az ellentmondásnak a feloldása, amely a rendszer újratermelésének belső dinamikája és az ettől elválaszthatatlan elnyomó nemzetközi hajtóereje között feszül, ahogyan azt megtapasztalhattuk az állam által támogatott és törvényesített tőkés társadalmi rendben.

Egyes értelmiségiek a 2008-ban kezdődött pénzügyi válságot a kapitalizmus válságának tekintik. A bankok megmentése érdekében az államok gigantikus eladósodottságba sodródtak. Ez a kapitalista válság egyúttal vajon az állam válsága is?

Kétségtelen, hogy a válság, amelyről beszélünk, egyben az állam mélyszéles válsága is. A megtévesztő – és önáltató – látszat és illúzió, amelyet manapság a rendszer védelmezői hangoztatnak, abban áll, hogy az állam sikeresen megoldotta ezt a válságot azzal, hogy a tőke feneketlen gyomrába csillagászati nagyságú, sok milliárd dollárnyi támogatást öntöttek bele. De vajon honnan származnak ezek a csillagászati összegek? Az állam ezeknek a forrásoknak a kezdeményezője, de nem ő teremtette ezeket; még akkor sem, ha úgy tesz, mintha ezen

pénzeszközöknek szuverén kezelője lenne a „mennyiségi enyhítés” stb. meglehetősen cinikus jelszavával. A rossz ízű igazság azonban az, hogy a mai államok túlnyomó többsége csődbe ment – a legfrissebb adatok szerint mintegy 57 ezermilliárd dollár ez a csődtömeg –, és abszolút mellékes körülmény, hogy milyen kitűnően tudják álcázni csődjüket „ex officio”.

Sok évvel ezelőtt, 1987-ben írtam egy cikket, ami először 1989-ben, a braziliai *Ensaio*-ban jelent meg. Ebben a cikkben idéztem Robert Hellernek, az amerikai Federal Reserve akkori elnökének a londoni *Financial Times*-ban megjelent, igazán hiteles forrásból származó szavait. Itt Mr. Heller azt állította, hogy az USA évi 188 milliárd dolláros külkereskedelmi mérlegének deficitje „*a jelenlegi gazdasági terjeszkedés egészséges meghosszabbítását képviseli*”. Én ezekkel a szavakkal kommentáltam a hírt: „Ha az évi 188 milliárd dolláros külkereskedelmi mérleg deficitje, amelyhez még a csillagászati méreteket öltött költségvetési deficitek is hozzácsapódnak, a gazdasági expanzió egészséges meghosszabbításának tekinthető, akkor az ember beleborzong, ha arra gondol, vajon milyenek lesznek a gazdaság *egészségtelen* körülményei, ha majd oda jutunk.” Mostanra már sokkal közelebb kerültünk ehhez az állapothoz. A válasz tehát már ma is meglehetősen világos, jelzi az USA, a legerősebb kapitalista gazdaság katasztrofális eladósodottságát és leplezett csődjét; e hiány összegét önmagában is közel húszezermilliárd dollárra tehetjük, és tudjuk, hogy megállíthatatlanul növekszik. Ez a valós helyzet, és mindegy, milyen szépen tudnak a Federal Reserve elnökei énekelni az „expanzió egészséges meghosszabbításáról”.

Könyve alapján úgy tűnik, hisz abban, hogy az államok „elhalása” elkerülhetetlen tény. Mire alapozza e meggyőződését?

Ebben az esetben nem lehet kérdéses az *elkerülhetetlenség*. Ha azt mondjuk, hogy „az állam elhalása” *szükségszerű*, akkor az csak annyit jelent, hogy ez a szóban forgó problémák megoldásához szükséges egyik alapvető feltétel. De azt nem jelenti, hogy az említett előfeltétel *elkerülhetetlenül meg is valósul*. Éppen ellenkezőleg, ha annak a veszélyét hangsúlyozzuk, hogy az állam a maga nyomasztóan romboló hatalmával könnyen katasztrofálisan vethet véget mindenféle átalakítási és emancipatorikus erőfeszítésnek, azzal ellentmondunk minden úgynevezett „történelmi szükségszerűségnek”.

Ami a jövőt illeti, nem létezhet semmiféle „történelmi szükségszerűség”. A történelem nyílt végű folyamat, jó és rossz kimenet egyaránt lehetséges. Ha hangsúlyozzuk az állam „elhalásának” követelményét, azt elsősorban azért tesszük, hogy ellensúlyozzuk azt a hön óhajtott/anarchista illúziót, hogy az „állam megdöntése” megoldhatja a szóban forgó problémát. Az államot mint olyat nem lehet „megdönteni” mély

társadalmi anyagcsere-beágyazottsága következtében. Egy adott állam magántőkés tulajdonviszonyait fel lehet számolni, de ez önmagában még nem vezet eredményre. Hiszen bármit, amit meg lehet buktni, vissza is lehet állítani, és valóban történt is valami ilyesmi, ahogyan Gorbacsov „peresztrojkájának” sorsa is bőségesen illusztrálja. A tőke, a munka és az állam mint olyanok mélységesen összefonódnak a történetileg kialakult társadalmi anyagcsere szerves egészében. Egyik sem dönthető meg önmagában, ahogy nem lehet külön-külön „helyreállítani” sem őket.

Ahhoz, hogy elérjük a kívánatos célt, a társadalmi újratermelés anyagcseréjének mint egésznek a radikális átalakulására van szükség annak minden egyes, mélyen összefonódott alkotó elemeiben is. És ezt csak a megváltozott történelmi körülményekkel összhangban, globális háztartásunk korlátozott keretei között lehet sikerre vinni. Ezt jelenti a szocialista alternatíva, amely a tőke mára már veszélyesen túlfeszített és katasztrofálisan pazarló társadalmi anyagcsere-rendszerével szemben áll. És egy ilyen alternatíva nem az „elkerülhetetlenség” kérdése. Az elkerülhetetlenséget hagyjuk meg a gravitáció törvényének, amely szerint ha Galilei a pisai ferde toronyból ledobja a köveket, akkor azok bizonyosan a földre esnek. Ezért írtam azt a könyvem záró fejezetében, hogy „amihez a szocialista alternatíva fordul, az a történelmi fenntarthatóság kézzel fogható követelménye. És ugyancsak ez lesz lehetséges sikerének *ismérve és fokmérője*... Ezt az alternatívát úgy definiálhatjuk, hogy az *megfelel-e a történelmi életképesség és a gyakorlati fenntarthatóság kritériumainak* vagy sem, hiszen ez is lehetséges.”

A marxista történelemelmélettel szemben megfogalmazott egyik fő kritika az, hogy túlzottan teleologikus. Vajon nem teleologikus-e az az álláspont, mely szerint az állam összeomlása elkerülhetetlen?

Csak a mechanikus dogmatikus marxisták érvelnek ilyen fogalmakkal. Marx maga soha sem tett ilyet. Végére is, Rosa Luxemburg „szocializmus vagy barbárság” tételét hetven évvel megelőzve azt írta, hogy az általa képviselt alternatívára az embereknek van szükségük „annak érdekében, hogy puszta létezésüket megóvják”. Más szavakkal, ha egy gondolkodó világosan kijelenti, hogy a folyamatban lévő önpusztító emberi cselekvés – ami annak az adott társadalmi reprodukív rendszernek a legbelsőbb antagonizmusaiból és veszélyes ellentmondásaiból fakad, amelyet maguk az emberek teremtettek meg – véget vehet a történelmi fejlődésnek, az éppen ellenkezője annak, mint amikor valaki a történelmi elkerülhetetlenség misztikus teleológiájában hisz, vagyis nem annak képviselője.

Mindenesetre mindig sokkal egyszerűbb egy összeomlás vagy összeroppanás fokozódó valószínűségére rámutatni, mint konkrét

fogalmakban, akár homályos körvonalakkal előrevetíteni egyfajta megvalósítható pozitív fejleményt. Hiszen ez utóbbi számtalan, egymással kölcsönhatásban álló tényezőtől függ, amelyeket a többé-kevésbé tudatos emberi erőfeszítések hoznak mozgásba, s amelyek a zavarba ejtően bonyolult történelmi körülmények és változó erőviszonyok közepette ütköznek meg egymással. Ez az oka annak, hogy a társadalmi tudatnak az egymással versengő értékrendszerek keretein belül zajló fejlődése, illetve ennek a műveltségi követelményei olyan nagyon fontosak. Nem lenne több önáltatásnál azt remélni, hogy a pozitív kifejelet majd valamiféle előzetesen létező, kvázi-messianisztikus történelmi teleológia képzelt, emberek feletti hatóereje révén mutatkozik meg.

Ön meglehetősen kritikusan viszonyul a „képviselési demokráciához”, viszont nem mutat túl nagy lelkesedést az ún. „közvetlen demokrácia” iránt sem. Ehelyett egyfajta „érdemi demokráciát” javasol. Mik lennének ezen érdemi demokrácia alapjai, és hogyan működne ez?

A Rousseau által a francia forradalom korai szakaszában támogatott közvetlen demokrácia történetileg megelőzte a képviselési demokráciát. Az utóbbi inkább ellenlépésként született, semmint a politikai ellenőrzés önállóan kifejlődött és ilyen módon fenntartható formájaként. Végére is nem szabad elfelejtenünk, hogy Jeremy Bentham, a nagy liberális/utilitarista filozófus szellemi pályáját az amerikai forradalom ellenfeleként kezdte, ennek a forradalomnak a hevében. A képviselési demokráciát könnyedén alkalmazta sok parlament, ám nagyon korlátozott eredményt produkált. Ez olyan ellenőrzési forma, amely meglehetősen problematikus saját viszonyításai pontjai szerint és állítólagos vívmányai ellenére is. Hegelnek e formáról írott bírálata a lényegre tapintott rá, amikor *A világtörténelem filozófiája* című művében azt írta, hogy az ilyen politikai irányítási formában: „Azt mondják, a kevesek képviselik a sokakat, de gyakran csak eltapossák őket”. Arra is rámutott, hogy a Sok nem egyszerűen a „Több”, hanem egyidejűleg a „Mindenki” is. Így tehát, ha a sokakat valóban képviselné is éppen uralkodó pártjuk, ezzel még a „Mindenki” halmazából sokakat mellőznék annak nevében, amit Hegel a többség felett. Persze, nem tudott ezen túlmenni, ebben osztályhorizontja és gazdaságelmélete korlátozta; ez utóbbit Adam Smith politikai gazdaságtana alapján alakította ki, annak tőke-orientált áldásait és átkait egybegyúrva.

A képviselési demokráciával szemben mutatkozó viszonylagos érdekei ellenére a közvetlen demokrácia eszméje is erősen problematikus. Az által, hogy magát a politika területén a képviselési demokrácia alternatívájaként helyezi el, jócskán távol áll attól is, hogy belekezdjen a nagy történelmi feladat megvalósításába, vagyis a társadalmi anyagcserének mint egésznek a radikális átalakításába. Cseppet sem

meglepő, hogy az elmúlt két évszázadban a még végtelenül korlátozott intézményes forma – „visszahívható képviselők” a manapság delegálható „képviselő küldöttekkel” szemben – is teljességgel összeegyeztethetetlennek bizonyult a meggyökeresedett társadalmi újratermelés rendjével. Hasonlóképpen, annak az egykor őszintén képviselt javaslatnak sem lett semmi eredménye, hogy az ilyen küldötteknek csak annyi fizetést adjunk, mint a gyári munkásoknak; noha Lenin maga is szenvedélyesen támogatta ezt *Állam és forradalom* című művében, majd a sikeres októberi forradalmat követően is. A nyugati kapitalista társadalmakban sokat hallottunk már arról, milyen előnyökkel jár, ha a munkások, sőt akár munkástanácsok is törvényesen részt vesznek vállalkozásaik döntéshozatalában, ez volna mintegy a közvetlen demokrácia egyik alkotó eleme, amelytől állítótól azt remélhetjük, hogy idővel a társadalom egésze lényegi átalakuláson megy át. Olyan ez, mint a mesebeli róka, aki a fa alatt arról beszél a hollónak, akinek egy szép nagy sajt van a szájában, hogy milyen szépen tud énekelni, és arra kéri a madarat, hogy most is énekeljen abban a reményben, hogy így majd elejti a sajtot. De a holló nem olyan buta, hogy higgyen a rókának és éhes maradjon. Az érdemi demokrácia a létfontosságú döntéshozatali folyamatok kérdését minden területen és a társadalmi újratermelési folyamat minden szintjén az érdemi egyenlőség alapjára helyezi. Ehhez a társadalmi anyagcserének mint egésznek a radikális megváltoztatására van szükség, arra, hogy felszámoljuk annak elidegenedett jellegét. Ne kényszeríthesse rá az elidegenedett állam politikai döntéshozatalát a társadalomra kényszerítését. Ez az egyetlen megközelítés, melyben az érdemi demokrácia elnyerheti és megőrizheti jelentését.

Európában, Ázsiában és Latin-Amerikában utcára vonulnak a fennálló hatalom – legyen az diktatúra vagy demokrácia – ellen tiltakozó tömegek. Hogyan értékeli ezeket a mozgalmakat? Lehetnek-e ezek a kapitalista társadalom lényegi változásának motorjai?

Valóban, az utóbbi néhány évben igen jelentős tiltakozó tüntetések szemtanúi lehettünk szerte a világon. Mivel azonban e tömegtüntetéseken elhangzott követelések nem teljesültek, aligha lehet kétséges, hogy a tömegek újra megjelennek, és a tüntetések még inkább kiszélesednek, ha továbbra is eredménytelen maradnak. Mégis butaság volna optimista következtetést levonni ezeknek a világméretű tiltakozó mozgalmaknak óriási méretei alapján. Vagyis túlságosan korai lenne, ha bennük máris a kapitalista társadalom alapvető átalakulásának motorját látnánk. Ezek a tiltakozó mozgalmak kétségtelenül a szükséges, alapvető változás előhírnökei. A hön öhajtott, alapvető változás jelentőségét jelzik a világszerte kibontakozó tömegtüntetések, akik pedig otthon maradtak, azok is szolidaritásukat és együttérzésüket fejezik ki velük. Ám nem szabad elfelejtenünk, hogy mindig könnyebb

„nemet” mondani az ártalmas fennállóra, mint kidolgozni a pozitív alternatívát. Ha a szükséges alternatíva kritériumának és mértékegységének a történelmi fenntarthatóságot tekintjük, akkor ez a formálódó tiltakozó tömegmozgalmakra is érvényes. E tiltakozó mozgalmak az egész világon lényegében spontánul és eltérő formákban jelentkeztek. Az adott formákat a tiltakozók sajátos sérelmeinek sokszínűsége alakította ki. A jövőben azonban egységes történelmileg fenntartható erővé kell alakulniuk, ha valóban a „kapitalista társadalom alapvető változása motorjává” akarnak válni, hogy az ön megfogalmazásával éljek. Csak abban reménykedhetünk, hogy az ilyen stratégiai kohézió inkább előbb, mint utóbb jön létre, nehogy túl késő legyen.

Európában új, gyakorta „radikálisnak” nevezett baloldali pártok emelkedtek fel. Görögországban a Sziriza megnyerte a választásokat, Spanyolországban pedig a Podemos a második legjelentősebb politikai erő. Hogyan értékeli ön ezeket a pártokat? Milyen változások lehetségesek a jelen struktúrák között?

A Sziriza és a Podemos kiválóan példázza, milyen szükségszerű reakciókat váltanak ki azok a megszorító intézkedések, amelyekkel a nemzetközileg irányított pénzügyi és államhatalom Görögországot és Spanyolországot sújtotta. Ráadásul, ezeket a megszorító lépéseket tovább súlyosbította a nemzeti kormányok szervilis alárendelődése. De túl ezen a két országon, az embertelen megszorító intézkedések a kapitalista világ más részében is felismerhetővé és elviselhetetlenné válnak. Sőt, akadnak közöttük olyan országok is, amelyek valaha a kis számú, privilegizált „jóléti államok” körébe tartoztak. Ezek az új pártok attól is különös jelentőségre tesznek szert, hogy a régóta szendergő baloldalon alakultak ki, továbbá az, hogy meglepően rövid idő alatt sikerült nagy tömegeket megnyerniük. Így tehát egyértelműen rámutatnak a kialakult társadalmi újratermelési rend tarthatatlan mivoltára; e rend még a fejlett kapitalista Európában is kíméletlen megszorító intézkedésekre kényszerül, ám korábbi ígéreteiből, miszerint egyetemes jólétet hoz világszerte – semmi sem lett. Az utolsó kérdésben érintett világméretű tiltakozó mozgalmak sikere nagyban függ az ilyen pártoktól. Ám a sikerhez elengedhetetlenül szükséges, hogy stratégiaileg életképes, egyetemes koncepciót dolgozzanak ki, amely a jelenlegi rendszer történelmileg fenntartható alternatíváját fogalmazza meg.

Több mint húsz évvel a Szovjetunió összeomlása után miért gondolja, hogy a szocialista alternatíva nemcsak lehetséges, hanem szükséges is?

Történelmi léptékben mérve húsz év rendkívül rövid idő. Különösen is rövid, ha a feladat óriási: a fenntartható egyenlőtlenység állapotát

úgy kell átalakítani, hogy a társadalom újratermelő anyagcseréje mint egész a fenntartható egyenlőség állapotába jusson. E történelmi feladat, a fenntartható egyenlőség rendszerének megteremtése nem az elmúlt néhány évtized kérdése. A fenntartható egyenlőség igényét Babeuf és elvtársai „Az Egyenlők Társaságában” nem húsz, hanem pontosan kétszázhusz évvel ezelőtt fogalmazták meg ékesszólóan. Kitartottak amellett, hogy „Nem csak arra a jogi egyenlőségre van szükségünk, ami az Emberi és polgári jogok nyilatkozatában írva van; itt akarjuk, nálunk, a saját házunkban.” Követelésük tökéletesen ellentmondott a tőke megszilárduló rendszerének, és nézeteik miatt kivégezték őket. De a történelmi feladat nem halt meg velük, hiszen az egész emberiséget érinti. És ezt a körülményt sem részleges megoldás, sem bukás nem tudja feledtetni.

A szovjet rendszer összeomlásának mélyen gyökerező történelmi meghatározottságai voltak. Hogy röviden csak két ilyen feltételt említsünk: adott a cártól megörökölt, soknemzetiségű, a nemzeti kisebbségeket elnyomó birodalom, tele robbanásveszélyes ellentmondásokkal, majd a vágyálmot kergető „szocializmus egy országban” jelszó megfogalmazása a forradalmat követő tulajdonképpen még tőkerendszerben. Az első végzetes ellentmondás – amelynek veszélyes utözengéseit még ma is érzékeljük – feloldására Lenin azt javasolta, hogy a nemzeti kisebbségek nyerjék el „az önrendelkezés jogát egészen a kiválásig”, és élesen bírálta Sztálint mint korlátlan „nemzeti szocialistát” és „nagyorosz elnyomót”, miközben Sztálin a nemzeti kisebbségeket a „határterületek” státuszára fokozta le, amelyekre „Oroszország hatalmának” fenntartása érdekében van szükség. Ami a második végzetes félreértést illeti, Sztálin és követői célul tűzték ki „a szocializmus teljes megvalósítását egy országban”; ez tökéletesen ellentmond Marx álláspontjának. E szerint az alternatív szocialista rendszer „csak az uralkodó népek tetteként 'egyszerre' és egyidejűleg lehetséges, ez pedig a termelőerő egyetemes fejlődését és a vele összefüggő világérintkezést előfeltételezi.”

Babeuf és elvtársai tragikusan korán buktak el a történelem színpadán radikális követeléseikkel. Akkoriban a tőke még rendelkezett a világhódító terjeszkedéshez szükséges potenciállal, noha működés-módja soha nem tudott úrrá lenni a rendszer problematikusságain, amelyeket még legjobb, a politikai gazdaságtannal foglalkozó védelmezői is *alkotó vagy teremtő rombolásnak* neveztek. Hiszen a *rombolás* mindig is szerves része volt a rendszernek, a fokozódó pazarlás még a tőke történelmi fejlődésének emelkedő fázisában is szerves része önmagát kiterjesztő hajtóerejének. A modern történelem legnagyobb és legveszélyesebb iróniája, hogy a korábban ünnevelt „teremtő rombolást” a tőkerendszer fejlődésének hanyatló fázisában egy sokkal kevésbé fenntartható romboló termelés váltotta fel mind az árutermelés terén, mind a természettel való viszonyában. Mindezekhez

járul még a fennálló rend védelmét szolgáló háborús rombolás. Mindezek következtében a szocialista alternatíva nemcsak lehetséges – a korábban már említett történelmi fenntarthatóság értelmében –, hanem szükséges is az emberiség fennmaradásának érdekében.

Jegyzet

- ¹ Az interjú az O Globo című brazil napilapban jelent meg 2015. február 21-én abból az alkalomból, hogy Brazíliában kiadták Mészáros István: *A montanha que devemos conquistar* (A hegy, amelyet meg kell hódítani) című könyvét. Az interjút Leonardo Cazes készítette.

(Fordította: Baráth Katalin)

A zapatizmus: egy ma is tartó lázadás

Ki hitte volna? A maja őslakosok 1994. január elsejei felkelése másnapján ki láthatta volna előre, hogy két évtizeddel később a chiapasi zapatista lázadás még mindig képes lesz megjeleníteni eltökélttségét, mozgósítani társadalmi bázisát, felmutatni eredetiségét, és táplálni a nemzetközi visszhangot? Valójában kevés, nagyon kevés megfigyelő; ellenben a felkelőkhöz közel állók közül többen már azonnal. A köz-elállók – a helyi társadalmi szervezetek és személyiségek – kezdettől fogva kihangsúlyozták azt a hosszú távú folyamatot, amelybe a lázadók öntudatilag beágyazódtak. A sietős megfigyelők – közöttük e sorok írója is – csak hitetlenkedtek. Kezükben tartották ugyanis a társadalmi mozgalmak szociológiájának alaptéziseit; és mindenekelőtt a demobilizáció, a lemorzsolódás, a hanyatlás kikerülhetetlen szakaszára figyeltek, amellyel, rövid vagy közepes távon, minden konfliktusos közösségi kezdeményezésnek óhatatlanul szembe kell néznie, függetlenül attól, hogy sikeres volt vagy elfojtották, intézményesedett vagy szünet nélkül zaklatták, semlegesítették vagy megszerezték, megtűrték vagy aláásták az ellenfelei.

A determinista jövődölésekre fittyet hányva a zapatisták makacs módon még mindig itt vannak. Ezzel gyakorlatilag egy új dimenzióval gazdagítják a lázadásuk amúgy is rendellenes jellegét: a tartósság, a kitartás... mindennemű megalkuvás nélkül, amely elkoptathatná legitimitásukat és integritásukat, ahogy az a számos, hosszan tartó, titkos vagy forradalmi mozgalomban történni szokott. Kétségtelen, hogy ma már a Zapatista Nemzeti Felszabadítási Hadsereg (EZLN) sorai nem annyira tömöttek, mint 1994-ben voltak. Ellenben a „világvége napján” felvonultatott impozáns erődemonstráció – 2012-ben, a téli napéjegyenlőség alkalmával, több mint 40 000 csuklyás zapatista békésen és csendben elfoglalta Chiapas öt városát¹ –, és főképpen a belgiumi méretű országgrész jelentős területein a lázadók által több mint tíz éve napi szinten gyakorolt „tényleges autonómia”, a mozgalom tűrőképességét bizonyítják.

Az elmúlt hónapokban (2013 vége, 2014 eleje) tapasztalt pezsgés, újra láthatóvá tette az egészet. A katasztrófális „kábitószer ellenes háborúnak” (Cetri, 2013), a kőolaj-privatizációnak és a kormányzó párt korruptségának a nemzeti ügyekre nehezedő teherterele ellenére

a kormányzati szervek, mind az új mexikói elnök, mind Chiapas állam új kormányzója, váratlanul „jóakaratot tükröző gesztusokat” és „nagy jelentőségű kezdeményezést” jelentettek be, annak érdekében, hogy Chiapasban „békésen oldják meg a konfliktust”, egyrészt a „zapatizmus iránti tiszteletből” (sic!), másrészt pedig az „őslakosok jogait rögzítő San Andrés-i Egyezmény újraélesztése” céljából. Ezt 1996-ban írta alá az EZLN és a kormány, de az egyezményt soha nem követte olyan alkotmányos reform, amely a vállalt kötelezettségeket tükrözte volna (Sipaz, február 2014).

Ami a zapatistákat illeti, ők sem maradtak le. 2013-ra az volt a jellemző, hogy már a sokadik új dinamika lehetőségét nyitották meg a világban „zapatizáló”² számára. Az „Escuelita zapatista” (kis zapatista iskola) eddig több mint 5000, Mexikó más területeiről vagy külföldről érkezett „diák” számára tette lehetővé, hogy egy rövid hétre beleméregüljön a lázadók családjainak hétköznapijaiba, és ily módon tehát mintegy belülről sajátítsa el a teljes részvételre alapozott és eltökélten független „önkormányzatuk” sikereit és kudarcait. Ezzel párhuzamosan az EZLN, szintén 2013-ban, a „Nemzeti Őslakos Kongresszus” (CNI) számára teret kínált az újrakezdésre, annak érdekében, hogy egységbe kovácsolja a területeiknek az agrárium, a bányászat, az energiaipar és a turizmus általi kisajátítása ellen küzdő mexikói őslakos népeket. Végül pedig az utolsó hónapokat már a lázadás harmas évfordulójának zuhatagszerűen érkező megemlékezései ütemezték: a tényleges autonómia tíz éve, a fegyveres felkelés húsz éve, az EZLN alapításának harminc éve.³

Hármas évforduló

Valójában 1983 novemberében történt, hogy egy maroknyi, a Nemzeti Felszabadító Erők⁴ (FLN) kötelékéből kiváló gerilla, Che Guevara mintáját követve, Chiapas állam legmélyén azzal az eltökélt szándékkal hozta létre a „Zapatista Nemzeti Felszabadítási Hadsereg”-et, hogy „lángra lobbantsa” a forradalmat. A következő évben csatlakozott hozzájuk az a városi egyetemista, akiből „Marcos alparancsnok” lett. Marcos és bajtársai azonban nem az egyedüliek voltak, akik a régió cotzil (tzotzil), celtál (tzeltal), toholabal (tojolabal) és csol (chol) maja lakosai oldalán „dolgoztak”. San Cristóbal de Las Casas katolikus egyházmegye szociális munkásai már több éve szintén ott tevékenykedtek az őslakosok falvaiban. Az egyházmegye és a zapatisták jelenlegi befolyási övezetének határai lényegében véve egybeesnek.

Tíz évvel később, a többféle hatásoktól megerősödve, ellenben emancipációs törekvésekben elgáncsolva Chiapas őslakosságának jelentős szegmensei (a rendelkezésükre álló eszközökkel, többnyire

elavult puskákkal) a régió fontosabb városaiban fegyveres felkelést robbantottak ki. Ebben a helyi rasszista elit önkényuralma, a mexikói gazdasági liberalizáció hatásai, a kávé világpiaci árának csökkenése és az 1992-es alkotmányos reform játszottak szerepet. Ez utóbbi az agrárreform reményét rombolta szét. „*Demokrácia, szabadság, igazságosság!*” És mindezt azon a napon, amikor életbe lépett az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA), amely megnyitotta Mexikó javait az Egyesült Államok és Kanada előtt. Ellenben az 1993. december 31.-éről 1994. január elsejére virradó éjszaka végrehajtott zapatista fegyvertény hosszantartó visszhangot váltott ki. Miután kemény megtorlással szembesültek, a felkelt őslakosok gyorsan visszahúzódtak, és visszatértek a falvaikba. Akkor kezdődött az a hosszú folyamat, melynek része a régió militarizálása, az ambiciózus tárgyalások, majd azok felfüggesztése, valamint az EZLN-nek világ-méretű hatást kiváltó békés mobilizációja.

Tíz évvel később, 2003 augusztusában, a csalódott, a San Andrés-i Egyezmény⁵ életbe léptetésének állandó elodázása miatt mondhatni elárult zapatisták nyilvánosságra hozták a saját önkormányzati szerveik létrehozását. Ezek radikálisan zártak az állami szervek irányába; elutasították a „*mal gobierno*”-t (a rossz kormányzást). Ez egy „tényleges autonómia” volt, de amit az Alkotmány nem akart elismerni. Ez volt a „*mandar obedeciendo*” (engedelmeskedve irányítani), itt és most. A zapatista falvakban ily módon kitapasztalt politikai gyakorlat elveti a hatalom mindennemű „bitorlását”, a szuverenitás átengedését. Az autonómia a mandátumok, a „tisztségek” (pontosabban a közösségért viselt „terhek”; *ford. megj.*) szüntelen körforgásában és azonnali visszavonhatóságában szerveződik meg. Ezeket az őslakos küldöttek – férfiak és nők – önkéntes alapon vállalják a „Jó kormányzás tanácsai”-ban (*Caracoles*), ahol a lázadó közösségek oktatási, egészségügyi, jogi, és amennyire lehetséges termelési és kereskedelmi autonómiájának az adminisztrációja zajlik. A zapatisták által ma megállapított mérleg inkább pozitív: a különféle, el nem tussolt nehézségek ellenére a „*vida feliz*” (boldog élet) és az újra visszanyert méltóság segítenek kezelni „*az anyagi feltételek javulásának a lassúságát*”.⁶

Hármas eredetiség

A zapatista lázadás minden eredetisége, ereje és gyengesége abban a fejlődésben és azokban a valóságokban rejlik, amelyekről ez a hármas évforduló tanúskodik. Egy klasszikus leninista forradalmi élcsapat előkészíti a terepet egy tömegméretű, eltökélt és szinte mondhatni öngyilkos őslakos lázadásnak, amelyik maga is a körülmények, az erőviszonyok, a több busznyi „világpolgárral” való „*intergalaktikus*”⁷ találkozások függvényében olyan mozgalmaként bontakozik ki, amelyek

egyszerre nyitott és autonóm, radikálisan demokratikus és nagyon mélyen önazonossági, mexikói nacionalista és ugyanakkor globalizáció-ellenes! Itt érhető tetten a lázadás eredetisége: egy szakadásokból és folytonosságokból álló dinamikában, egy olyan gerillaháborúban, amelyik valójában már nem nevezhető annak, és amelyik úgy vállalja fel múltbeli kötődéseit, hogy nem egyszerűsödik le azokra. Más szóval, a zapatista mozgalom atipikus – és meglehetősen vonzó – arculata pontosan abban a kísérletben rejlik, ahogyan a küzdelmek történetében addig egymással ellentétes, vagy abból éppen hiányzó elemeket összeötvözi. Mindezt pedig a társadalmi mozgalmat meghatározó három fő dimenzió mentén teszi. Ezek a mozgalom törekvése, önazonossága és cselekvési eszköztára.

A zapatista törekvés, a korábbi közép-amerikai forradalmi mozgalmaktól eltérően, valójában megújítja és összekapcsolja az újraelosztás és az elismerés napirendjeit. Ötvözni a társadalmi igazságosságot és a kulturális identitás tiszteletét, a mostantól kezdve egyetemes eszmény egyszerre erkölcsi és politikai. *„Azért vagyunk egyenlők, mert különbözőnk egymástól.”* Az első, máris materiális zapatista követelések – *„egy darab föld, egy fedél, élelem, munka, egészség, iskolák...”* – azonnal általánosakká válnak, hogy megcélozzák a társadalmi és kulturális *„méltóságot”*. Amennyiben ez az új emancipációs perspektíva nagyon jól összekapcsolja az önazonossági sokféleség kinyilvánítását, valamint a társadalmi csoportok és népek közötti egyenlőség szocialista és harmadik világbeli történelmi törekvését, egyben a politikai demokrácia régi republikánus regiszteréből is merít, végül pedig más, sokkal meglepőbb hangsúlyokat is hozzátársít: az alany, az egyén közösségbeli státusza és emancipációja iránti aggodalmat; a nők és a férfiak közötti egyenlőség követelményét; a fejlődés határaival számoló ökológiai tudatosságot...

Ugyanezt a gondolatmenetet követve elmondható, hogy a zapatista lázadást ugyanakkor sokféle, korábban elfojtott vagy figyelmen kívül hagyott, önazonossági hivatkozások is strukturálják. Ezek a hivatkozások hol társadalmiak vagy „osztálybeliek”, hol kulturálisak vagy etnikaiak, de lehetnek területiek, földrajziak, politikaiak vagy nemi vonatkozásúak. Kizsákmányolt vagy kirekesztett parasztok, hátrányosan megkülönböztetett őslakók, eszköztársított maják, elfeledett chiapasiak, másodrendű mexikói állampolgárok, marginalizált világpolgárok, uralt nők..., a zapatisták megsokszorozzák a – lokális, nemzeti és nemzetközi – kötődéseket, anélkül, hogy azokat szembeállítanák egymással. Kellőképpen önazonosságiak és kötöttek ahhoz, hogy fel ne oldódjanak, ugyanakkor pedig kellőképpen nyitottak és egyetemesek ahhoz, hogy ne zárkózzanak magukba. Az őslakos közösségek meggyökerezettsége mérsékeli Marcos alparancsnok tollának kozmopolitizmusát. Szétválás nélküli autonómia, asszimiláció nélküli integráció. A küzdelem zászlaja (a vörös csillag fekete alapon) és a

(háromszínű mexikói) nemzeti lobogó egymás mellett vannak jelen Chiapas csuklyás majái minden köztevékenységében.

Végül pedig a zapatista lázadás cselekvési eszköztára szintén a feszült helyzetben levő szervezeti módokból és formákból merít. A lázadó falvakban kitapasztalt demokratikus, részvételi, és horizontális kultúrának nem sikerült minden önkényuralmi, központosító vagy alá-fölérendeltségi reflexet kiiktatnia; különösen nem magában a zapatista hadseregben. A körülményektől függően maga a diskurzus is hol normatívabb felhangot kap, vagy éppen ellenkezőleg, könnyedebb hangsúlyú. Ha tehát a cselekvési eszközök, illetve a megnyilvánulás és a mobilizáció módozatainak újszerűsége – érdesek, szimbolikusak, kreatívak, médiatikusak – világosan kitapintható a zapatista létezési módokban, ugyanakkor azonban a sokkal klasszikusabb, masszívabb, fizikaibb és hierarchikusabb pozíciók hangsúlyosak maradnak a mozgalomban, jóllehet nem keverednek össze a dogmatizmussal, a militarizmussal és az egykori gerillák „avangárdizmusa”-val, amelytől a zapatista mozgalom meg karja magát különböztetni. Az elmúlt két évtizedben az EZLN politikához való viszonya szintén egymással ellentétes hagyományokból merített, hol jakobinusabbnak, hol inkább öngigaztatóbbnak bizonyult. Erre még visszatérünk.

Ezen a háromszorosan is eredeti alapon lehetett tehát a zapatista lázadást joggal olyan mozgalomként bemutatni, mint amelyik egyidejűleg „önazonossági, forradalmi és demokratikus”! A világban működő tiltakozó akciókban ez az ötvözet nagyon ritka. A zapatizmus tulajdonképpen ennek köszönheti rendkívüli, fejlődőképes és vélelmezhetően egyedi arculatát. Minden bizonnyal részben ez is magyarázza a kiváltott nemzetközi visszhangot, illetve azt az úttörő szerepet, amelyet a később „globalizáció-ellenes”-nek⁸ nevezett új pluralista internacionálé kialakulásában, az 1990-es évek végén, betöltött. Mivel a „zapatista kóktélt” az emancipáló keresztény kultúra, a szabadelvűség szelleme, a marxista olvasat kulcsfogalmai, a nemek egyenlőségének eszméi, környezetvédelmi aggodalmak és maja referenciák itatják át, ezért még mindig képes kiváltani a legkülönbözőbb meggyőződésű aktivisták tetszését. Felháborodottak, anarchisták, progresszív katolikusok, indianisták, autonomisták, szocialisták, kulturalisták, feministák, kommunisták, környezetvédők... mind-mind felismeri a saját maga kedvenc „ízét”, készen arra, hogy kiválogassa és félretolja azt, ami neki nem tetszik, vagy elhallgassa azt, amit nem tud értelmezni a maga rendszerében.⁹

Hármas vita

A zapatista lázadás számos aspektusa megérdemelné, hogy gondos elemzés tárgyát képezze. Két évtized alatt számos minőségi munkát

szenteltek ugyan a mozgalom okainak és kibontakozási feltételeinek, hasonlóan a diskurzus, vagy a zapatizmus jelentőségének és hatásának a tárgyalására,¹⁰ ugyanakkor azonban a lázadó dinamika több fontos dimenzióját mind a mai napig alig vették górcső alá. Olykor nyilvánvaló megvalósíthatósági okokból, gyakran pedig azt kockáztatva, hogy az EZLN – médiabeli és politikai – becsmérloinek a kézsre gyártott igazságait tovább hagyják virágozni. Ez igaz mind a lázadás belső működését illetően (azok a módok, ahogyan a mozgalom a belső kohézióját, az egységét, a befogadást és a kirekesztést, a vezetés mindennapi legitimációját és körülhatárolását, a társadalmi, politikai és szimbolikus azonosítási és (újra)meghatározási munka megszervezését... megvalósítja), mind pedig az EZLN-nek és az ő „támogatói bázisainak” a közvetlen vagy távolabbi, őshonos és nem őshonos külvilággal való kapcsolatának a vonatkozásában is, gyakorlatilag a felkeléstől számítva egészen napjainkig.

Az alapértelmezésből, vagy majdnem abból kiindulva,¹¹ a zapatizmusról folyó vita csupán három kulcskérdésének a tárgyalására szorítkozunk. Ez a három kérdés perlekedések forrását képezi, és a tétjük nem más, mint egészen pontosan a lázadás értelme és célja. Az első, amely már 1994. január elsején megjelent, és amelyet azóta is rendszeresen frissítenek a mozgalmat megvetők, hangsúlyozza a feltételezett heteronómiát, illetve az őslakosoknak egy külső impulzus és irányítás révén történő állítólagos eszközösítését. A második az EZLN-nek a politikához fűződő viszonyára vonatkozik, ami az államról és a társadalmi változások preferált módozatairól vallott felfogást jelenti. Végül pedig az utolsó a lázadás által ellenőrzött területeken folyamatban levő zapatista önkormányzati tapasztalatok – társadalmi, politikai, gazdasági... – termékenységét és életképességét érinti.

Felelőtlen demagógok és tévelygő gyermekek

Ma már szakállasnak mondható az a gondolat, hogy az őslakosok lázadását a nem őslakos hivatásos forradalmárok egy kallódó csoportcskája manipulálja. Mind a hatalom részéről, mind pedig bizonyos sajtóban és a többé-kevésbé tájékozott értelmiségi fejekben gyakorlatilag az 1994-es felkelés másnapján kijelentésre került, és egészen napjainkig tartja magát az az újra és újra megfogalmazott, és unalomig sulykolt állítás, miszerint a külső erők által megtévesztett őslakos mozgalom nélkülük elveszítené minden létjogosultságát. A vezetés feltételezett idegensége (allochton jellege) elegendő kellene, hogy legyen a hitelessége aláásására. 1994-ben egyszerre került tehát célkeresztbe mind Samuel Ruiz, a helyi „keresztény-marxista” püspök, mind pedig Marcos alparancsnok az ő „szélsőbaloldali internacionalista” bajtársaival. „*A felelőtlen demagógok egy csoportja becsapta az*

őslakos közösségeket. (...) Sem nem őslakosok, sem nem parasztok”, írja már január 7-én az irodalmi Nobel-díj mexikói kitüntetettje, Octavio Paz, az *El País*-ban. A tévelygő gyermekek szintjére lealacsonyított majákat nem lehet felelőssé (sem pedig képessé!) tenni egy ilyen méretű lázadásért.

1995 februárjában Ernesto Zedillo elnök maga is megismétli a refrént, hogy igazolja Marcos alparancsnok (elvetélt) letartóztatási kísérletét. „Az EZLN célkitűzései nem népiek, nem őshonosak és nincsenek gyökereik Chiapasban.” Ennek a folyamatnak a lendületében több könyv is megjelenik, amelyek megkísérik elfogadtatni azt a tézist, hogy az őslakosok külső befolyás alatt állnak – mégpedig a guevarista aktivisták és az egyházmegyei közösség-szervezők befolyása alatt –, a továbbiakban pedig igyekeznek rámutatni a lázadás belső valóságai és a külső diskurzus között húzódó szakadéokra. Lényegében erről szól a „zseniális ámitás” (Rico és de la Grange, 1998) vagy a „hasbeszélés művészete” (Pitarch, 2004) elmélet, amely szerint Marcos alparancsnok, az ápolit karizmával és kiigazított marxizmussal felruházott vezető mintegy tetszése szerint manipulálja az őslakos bábukat, a taktikai elrendezéstől az adaptív stratégiáig. Most, 2014-ben, többek között Legorreta szociológus sulykolja ezt továbbra is, amikor hangsúlyozza azt a törést, amely az EZLN által megszabott antikapitalista „politikai” projekt és az ennek áldozatul eső őslakos „szociális” napirend között fennáll (*Proceso*, 2014).

Bizonyára illuzórikus volna azt képzelni, hogy a zapatista lázadás elszigetelten képtelen lett volna kiforni magát. Természetesen az 1994. január elsejei fegyverhasználat nem volt elkerülhetetlen, és nem tekinthető pusztán a kizsákmányolás és a diszkrimináció helyzetéből fakadó egyszerű mechanikai hatásnak. Nem szerepelt az őslakosok körében tevékenykedő emancipációs mozgalom perspektívájában. A felkelésre való felhívásnak még egy válság- és megtorlási időszakban sem lett volna ilyen méretű visszhangja, ha nem találkozik már eleve mozgósított társadalmi csoportokkal. Ez a mozgósítás azonban csakis a társadalmi és vallási közvetítések, illetve az átpolitizált beavatkozások révén volt lehetséges. Az is szintén nyilvánvaló, hogy a katonai vezető és „szóvivő” Marcos szerepe az elmúlt két évtizedben, mind belsőleg, mind pedig a zapatizmus külső meghatározásában, vagy pedig „meghatározatlanságában”, mindenképpen központi és meghatározó volt. Egyrészt azzal, hogy szinte monopolizálta a lázadó beszédet,¹² másrészt teljesen magára vonta a figyelmet; a tekintetek fókuszpontja lett. Több interjúban ezt maga is elismerte; és állítása szerint sajnálja (lásd történetesen Castellanos, 2008).

Ugyanakkor nem lehet csak erre leegyszerűsíteni ennek a tartós lázadásnak a valóságát és a jelentőségét. Ezt a néptömeget megmozgató őslakos – tiltakozó, követeléseket megfogalmazó és javaslatokat tevő – dinamikát nem lehet megfosztani minden legitimitástól vagy fele-

lősségtől azzal, hogy arra csupán, mint egy maroknyi kívülről jött „*felelőtlen demagóg*” beleegyező, elidegenedett vagy áldozati játékszerére tekintenek. Ez ugyanis egyet jelentene a szociológiai rövidlátásból, a rasszizmusból vagy kulturalizmusból, esetleg a politikai érdekből történő eltévelyedéssel... annak érdekében, hogy az igazságosságot, a szabadságot és a demokráciát igénylő valós társadalmi követelésekre adott rossz válaszokat igazolják. Ez, ugyanebben a szellemben, azt is jelenti, hogy alig tulajdonítanak jelentőséget a képeslapokon megjelent „autentikus” maja őslakos megmerevedett alakjával szakító, ettől a képtől fényévekre levő őslakos parasztok azon cselekvési képességének, hogy a saját történelmüket befolyásolják. Végül pedig figyelmen kívül hagyják, vagy legalábbis félreértik az őslakosok azon ügyességét, hogy a maguk részéről, és a saját igényeiknek, programjaiknak és prioritásaiknak megfelelően, képesek eszköziesíteni, elfogadni vagy alakítani azokat a befolyásokat, hozzájárulásokat, eltulajdonításokat és függőségeket, amelyeknek tárgyai (vagy inkább „alanyai”).

Szemben, vele vagy nélküle?

Az elmúlt húsz esztendőben az EZLN politikához való viszonya és a társadalmi változásoknak a lázadás által preferált módja is jelentős átalakulásokat ment át. Ebben elsősorban annak belátása játszott szerepet, hogy a mexikói hatalommal szemben az erőviszonyok

Manipuláltak, a zapatista őslakosok?
(Claude Duterme, 1997)

alakulása véletlenszerű, előre lépésekkel és kudarcokkal tarkított. De tényezőkként még ide sorolhatók a társadalmi baloldal és a nemzeti politika válaszáda (vagy választ nem adása),¹³ a haladó, marxista vagy indianista, értelmiséggel folytatott párbeszéd, valamint a zapatista harc különböző formáinak a nemzetközi visszhangja. Teljesen nyilvánvaló, hogy mindennek eredményeképpen, két évtized leforgása alatt, az EZLN egy erősen „etatista” dominanciájú szemléletmódról eljutott egy sokkal „autonómistább” szemléletmódra.

Az első irányzat, amely központosító és marxista-leninista ihletettségű, hierarchikus viszonyt állít fel a politikai pártok (felső réteg) és a társadalmi mozgalmak (alsó réteg) között. Még ha nem is célozza meg az államhatalom megdöntését vagy megszerzését, azért a harc pártos kifejeződését mindenképpen szeretné elérni, mert ezt a „felülről történő” irányítást tekinti a társadalmi mozgósítások politikai hatékonysága feltételének. A második irányzat sokkal horizontálisabb és anarcho-szindikalista, illetve szabadelvű ihletettségű. Elutasítja a hatalom átruházásának – szétválasztásának, elidegenítésének, koncentrációjának – eszméjét, és ebből kifolyólag a mediáció vagy a képviselő minden intézményesített formáját. Előnyben részesíti a „territorializáció”-t és az „alulról jövő”, itt és most (*hic et nunc*), öngazgatási gyakorlatok kifejlesztését. Az egyik az „állami fennhatóság” bizonyos fetiszizálása, míg a másik a „társadalom tisztasága” nevében cselekszik.

A megnyíló és bezáruló „lehetőség ablakok” függvényében zajlanak a lázadás politikai napirendjének állandó – és létfontosságú! – újrafogalmazására tett erőfeszítések. Az EZLN ily módon jutott el, az etatista-autonómista átalakulással párhuzamosan, a mexikói „szocializmusért” való küzdelem kezdeti forradalmi eszméjétől ahhoz, az 1995 januári felhíváshoz, amelyben a „Nemzeti Felszabadítási Mozgalom” létrehozását javasolta, majd az „öslakos méltóság” védelmének állításához, vagy még később, a 2000-es években, az „antikapalista” ellenállás hálózatba történő szervezéséhez, „balra lent”, mind a mexikói országhatárokon belül, mind pedig azon kívül.¹⁴ Az államhatalom katonai úton vagy választás révén történő megszerzésének „elutasítását”, és az EZLN autonómista fordulatát tehát mindenekelőtt egy taktikai pályafutás vagy a körülmények, sőt mi több, a véletlen, adta végkifejlet eredményeként kell értelmezni, és semmiképpen nem a zapatizmus ideológiái lényegeként. Minden esszencialista perspektívával szemben Daniel Bensaïd pontosan állapította meg, hogy: „*a zapatisták azt állítják, hogy nem kívánják azt, amit semmiképpen nem képesek elérni. A szükségből formálnak erényt*” (2003).

Amaury Ghijsselings, belga globalizáció-ellenes aktivista, aki 2014 januárjában, Chiapasban, részt vett az *Escuelita zapatista* kurzuson, három szóban foglalja össze az EZLN társadalom átalakító stratégiájának fejlődését: „*szemben, vele, nélkül*” (Ghijsselings, 2014). A mexikói

kormányval és hadsereggel „szemben” meghirdetett 1994-es eszement hadüzenetet valójában felváltotta a kormányzati és a pártos politikával folytatott párbeszédnek egy viharos időszaka, majd ennek a két útnak a kudarcait és megfélemléseit megtapasztalva, még ugyanabban az indíttatásban bekövetkezett a visszahúzóds és a „tényleges autonómia” kiépítésének ideje az őshonos közösségekben, most már mindennemű kapcsolat „nélkül” az *establishment* szerveivel; egyben pedig bármiféle hivatalos segítség vagy beavatkozás mellőzésével.

A politikával és a hatalommal, mint a társadalmi forradalom meghatározó eszközeivel szembeni zapatista bizalmatlanság tehát végső soron viszonylagosnak mondható. Egyrészt azért, mert a lázadás irányításában a bizalmatlanságot a nemzetek feletti kapitalista és imperialista érdekekkel szemben a nemzeti függetlenség és szuverenitás újra és újra kihangsúlyozott eszméihez való szoros kötődés kíséri. Másrészt pedig azért, mert a terepen „a *‘Jó kormányzás tanácsai’-nak tapasztalata ragyogó bizonyítéka annak a törekvésnek, hogy a politikai megszerveződés másfajta módozatait építsék ki*”, nevezetesen „*az öngazgatás olyan formáit, amelyekben a kormányzók és a kormányzottak elkülönítését a lehető legjobban lecsökkentik*”, a nélkül azonban, hogy mindenfajta „vertikalitást”, vagy a hatóságok és az igazgottak között fennálló hatalmi viszonyt száműznének. Ezt még kevésbé teszik meg a katonai-politikai struktúrát jelentő EZLN és a zapatista „támogató bázisok” között (Baschet, 2014).

A zapatista önkormányzás életképessége

A dolgok szükségszerűsége folytán, a lázadás által ellenőrzött területeken, több mint tíz éve a törvényesen el nem ismert „tényleges autonómia” gyakorlása áll a zapatista harc középpontjában. Amennyiben a 2014. januári *Escuelita* őslakos tanárait hallgatjuk, a lázadó önkormányzás egyszerre jeleníti meg a küzdelmük módszerét és célját. Ugyanabban az időben egyrészt a társadalom átalakítását célzó projektjük gyakorlati és „alulról történő” kitapasztalásának a helye, másrészt pedig a politikai és kulturális emancipációjuk laboratóriuma. A zapatista szójegyzékben az „autonómia” immár egyértelműen a „szabadságot” jelenti. „*Csakis az tekinthető valódi emancipációnak, amely egyben ön-emancipáció is. (...) A tapasztalat arra ösztönöz, hogy újra felfedezzük (...) ezt a rendkívül elemi, és egyben sorsdöntő elvet: képesek vagyunk önmagunkat kormányozni*” (Baschet, 2014).

Kérdés azonban, hogy ez az együttes életképes-e? Egy továbbra is ellenséges gazdasági, politikai és katonai környezetben a zapatista dinamika képes-e további teret nyerni, vagy, sokkal szerényebben, újratermelődni, kitartani... az első főszereplői örömeire, akik a mindennapokban, a sárban járnak, miközben kezük és fejük tevékenyke-

dik? A „Jó kormányzás tanácsai”-nak 10. és a fegyveres felkelés 20. évfordulójának megemlékező ünnepségei közepette két pontosabb kérdés járt körbe Chiapasban: „*a zapatisták többen vagy kevesebben vannak-e, mint 1994-ben*” és hogy „*jobban élnek-e*”? Jóllehet ezeket, a kérdéseket egyesek „túlságosan kartézianus”-nak vagy „sajátságosan nyugati”-nak ítélték meg, mégis születtek különféle válaszok, amelyek elemei olykor ellentmondásosak voltak mind maguknak a zapatisták a soraiban, mind pedig a „zapatizálók” körében.

Először is Marcos alparancsnok már 2012. decemberében mintegy elővételezte a választ.¹⁵ Nagyjából: „*igen, erősebbek vagyunk, mint korábban, és igen, jobban élünk*”. Hozzá hasonlóan, a 2014. januári *Escuelita zapatista* tanárai és családjai aláhúzták a dinamika életterejét, eltökéltségét és ellenálló képességét, a „méltóság” terén elért előrelépéseket és a konkrét megvalósításokat a hatalom megosztása, az oktatás, az egészségügy, az igazságszolgáltatás, a nemek egyenlősége, valamint a termelő és kereskedelmi tevékenységek vonatkozásában. Marcoshoz hasonlóan, ők maguk is elismertek és megmagyaráztak „*számtalan hibát és nagyon sok nehézséget*”. Azt sem rejtették véka alá, hogy „*kemény, megkövetelő...*” volt, hogy „*türelmesnek*” kellett „*lenni, hogy bekövetkezzen az anyagi feltételek javulása*”, hogy előfordultak „*elpártolások... disszidensek, elégedetlenek... fiatalok, akik nem tudtak ellenállni a szomszéd falu csábításának... a kormány ajándékainak... az Egyesült Államokba való kivándorlásnak*”, de mindig voltak „*újak is, akik csatlakoztak hozzánk*”.

Mindamellettnincs semmilyen, vagy csak nagyon kevés adat van arra nézve, hogy valójában hány zapatista is él „autonómiában” ma. Laura Castellanos újságíró, aki „*egy, a szervezethez közelálló megbízható forrásra*” hivatkozik, „*több mint 250 000*”-ról beszél, akik azt a 27 „*lázado autonóm önkormányzatot – MAREZ*” népesítik be, amelyek még mindig az öt zapatista *Caracoles*-hez tartoznak.¹⁶ Ez gyakorlatilag Chiapas őslakosságának a 22%-át jelenti (*El Universal*, 2014. január 2.). Más megfigyelők, akik legalább annyira rokonszenveznek az ügygel, inkább 150 000, sőt mi több, maximum 100 000 lázadóról beszélnek (még ott is, ahol a lázadásnak nagyon erős a beágyazódottsága, egyetlen önkormányzat sem büszkélkedhet azzal, hogy 100%-ban zapatista lenne). A legtöbben, minden esetre, egyet értenek abban, hogy a mozgalomnak jelentős, egyéni és kollektív, elpártolásokat kellett elkönyvelnie, különösen azokban a közösségekben, amelyek „*kevésel 1994 előtt, vagy rögtön utána léptek be a zapatizmusba, a két tűz közé való kerülés félelmétől vagy a gyors győzelem reményétől indítva*”. Ezek „*annál könnyebben elhagyták a zapatizmust, hogy nem élték végig a teljes politizálódási folyamatot*” (Aquino Moreschi, 2014).

A *Caracoles* gazdasági életképessége és „antikapitalista” jellege teljesen nyilvánvalóan problémásnak mondható, ellenben, mint olyan, alig képezi elemzés tárgyát, és egyébként maguk a zapatisták is éppen

csak hogy említik az *Escuelita zapatista* azon négy „tankönyv”-ében, amelyet az „autonóm kormányzás”-nak szentelnek: nagyon gyengén változatos önellátó földművelés, földhiány a lázadó önkormányzatok jelentős részében, a berendezések és az infrastruktúra kirívó hiányosságai, függetlenség az államtól, ellenben függőség a hullámozó nemzetközi szolidaritástól és a törekeny alternatív kereskedelmi csatornáktól, ambivalens betagozódás a lokális és regionális piacokba... Ez az egész, amelyhez még társul a kormányzati hatóságok jelentős „segélyezési” tökeinjekciója a nem zapatista falvakba, a változó intenzitással továbbra is érvényben levő katonai vagy félkatonai zaklatások által teremtett mérgezett légkör, valamint a közösségek közötti feszültség és konfliktus (különösen azután, hogy a zapatista földeket más, a hatalom által többé-kevésbé irányított őslakos társadalmi szervezetek foglalták el), magát a lázadó önkormányzat jövőjét zálogosítja el.

Félig megnyert vagy félig elveszített lázadás?

A zapatizmus viszonylagos politikai elszigeteltségéhez, és jelentéktelen, de szimbolikus katonai súlyához, mindenképpen célszerű hozzásorolni a lázadás társadalmi és gazdasági sebezhetőségét az aktuális chiapasi környezetben. Ezt a környezetet, jobban, mint valaha, a domináns fejlesztési modell „kifele fordulása” jellemzi. A kormányruznál a hatalmas magán-, nemzeti- és transznacionális (bányaiipari, autópálya építői, turisztikai, agrár-ipari, gázkitermelői, erdőgazdálkodási...) befektetők egyértelműen kiszorították azt a helyi államot, amely a különböző chiapasi őslakos társadalmi szervezetek, a zapatistákat is beleértve, létfontosságú és területiális érdekeinek a legfőbb ellenfele. Ebben a vonatkozásban az erőviszonyok ma sem sokkal egyenlőtlenebbek, mint voltak alig több mint két évtizeddel ezelőtt, 1994. január elsején.

Szóval, egy félig elveszített, vagy egy félig megnyert lázadás? Kétségtelen tény, hogy „*a demokrácia, a szabadság és az igazságosság*” érdekében felkelt chiapasi csuklyásoknak nem sikerült új alapokra helyezni az Alkotmányt, megszüntetni az intézmények gyarmati jellegét, igazából demokratizálni az országot, de még csak a mexikói politikai szintéren sem tudták megvetni a lábukat, ellenben mind helyi, mind pedig nemzeti és nemzetközi szinten az újraelosztásért és az autonómiáért folytatott paraszti és őslakos küzdelmet egy teljes mértékben eredeti láthatósággal és hatással ruházták fel (Duterme, 2004 és 2009). És továbbra is befolyást kívánnak gyakorolni az erőviszonyokra és a társadalmi döntésekre, egy politikailag megrekedt és a globalizált gazdaság pusztító szeleire teljesen nyitott Mexikóban. Ily módon a zapatizmus teljes mértékben részt vesz azokban az indián mozgalmakban, amelyek Latin-Amerikában, az alaptól a csúcsig, arról

tesznek – törékeny – tanúbizonytságot, hogy a sokféleség tisztetben tartása érdekében történő mozgósítás nem feltétlenül jelenti azt identitásba való görcsös belemerevedést, és hogy képes kéz a kézben együtt haladni a társadalmi igazságosságért és a jogállamiságért folytatott harccal. Érdemeik nemzetközi elismerése, még akkor is, ha csak elenyésző, táplálja a megtalált méltóságukat, és egyben abból is táplálkozik.

Jegyzetek

- ¹ Emlékezzünk vissza, hogy a történetileg a maja naptár egy ciklusának végével megegyező, 2012. december 21.-ét megelőző hónapokban, a világban különböző apokaliptikus értelmezések és katasztrófa próféciaák születtek... és kerültek forgalomba, s amelyeken maguk a zapatista lázadók is élcelődtek.
- ² Ez a szövegyűlet (műszó) a zapatistákkal szimpatizálókat jelöli.
- ³ „A zapatista lázadás húsz évének összefoglaló kronológiájá”-t lásd az *Alternatives Sud* jelen (21, 2014/2; http://www.syllepse.net/Ing_FR_srub_24_iprod_607-zapatisme-la-rebellion-qui-dure.html#) számában.
- ⁴ Ez a titkos marxista-leninista csoport 1969-ben alakult az észak-mexikói Monterreyben. 1974-ben a hatóságok nagyon keményen felléptek ellenük.
- ⁵ A mexikói kormány és a lázadó parancsnokok által 1996. február 16-án aláírt San Andrés-i Egyezmény középpontjában „az őslakók jogai és kultúrája” állnak. A tárgyalások által előirányzott más kérdésekben soha nem jutottak eredményre. Ezeknek a sokkal inkább politikai (demokratizálódás) és társadalmi-gazdasági (újraelosztás) dimenziójú zapatista követelésekről kellett volna szólniuk.
- ⁶ Ezek egy zapatista tanárnak az Escuelita zapatista (zapatista iskola) 2014. januári szessziójának plenáris ülésén elhangzott szavai.
- ⁷ Ezt az elnevezést Marcos adta annak az összejövételnek, amelyet 1996-ban az „Első Interkontinentális Találkozó az Emberiségért és a Neoliberalizmus Ellen” néven az EZLN hívott össze Chiapasban. Azóta ezt számos hasonló kezdeményezés követte.
- ⁸ A nemzetközi köznyelvben elterjedt „altermondialista” fogalom „globalizáció-ellenes” magyar fordítása megítélésem szerint nagyon szerencsétlen. A magyar ugyanis a *valami ellen* folytatott küzdelemre fekteti a hangsúlyt, míg az altermondializmus *valamiért*, mégpedig egy más/másfajta/másképpen (társadalmi szempontból igazságosabban) szervezett és működtetett világért küzd (*ford. megj.*).
- ⁹ Többek között ezt az aspektust taglalja az *Indiánok és zapatisták* (Duterme, 1997) c. munka. A zapatizmus sokkal analitikusabb megközelítései egy tanulmánykötetben olvashatók: *EL EZLN y sus intérpretes. Resonancias del zapatismo en la academia* (Duterme, 2011). Az EZLN jelenség legfőbb szociológiai olvasatait (amelyeket a marxizmus vagy Alain Touraine ihletett) nem igazán elemezték a régi és új cselekvési formáknak ezt a törékeny és folyamatosan fejlődő artikulációját. Helyette inkább az egyik vagy a másik pólust becsülték túl; sőt mi több, ennek függvényében határozták meg a zapatizmus iránti érdeklődésüket is: egyrészt csupán csak úgy tekintettek rá, mint a társadalmi osztályok viszonyrendszerének kötelező kifejeződése,

és a társadalmi-gazdasági kizsákmányolás formáira fókuszáltak; másrészt abszolutizálták az innovatív jellegét, a szakítást a guevarista örökséggel, és a kulturális diszkrimináció formáira fókuszáltak. Mintha a lázadás csakis a hivatkozási pontnak számító elméleti-politikai alakzatokhoz igazítva nyerhetett értelmet.

- ¹⁰ Kronológiai sorrendben idézhetjük: Monod (1994), Gonzalez Casanova (1995), Le Bot (1997), Harvey (1998), Montemayor (2001) Baschet (2005), Matamoros (2012)
- ¹¹ Többek között lásd A. Aquino Moreschi (2014) és B. Baronet, M. Mora és R. Stahler-Sholk (2011) rendkívül érdekes (és viszonylag új keletű) műveit, amelyek valóban a zapatista őslakos közösségekben végzett kutatómunkán és a lázadó rezsim „tényleges autonómiája” mindennapjainak az elemzésén alapszanak.
- ¹² Ez a beszéd, a körülményektől és a hangulattól függően, időnként ünnepélyes, sejtető, költői, harcias, irodalmi, ironikus, politikai, komoly, nárcisztikus, nyitott, kérelmelten vagy filozófiai, ellenben ezt a beszédet lehetetlen öszszetevésztetni az EZLN őslakos vezetőinek vagy a „Jó kormányzás tanácsai” lázadó hatóságainak a nyilatkozataival (Marcos alparancsnok – és mások – megszámlálhatatlan szövege hozzáférhető nyomtatott formában, vagy a világhálón; lásd pl. www.enlacezapatista.ezln.org.mx, vagy francia nyelven www.cspcl.ouvaton.org).
- ¹³ Erre a kérdésre, vagyis a zapatizmusnak a mexikói nemzeti politikai térre való bekerülését megcélzó különböző kísérleteinek kudarcára, valamint a mexikói baloldal körében az EZLN viszonylagos politikai elszigeteltségének okaira vonatkozóan lásd, többek között, Castellanos (2008), Duterme (2009) és Houtart (2013) munkáit.
- ¹⁴ Érdekes elolvasni a Pedro Pitarch és Jérôme Baschet közötti érdekes vitát, amely az EZLN „egymást követő politikai álláspontjai”-t ütközteti „a különböző dimenzióknak a változó egyensúlyok függvényében történő összekapcsolásá”-val (*Problèmes d'Amérique latine*, 2006).
- ¹⁵ „Az [utóbbi] években konszolidáltuk önmagunkat, és jelentősen javítottunk az életfeltételeinken. A mi életszínvonalunk magasabb, mint azoké az őslakos közösségeké, amelyek az uralkodó kormány hívei, és amelyek elfogadják azt az alamizsnát, amelyet alkoholra és felesleges cikkekre pocsékolnak el. A mi házaink úgy javulnak, hogy közben a természet nem károsodik (...) A falvainkban azok a földek, amelyeken korábban a nagybirtokosok szarvasmarhákat hízattak (...), napjainkban kukoricát, babot és zöldségeket termelnek, amelyek megfényesítik az asztalainkat. Munkánkat kettős megelégedettség kíséri. Megadja nekünk mindazt, amire a tisztességes élethez szükségünk van, és hozzájárul a közösségeink kollektív növekedéséhez. A gyermekeink olyan iskolába járnak, ahol a saját történelmüket tanulják, egyrészt a hazáét, másrészt a világét, ugyanúgy, mint a növekedéshez szükséges tudományokat és technológiákat, a nélkül azonban, hogy megszűnnének őslakosok lenni. Az őslakos zapatista nőket nem árulják áruként. A PRI [a kormányzó Intézményes Forradalmi Párt] őslakos hívei a mi kórházainkat, klinikáinkat és laboratóriumainkat látogatják, mert a kormányzati intézményekben nincsenek gyógyszerek, gyógyászati készülékek, orvosok és képzett személyzet. A mi kultúránk virágzik, nem elszigetelten, hanem gazdagodva Mexikó és a világ más népeinek a kultúráival való kapcsolata révén. (...) Mindezt nem csupán a kormány, a politikai osztály és az ő eszközeik nélkül értük el, ha-

nem éppenséggel ellenszegülve az ő mindennemű támadásainak.” (www.enlacezapatista.ezln.org.mx; 2012. december 30.-i közlemény).

- ¹⁶ Az öt Caracoles, az öt „Jó kormányzás tanácsai”-nak (Juntas de Buen Gobierno) a székhelye, amelyek a 27 lázadó autonóm önkormányzatot (MAREZ), ebből kifolyólag pedig a több száz helyi zapatista közösséget igazgatják. Ezek a következők: La Realidad, Morelia, La Garrucha, Roberto Barrios és Oventik.

Bibliográfia

- Aquino Moreschi, A. (2014): *Des luttes indiennes au rêve américain. Migrations de jeunes zapatistes aux États-Unis*, Rennes, Presses universitaires de Rennes.
- Baronnet, B. – Mora, M. – Stahler-Sholk, R. (2011): *Luchas „muy otras”: zapatismo y autonomía en las comunidades indígenas de Chiapas*, México, CIESAS-UAM.
- Baschet, J. (2005): *La Rébellion zapatiste – Insurrection indienne et résistance planétaire*, Paris, Flammarion.
- Baschet, J. (2014): *Adieux au capitalisme – Autonomie, société du bien vivre et multiplicité des mondes*, Paris, La Découverte.
- Bensaïd, D. (2003): „La Révolution sans prendre le pouvoir?”, *Contretemps*, n° 6.
- Castellanos, L. (2008): *Corte de caja – Entrevista al subcomandante Marcos*, México, Editorial Endira.
- Cetri (2013): *Narcotráfico – La „guerre aux drogues” en question*, Paris – Louvain-la-Neuve, Syllepse/Cetri.
- Duterme, B. (1997): *Indiens et zapatistes*, Bruxelles, Luc Pire.
- Duterme, B. (2004): „México. Diez años de orgullo sin rostro”, *Proceso*, Edición especial, n° 13, január.
- Duterme, B. (2009): „Passés de mode, les zapatistes?”, *Le Monde diplomatique*, október.
- Duterme, B. (2011): „Qué lentes valen para los pasamontañas? Enfoques sociológicos de la rebelión zapatista”, in Huffschmid, A. – Vanden Berghe, K. – Lefere, R. (szerk.): *EL EZLN y sus intérpretes. Resonancias del zapatismo en la academia*, México, UACM.
- Ghijsselings, A. (2014): „Une petite école zapatiste pour enseigner l'autonomie et la résistance au reste du monde”, www.cadtm.org, január 29.
- Gonzalez Casanova, P. (1995): „Causas de la rebelión en Chiapas”, *Perfil de la Jornada*, szeptember.
- Harvey, N. (1998): *The Chiapas Rebellion: the struggle for Land and Democracy*, Durham, Duke University Press.
- Houtart, F. (2013): „Les zapatistes existent toujours”, www.cetri.be, március 18.
- Le Bot, Y. (1997): *Le rêve zapatiste*, Paris, Seuil.
- Matamoros, F. et al. (2012): *Néozapatisme – Echos et traces des révoltes indigènes*, Paris, Syllepse.
- Monod, A. (szerk.) (1994): „Feu maya – Le soulèvement au Chiapas”, *Ethnies – Documents* 16-17.
- Montemayor, C. (2001): *La rébellion indigène du Mexique – Violence, autonomie et humanisme*, Paris – Québec, Syllepse – Presses de l'Université Laval.

- Pitarch, P. (2004): „The Zapatistas and the art of ventriloquism”, *Journal of Human Rights*, vol. 3, n° 3, szeptember.
- Problèmes d'Amérique latine* (2006): „Les zapatistes: 'ventriloquie indienne' ou interactions créatives?” (Baschet, J.) és „Ventriloquie confuse” (Pitarch, P.), n° 61-62.
- Proceso* (2014): „El zapatismo ayer y hoy – Las lecciones” (Legorreta, M.), Edición especial, n° 43, január.
- Rico, M. – de la Grange, B. (1998): *Sous-commandant Marcos. La géniale imposture*, Paris, Plon.
- Sipaz* (2014): „Chiapas: A 20 años del levantamiento zapatista”, Informe Vol. 19, n° 1, február.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés: [www.cetri.be/spip.php?page=imprimer&id_article=3468 &lang=fr](http://www.cetri.be/spip.php?page=imprimer&id_article=3468&lang=fr))

A függetlenség mámorától a függőség-elméletekig. Önpercepciók, jövőképek, fejlődési utak a 19-20. századi Latin-Amerikában

Ahogy arra Hegel óta számosan rámutattak, az önálló kulturális identitás létének elengedhetetlen feltétele a Másik: saját minőségünk, milyenségünk meghatározása a Másiktól való megkülönböztetésben, összehasonlításban vedli le statikus jellegét, s válik dinamikus változóvá. A különbség ugyanakkor kontextust, ezzel együtt pedig összemérhetőséget is teremt: hogy meg tudjuk határozni, kik vagyunk, először meg kell keresnünk saját koordinátáinkat, helyünket a világban. Hogy ezt a helyet ne csak kijelölni, de értelmezni és értékelni is tudjuk, mozgásirányában, vagyis tendenciáiban kell vizsgálnunk: ehhez viszont elengedhetetlenül szükséges tisztáznunk, honnan jövünk és hova tartunk. De lehetséges-e az ilyesmi egy kontinensnyi terület, Latin-Amerika esetében?

A kérdés megválaszolására több erős kísérlet is született. 1972-ben a brazil szociológus, Antônio Cândido így fogalmaz: „többé-kevésbé az 1930-as évtizedig nálunk az „új ország” kifejezés volt elterjedt, ami azt jelentette, hogy ez az ország még nem valósította meg önmagát, de azt tartja magáról, hogy a jövőben szép lehetőségek várnak rá a fejlődésben. Most ellenben – anélkül, hogy lényegében bármit is változott volna az a távolság, amely elválasztott és ma is elválaszt bennünket a gazdag országoktól – a „fejletlen ország” fogalma került túlsúlyba. Az első nézőpontból a fejlődés lendülete került előtérbe, s vele együtt következőképpen a *még megvalósulatlan* nagyság. A másodikból a *jelenlegi* szegénység, a sorvadás kap hangsúlyt; az, ami hiányzik, s nem pedig az, aminek bőviben vagyunk.”¹ Ugyanezen ismérvek alapján Anderle Ádám tovább árnyalja a két korszak különbségeit, kiemelve, hogy míg „a 19. századot a „lemaradtunk” élménye („atraso”) jellemezte, amely a legfejlettebb országokhoz való felzárkózást reálisnak” és „rövid időn belül lehetségesnek tartotta”, s elsősorban „*mennyiségi* kérdésként szemlélte a különbségeket”, az 1920-as évekre ez „*elmaradottságtudattá* („*subdesarrollo*”²) lett” ami „immár nem mennyiségi, hanem

minőségi kérdésként kezeli a szubkontinens problémáit”.³ Valóban kétvázolható a szubkontinens története az említett két időszakra? Ha igen, vajon mennyire éles köztük a törés, mennyire hirtelen a változás, és mik az okai? Végül, de nem utolsósorban: mennyiben tükröződnek vissza a változás jelei kvantitatív mérésekben, és törvényszerűen együtt jár-e az elmaradottság-tudat a negatív önértékeléssel? Az alábbi oldalakon ezekre a kérdésekre keressük a választ.

I. A haladás útján? A karteziánus fejlődési paradigma

„Nyugodj meg, barátom (...) Szép és egészséges. Csak egy kicsit... kicsike” mondja biztatólag a vajúdat végigkísérő orvos az örömapának a szülést követően a kubai Antonio Orlando Rodríguez *Chiquita* című regényében. Pedig az először felsíró, címadó hősről, a később mindössze hatvanhat centiméter magasra növő, a boldog békeidőkben nagy művészkarriert befutó Espiridiona Cendáról már ekkor erősen sejthető, aligha éri el a normális testmagasságot, az újdonsült apa zavarában mégis biztosítja feleségét: „Majd megnő, ha vigyázunk rá, és rendesen tápláljuk.”⁴Ha, ahogy több kritikus biztat rá, a könyvet Latin-Amerika fejlett világhoz való viszonyának allegóriájaként olvassuk, tökéletesen mását láthatjuk benne a tizenkilencedik századra jellemző kontinentális önképnek, mely önnön kicsinységét/fejletlenségét fiatal korával, „gyerekségével” magyarazza, mely gyerek aztán később „rendes táplálás” (mondjuk gyors növekedés) révén jól fejlett felnőtté (civilizált kontinenssé) nevelhető. De mi e – ha nem is felhőtlen, de tendenciózus – optimizmus oka?

A kontinens pozitív jövőbe vetett hitének forrásvidékét keresvén lokális és egyetemes okokkal is számolnunk kell, bár, mint később kifejthetjük, nézetünk szerint ezek nem egyforma súllyal esnek latba. Előbbire nyilvánvaló példának tűnik a latin-amerikai kontinens sikerrel megívott függetlenségi harca a 19. század első negyedében, az ebből nyert pozitív attitűdöt ugyanakkor nyugati, legfőképp francia mintákat követve teoretizálják, s illesztik be az egyetemes és elkerülhetetlen haladás rendjébe.⁵

Magának a haladásnak a képzele – egy erősen diszkontinuus vonalon – egészen a klasszikus bölcselőig visszavezethető, kibontakozása és vezérgondolattá válása azonban egyértelműen a felvilágosodáshoz, egy olyan gondolkodástörténeti paradigmához köthető, mely felbomlasztotta azt a *zárt, hagyományalapú, teocentrikus* univerzumot, melyben „a világ és az ember sorsa” teljes mértékben „Isten kezében volt”, aki „egyben a kezdet és a vég, az ok és a cél is volt”⁶, s ahol „a várakozások (...) teljes egészében az elődök tapasztalataiból táplálkoztak”, vagyis „a jövő a múltban volt lehorgonyozva.”⁷ Az új, newtoni univerzum *antropocentrikus* világképe ugyanakkor Isten kezéből az

emberébe emelte át saját sorsának irányítását, így a jövő az ember által *alakíthatóvá* vált: a tapasztalás már nem határozta meg alapjaiban a várakozásokat, mert szilárd volt a hit abban, hogy „a jövő más lesz, mint a múlt, méghozzá jobb.”⁸

Az optimizmus forrásai, egyúttal a haladásgondolat sikerének okai kettősek voltak. Egyrészt a minden téren utat törő innováció sikerei igazolni látszottak egyik legfőbb, újító tézisét (ti. hogy a fejlődés hártatlan), másrészt a haladás köré kiépült narratíva⁹ olyan kompakt, zárt világmagyarázatot szolgáltatott, mely egyszerre támasztotta meg ideológiailag a fennálló *status quót* és látta el reménnyel a rendszer veszteseit.

De mik is e sokat kerülgetett, karteziánus gyökerű fejlődéelmélet jellemzői? A narratíva alapját a történelem és a haladás szinonimitása adja, vagyis az az elképzelés, hogy az idő előrehaladta együtt jár a fokozatos előrelépéssel. Az így megrajzolt fejlődési pálya ennek megfelelően *univerzális*, vagyis minden mikro- és makroközösségre egyformán érvényes, *egyvonalú*, vagyis leágazások és alternatívák nélküli, *ésegírányú*: radikálisabb haladáspártiak szerint csak előre/fölfelé vezet (Condorcet), engedékenyebbek szerint pedig ugyan stagnálás is elképzelhető, de spirális (Vico, Turgot) vagy lépcsőzetes (Emile Deschamps) útján a regresszív fázis elképzelhetetlen¹⁰, éles ellentétben a hanyatlástörténetekkel, ahol a körkörös (vagy épp egyirányú, de lefelé tartó) folyamatban az aranykor fokozatosan vaskorrá inflálódik.

Utóbbi kontraszt kiemelése nem véletlen: azt kívánom aláhúzni vele, hogy a majdan megkérdőjelezhetetlen közhelye avanszáló karteziánus fejlődési paradigma *nem* maga is egy organikus, egyenes vonalú fejlődési folyamat *szükségszerű* eredménye: azzal a saját magam által állított csapdába lépnék, a fejlődéelméletek történetét is egyfajta fejlődéstörténetként értelmezve, melyben a különböző interpretációk a végtelenség felé tartva folyamatosan tovább építik, gazdagítják, tökéletesítik a sziklaszilárdan álló alapötletet. Erről szó sincs: elég, ha rátekintünk Gilbert Rist minden kétséget kizáróan kitűnő fejlődéstörténeti monográfiájára,¹¹ aki a fejlődés hagyományát az Arisztotelész-Lucretius-Szent Ágoston-Bernard de Chartres vonalon vezeti el a Felvilágosodásig, szemmel láthatóvá téve azokat az évszázados hézagokat, amik cáfolják a gondolat kontinuitását. A karteziánus haladáseszmé valóban beilleszthető egy messzire visszavezethető hagyományba, de csupán egy – bár igen fontos – a számos, töredezett tradíció közül, mely sokáig őrizte domináns helyzetét, alapvetéseit azonban – mint látni fogjuk – mára kikezdte az idő és a tudomány.

A haladás-, majd fejlődésgondolat sikerének egyik alapját ugyanis épp az jelentette, ami későbbi kritikáinak bázisát adta. Sikeresen hidalta át a „nem-egyidejűségek egyidejűségének”¹² problémáját, vagyis azt a tényt, hogy az (egyre szélesedő) ismert világ egyszemélyben egymástól szembetűnően eltérő (vagyis a „haladás más fo-

kán álló”) kultúráknak ad helyt, ezáltal pedig fogózót adott az egyre táguló világ heterogenitásának kezeléséhez, értékeléséhez. Ehhez a heterogén *tér időbeli dimenzióba* való átvitelére volt szükség: az így kialakuló lineáris idővonalon ugyanis ugyanúgy elhelyezhetőek voltak az afrikai bennszülött kultúrák (mondjuk az aktuális Európától biztonságosan ismeretlen, tízezer évnyi távlatban), mint a „félcivilizált” vagy „civilizált” népek. Ehhez egységes cél (a szinguláris, „egyes számú” civilizáció állapota¹³), vagyis megfelelően univerzalista látásmód kellett, mellyel a heterogenitást a civilizáció felé vezető úton való eltérő pozícióvá alakították; az egyes pozíciók mértéke pedig a különböző kultúrák haladásának eltérő *ritmusában* találták meg a magyarázatot, mondván, az egymástól homlokegyenest eltérő társadalmak, haladási sebességüktől függően helyezkednek el ugyanazon út más *fázisában*. Az így felállított idősorban tehát gyorsabb és lassabb haladású tevekavának tartottak egyazon Mekka felé, mely azonban – lévén az elmélet eredendően eurocentrikus – inkább Párizsban volt.

Hogy mindez hihető, bebizonyítottak hitt, végül pedig vitathatatlan közhely lehessen, ahhoz szükség volt a kialakulóban lévő történettudomány önlegitimációs útkeresésére is, mely a haladás mértjeinek feltárásával kívánt bekerülni a tudományok panteonjába. E folyamat eredménye a történelem mechanikus, determinisztikus folyamatként való felfogása lett: mivel minden társadalom ugyanazt a vonalat járja végig, ennek értelemszerűen mindenhol hasonló logika szerint kell végbemennie, így nyilvánvalóan léteznie kell egy olyan *egységes szabályrendszernek* (ez volna a karteziánus fejlődési paradigma negyedik eleme), melynek betartása garanciát jelent a haladásra. Ahogy Montesquieu fogalmaz: „Nem a szerencse irányítja a világ sorsát (...) Vannak általános okok, erkölcsiek vagy materiálisak, amik minden monarchiában érvényesülnek”.¹⁴ Ezeknek az univerzális, „általános okoknak”, szabályszerűségeknek a kimutatása lesz a történész új feladata, mely vállalás szorosan összefügg saját intézményesedési igényével, valamint azzal a vágyával, hogy végre valódi tudományként (ne pedig művészetként) tekintsenek rá – márpedig a „valódi tudomány” a 18. század végén még mindig a *természettudomány*. Ez azt is jelentette, hogy az önmagát tudósként elismertetni vágyó történésznek stratégiaiilag is fontos volt a történelmet, mint univerzális, szabályokon alapuló haladást felfognia, de, a korszak javarészt heterogén érdeklődésű tudósait (akik *együtt* művelték a természettudományt és a történetírást, például a már említett, eredetileg matematikus Condorcet-t) elnézve mindez nemigen ütközött ellenállásba. Nem véletlen, s nem is egyedülálló a voltaire-i vágy: „Hamarosan talán a történelemben is végbemegy az, ami a fizikában történt (...) s az emberi nemet itt is a természetfilozófia módszere alapján fogják vizsgálni.”¹⁵ Ennek a felfogásnak a leképezéseként állapítja meg Condorcet, hogy „egy jó törvénynek a világ minden táján, minden ember számára egyaránt

jónak kell lennie, ahogy egy helyes osztás eredménye is mindenütt egyformán érvényes¹⁶, s ezt veszik át a függetlenné vált latin-amerikai országok alkotmányozói is, mikor tükörfordításban másolnak át részleteket az USA 1787-es alaptörvényéből.¹⁷

A kialakított *univerzális, egypályás, egyirányú* és *kiszámítható törvények alapján működő* fejlődési narratíva mindenesetre annak ellenére is pozitív nyomokat hagyott a latin-amerikai értelmiségben, hogy az saját régióját igencsak távol helyezte el az áhított célállomástól, a civilizáció állapotától. De vajon mi lehetett ennek oka?

II. Latin-Amerika: a civilizáció nyomában?

Tabula rasa: új országok, új kontinens

Ha a haladáseszme latin-amerikai sikerének kulcsát keressük, elsőként rá kell mutatnunk egy időbeli egybecsengésre: a karteziánus fejlődési paradigma és a latin-amerikai független államiság születésének közelségére. „Kontinensünk népeinek szabad nemzetté válása egybeesett a határtalan haladás (*progreso indefinido*) koncepciójának világszintű fénykorával, mely minden 18. század előtti történetfilozófiától elütve Condorcetnél fogalmazódott meg először, és diadalmasan állta az elmúlt század eszméinek változásait, ma pedig mintha egyfajta valóságos hiedelmeket helyettesítő hit lenne a tömegek, s a fölöttük állók lelkében” – állapítja meg 1916-ban az uruguayi José Enrique Rodó.¹⁸

A vonatkozó forrásokat számba véve úgy tűnik, a független államiság egyfajta *tabula rasa*-érzettel járt együtt a latin-amerikai gondolkodásban: a megszülető új államok gyorsan a zéruspontra helyezték magukat a már említett, a barbaricumból a civilizáció felé vezető úton,¹⁹ és egy új élet kezdeteként értékelték saját szabadságukat, úgy látván, a megteendő út hosszú és nehéz,²⁰ de a folyamatos fejlődés – a fő gát, a gyarmati függőség legyőzésével – biztosított. Ennek a hosszú időre dogmatikussá váló, identitásba vésődő önpercepciónak a megértéséhez azonban nem árt négy dolgot figyelembe vennünk. Egrészt, hogy az újdonságérzetnek és a pozitív jövőbe vetett hitnek megvoltak a sajátos, Hódításig visszavezethető előzményei a latin-amerikai gondolkodásban is, amit a korszakban különböző külföldi szakvélemények erősítettek tovább. Másrészt, a „függetlenségi harcok” nemzetépítő törekvéseinek középpontjában a „spanyolok” ellenségként való megképzése állt, ami beazonosíthatóvá tette a még meg nem valósult nagyság legfőbb akadályát, melynek legyőzésével a biztató jövő karnyújtásnyira került. Végül nem árt észben tartanunk a – már csak önlegitimációs célokból is optimista jövőképpel kecsegtető – nacionalista propaganda, illetve a kibontakozó romantika szabadságkultuszának hatásait.

Az újdonság két felfedezése

Az „új ország”-érzet gyökerei a gyarmatosításig (az újdonság *első felfedezésének* koráig) nyúlnak vissza, szolgálai olvasztva be Amerika európai reprezentációját saját identitásukba, annak ellenére is, hogy azt jól kivehető érdekekből fakadó mítoszok táplálják (pl. Kolumbusz megfelelési vágya megbízói kereskedelmi érdekeinek elvezet a „paradicsomi Amerika” toposzának megalkotásához), sajátosan európai mentális-kulturális keretben és szókészlettel (Kolumbusz leírásai Kubáról például jól hasonlíthatók a reneszánsz festmények Édenkert-ábrázolásához).²¹ Ahogy José Santos Herceg fogalmaz: „Európa Amerika-képét eltulajdonítja, és, ami igazán meglepő, maguk az amerikaiak veszik át saját világuk ábrázolásaként.”²²

A független államiság kivívásával ezen *újdonság újrafelfedezésének* lehetünk tanúi (ha egyáltalán a köztes időben ellillant volna Amerika fiatalsága: igen találónak érezzük Leopoldo Zea megjegyzését „Amerika *folymatos* újdonságáról”²³), melyet egészségtelenre tápláltak azok a várakozások, melyek Latin-Amerikát a *jövő kontinensek*ként tüntettk fel. A pozitív jövőkép országos és kontinentális szinten egyaránt megjelent, és legalább a függetlenség centenáriumaig szilárdan állt a lábán, alig változó stratégiákra építve érveit: ezeknek nemzeti szinten két modelljét említjük meg.

A Tomás Pérez Vejo által Humboldt-szindrómaként jellemzett modell gyarmati kori toposzokat (leginkább a kimeríthetetlen gazdagságú föld toposzát, melyre az Eldorádó-mítosz is épült) ötvöztö a függetlenségi háborúban megteremtett ellenségképpel: az így kialakított elképzelés szerint az eljövendő aranykort egyedül a spanyol/portugál adminisztráció késleltette mindezidáig, az akadályok elhárultával azonban a felvirágzás elkerülhetetlen.²⁴ A nemzetépítés későbbi fázisában jelentkező külföldi tudós/nyugati utazó-modell ezt leegyszerűsítve próféciaként tételezte az országában megfordult külföldiek pozitív ország/fajleírásait, azokat rendre a (paraguayi, argentin, stb.) faj eljövendő fényes jövőjének bizonyítékaként összegezve.²⁵

A kontinentális szintű jövőképek konstrukciójában kiemelkedő a nyugat-európai tudósok (néhol félreértett²⁶) véleményének átvétele, mely két dologhoz vezet: a jelen – néhol már-már indokolatlanul – kritikus szemléletéhez, illetve – a megfelelő receptek, szabályok betartása esetén – a fényes jövő képéhez. E jövőképek a spanyol és a portugál nyelvterületen egyaránt képesek a földrészt fényes lehetőségeitől (általában a természeti kincsek gazdagságától) egészen addig az állításig eljutni, miszerint Latin-Amerika az „emberiség legfiatalabbjaként” képes lehet megújítani a „vén kontinens betegeskedő szervezetét”²⁷, mivel Latin-Amerikának „sajátos küldetése van: ő fogja befejezni azt, amit Európa nem tudott elérni.”²⁸

Kevesen vállalkoztak ugyanakkor arra, hogy az aranykor eljövételének idejét is megpróbálják megjósolni; többségében beérték a lemaradás okainak kifejtésével és ezek leküzdésének módszertanával. A 18-19. században négy jelentősebb, axiomatikus igényű argumentáció formálódik Amerika lemaradásának megokolására; java részük kontinensen kívüli tudósok-értelmiségiek írásművein alapul, és már a függetlenségi harcok előtt készen áll. Lássuk, milyen úton ágyazódnak be mindezek a latin-amerikai önképbe!

A lemaradás és a remény argumentációi

A század folyamán Latin-Amerikában születő könyvtárnyi esszé, publicisztika és tanulmány, ahogy említettük, alapvetően négy argumentációt kombinál össze ok-okozati összefüggésekké, hogy aztán általában két alapvető megoldást/ellenszert javasoljon rájuk. Tudományágak szerint elkülönítve nevezzük e négy érvelést *klimatikus, demográfiai, biológiai és társadalmi* argumentációknak.

A *klimatikus argumentáció* egy 18. századig visszanyúló vitán alapul, mely determinista alapokra helyezte a haladás és az éghajlat összefüggéseit, abból kiindulva, hogy a klíma nemcsak nagyban meghatározza, de be is határolja az adott területen élők lehetőségeit (államformáját, gazdaságát, társadalmát), ezzel mintegy kijelölve fejlődési pályájukat, s láthatóvá téve jövőjüket. Képviselőinek vizsgálatunk szempontjából legfontosabb megállapítása az volt, hogy Amerika trópusi éghajlata, a Montesquieu által ideálisnak tételezett mérsékelt égövvel szemben – legjobb esetben is – lassú haladást tesz lehetővé. A gondolat kifejtésének és elterjedésének megalapozója a francia természettudós, George-Louis Leclerc Buffon volt, aki a nedves, trópusi, és szerinte alapvetően hideg (!) éghajlatból vezette le Amerika gyermekét civilizációs állapotait, annak negatív hatásait főként a flóra és a fauna (nagytestű állatok és nagyméretű növények hiánya, az Európából hozott állatok szaporodásképtelensége amerikai földön, a növényfajtaik szűk spektruma), mellékesen pedig az ott élő (vad, gyenge, alacsony) ember tökéletlenségével illusztrálva.²⁹ Buffon utódai (leghatásosabban Cornelius De Pauw³⁰) az elméletet tovább görgetve, azt faji síkra terelve a klímát (tágabban a földrajzi környezetet) jelölték meg az amerikai ember degeneráltságának, alacsonyrendűségének forrásaként is, sötét perspektívákat vetítve ezzel előre számukra. Bár a négy axióma közül ezt vitatták leginkább (elősorolva a csak Amerikára jellemző növény- és állatfajokat, sőt, gyakran érvelve a kontinensen található patagón óriásokkal is!), hatását jól mutatja, hogy Césár Zumeta még 1899-ben is, erősen beletörődve így fogalmaz híres, *El continente enfermo* („Beteg kontinens”) című esszéjében: „bármilyen fajok is lakják, a forró égövön mindig is lassú haladású civilizáció uralkodik majd; bármilyen arra irá-

nyuló erőfeszítés, hogy hasonlatossá tegyék a mérsékelt égöviekhez, gyors kudarcra van ítélve”.³¹ A tézist – az éghajlat megváltoztatásának lehetetlensége miatt – megoldani nem, legfeljebb különböző érvekkel elhárítani lehetett, mint azt sokan meg is tették – ennek ellenére éghajlat-rassz, éghajlat-mentalitás kapcsolatban is gyakran előkerült a fejletlenség okaként, és erejét jelzi, hogy Emilio Rabasa még 1920-ban is szükségét érzi, hogy terjedelmes lábjegyzetben cáfolja a Le Bon által sokadszor megismételt tételt.³²

A *demográfiai argumentáció* hívei szintén a földrajzi környezetben, de annak egy ember által jobban befolyásolható szegmensében, az alacsony lélekszámban, illetve népsűrűségben keresték a lemaradás okait. A problémát a 18.-19. században tudósok hada igyekezett megokolni, elsősorban biológiai és geológiai magyarázatok útján. Az alacsony szaporulatot egyrészt a bennszülöttek enerváltságával, aszexualitásával (Buffon, Kant, Comte, stb.), másrészt a szegényes állatvilág nyújtotta elégtelen táplálkozással (ahogy Hegel fogalmaz, egy amerikai marha elfogyasztása egy európai fecskével ér fel), illetve a (nemrég még víz alatt lévő³³) kontinens nagyszámú mocsarának mérgező hatásaival (Voltaire) magyarázták. A problémát érzékelve mind a 19. század közepén az argentin Sarmiento, mind évtizedekkel később a bolíviai Alcides Arguedas országa végtelen, lakatlan területeit említi a civilizáció elérésének legfőbb gátjaként;³⁴ a megoldást – sokak társaságában – a (mennyei és földi) betelepítésben látják. Ezen a ponton ugyanakkor az érvelésbe rendre belép a biológiai/faji elem is: a kívánatos betelepülő ugyanis szükségszerűen európai. Ahogy Jesús Arango Caro fogalmaz, „Kolumbia érdekében kiemelkedően fontos a minőséget, [vagyis] a betelepülő faját nézni”.³⁵ A stratégia mintájául sokáig a 18-19. századi Egyesült Államok szolgált; a huszadik század elejéig vissza- és előtekintésre kötelező kulcspontján, az 1910-es centenáriumi ünnepekkor azonban már a kontinentális példakép is adott Argentína személyében, amivel körvonalazódni látszik a fejlődés latin-amerikai modellje. Mivel ekkorra már széles körű konszenzus alakult ki arról, hogy a fejlettség eléréséhez vezető argentin út sikerének (korabeli kifejezéssel, „a civilizáció meghódításának”) kulcsa a bevándorlási politika volt, a gazdaságot fellendítő migrációs politika kérdése (melyben rendszerint benne rejlik a fejlődés demográfiai-faji magyarázata) még az első világháború előestjén is fontos téma (sőt, ahogy a mexikói Francisco Bulnes fogalmaz: „élet-halál kérdés”³⁶) a kevesebb sikerrel (vagy kifejezett kudarcral, lásd Mexikó esetét) járó országok közéletében.³⁷

A bevándorlásról szóló vita ugyanakkor elvezet a *biológiai/faji érvelésig* is, mely a századfordulón éli virágkorát, Latin-Amerikában főképp Spencer, Le Bon és Gobineau írásaira építve. Ennek arisztotelészi alapvetése a szolgaságra *született* népek toposza, mely a 18. században, a már említett módon klimatikus alátámasztást kap (az

enerváltságra és gondolkodásképtelenségre *determináló* trópusi égöv), s melyet egy évszázaddal később tovább erősítenek a pozitivista embertudományok „eredményei” a pszichológiától (Carlos Octavio Bunge) a frenológiáig (José Francisco López). Magát a haladás diskurzusát ismerve nemigen lepődhetünk meg a tudományosság súlyával megtámasztott fajméleteken, mert azok ugyanazt a hierarchikus felépítést használják a társadalmon belül, amit a haladás – országos, vagy regionális szinten – az idő síkjába vetít. A határvonalak azonban itt talán még erősebbek: az egyes fajok sorsa születésükkor eleve elrendeltetett, civilizálódásuk külső beavatkozás nélkül, endogén módon elképzelhetetlen, s természetesen különösen igaz ez a nem-európai fajokra, esetünkben többnyire – de távolról sem kizárólagosan³⁸ – az indián lakosságra. A megoldást már a 19. század közepén is a „kifehértésben”, vagyis az európaiak számbeli fölényének biztosításában (kvázi egy új, amerikai Európa megteremtésében) látták, ami a századfordulóra több helyen (pl. Kubában és Brazíliában) a hivatalos politika rangjára is emelkedett. Ennek eszköze a betelepítés volt, melynek könnyen mottósítható ideológiája a szokásos esszencializmussal tett egyenlőségjelet europeizálás és haladás közé (Alberdivel élve: „a kormányzás betelepítés”). E nagypolitikában is kulcskérdéssé váló problémának aztán a pozitívizmus térhódításával jócskán bővült a szókincse (és az áltudományos érvkészlete) például a „vérfriessítés” (Javier Prado), vagy „vérátömlesztés” (Benigno Malo, Jesús Arango Caro) kifejezések diskurzusba emelésével. A különböző dialektikus elméletek hatására a tizenkilencedik század harmadik harmadában nem volt ritka a betelepítés preventív módszerként való láttatása sem: az európai túlsúly biztosítása a civilizáció minél gyorsabb meghódítása mellett egyúttal az indiánokkal vívott faji háború elkerülését is célozta. Ahogy az ecuadori Benigno Malo fogalmaz: „Az alsóbbrendű fajok kiirtása olyan bűn lenne, ami sosem jutna eszébe a humánus spanyol fajnak. (*sic!*) (...) De hogyan kerüljük el kettejük összecsapását? A bevándorlással jócskán megnövelve az európaiak számát. Így erejük tudata biztosságérzetet ad nekik, és a gyengék természetes védelmezőjévé teszi őket.”³⁹ A társadalombiológiai feszültség-levezetés ilyen formája mellett a betelepítés erkölcsi-pedagógiai alátámasztása sem hiányzott: Mexikóban számos liberális vélte úgy, az európaiakkal való keveredés az egyetlen útja „az indián civilizált életbe való felemelésének”.⁴⁰

A sokszor bántó egyszerűsítések ellenére ugyanakkor csaknem mindenki számolt azzal, hogy a „felemelés” *kizárólag* előnyös keveredéssel nem megoldható: nem csodálkozhatunk azon, hogy kevesen ajánlották a kontinens bajaira *unikális* gyógymódként az európai bevándorlást. Annak hatását ugyanis megkérdőjelezte az a számos szerző által továbbgondolt buffoni tétel, mely az Amerikába áttelepített európai állatok elsatnyulásáról és szaporodásképtelenségéről szólt. Az elméletet az állatról az emberre átültetve aggályosnak tűnt, vajon a latin-amerikai

környezet nem aljasítja-e el ugyanígy az európai bevándorlókat is. Ebben a kontextusban a földrajzi mellett kiemelt szerepet kapott *atársadalmi környezet* szerepének elemzése is, főként azért, mert a nehezebben megregulázható természettel szemben ez könnyebben megváltoztathatónak tűnt. A számos társadalmi problémát közös nevezőre juttatva a 19. század második felének esszéistái a rend (a sok helyütt a függetlenség kivívása után is folytatódó belharcok, a sokáig eldöntetlen politikai berendezkedés [lásd a centralizmus-föderalizmus vitát]), illetve a szervezettség (a politikai kultúrában, az államszervezetben, az oktatásban) hiányában jelölték meg a lemaradás fő forrását.⁴¹ Ennek okaként a tapasztalatlanságot nevezték meg: szokás volt a függetlenség utáni időszakot egyfajta formatív periódusnak tekinteni, melyet a haladáshoz vezető út előszobájaként értelmeztek.⁴² A problémát tudományos síkra átvetítők úgy vélték: mivel a történelem világos szabályrendszeren alapul, elsősorban törvényeinek megismerése, elsajátítása és alkalmazása az, ami elengedhetetlen a káosz megszüntetéséhez és a felzárkózás megkezdéséhez.⁴³

A tennivaló mindenki számára egyértelműnek tűnt: a jövőterveknek a kezdetektől kiemelt része volt az oktatás fejlesztése; a kései klasszicisták (Bello), a romantikus civilizátorok (Echeverría, Alberdi, Sarmiento), és a pozitivisták egyaránt középpontba helyezték, úgy is, mint a káoszól kivezető utat, úgy is, mint a szellemi önállóság elérésének útját („Chilei fiatalok (...) törekedjete a gondolkodás függetlenségére!”, így Bello⁴⁴) és úgy is, mint a modernizáció eszközeit. Mindennek azonban nemcsak pragmatikus, de szimbolikus vonatkozásai is vannak, melyek elvezetnek az önértékelés képiesítéséig és az imaginárius latin-amerikai sors narratívájáig is. Lássuk miként!

A testet öltött jelen: a gyermeki Latin-Amerika

A nevelés és az oktatás szerepének fentebb taglalt kiemelése aligha tekinthető véletlennek egy olyan kontinens esetében, mely hosszú időn keresztül folyamatosan gyerekként vizualizálta, sőt, vizualizálja önmagát.⁴⁵ E kép kialakulása jól köthető a haladás koncepciójának fejlődéssé való átalakulásához, vagyis ahhoz az antropomorfizáló folyamathoz, melynek során az „új országból” előbb „fiatal ország”, majd a képi ábrázolásokban gyerek lesz. E folyamat során – nyilvánvalóan javarészt tudattalanul – a történelemtől és a jövőről való gondolkodásban összemosódik az egyes ember és az emberiség fejlődése, vagyis a történelem előrehaladása – Szent Ágoston nyomán – párhuzamba kerül az ember biológiai fejlődésével, azzal a különbséggel, hogy – Fontanelle-nek megfelelően – a gyerekeket és az ifjúságot nem öregedés, hanyatlás, majd pusztulás követi, hanem az örök felnőttség.⁴⁶ Ebben a folyamatos érési, tökéletesedési folyamatban ábrázolja

magát gyerekként Latin-Amerika, ismét csak átvéve az európai (eszmei) és az észak-amerikai (képi) mintákat. A brazil író, Joaquim Maria Machado de Assis úgy fogalmaz egy 1884-es novellájában: „Egy olyan gyerekhez hasonlítanám Brazíliát, aki még csak mászik, s majd csak akkor kezd járni, mikor már számtalan vasút hálózza be.”⁴⁷ Mindennek képi kifejeződéseként a századfordulón latin- és észak-amerikai karikaturisták is sokszor bújtatják iskolai uniformisba, s még többször helyezik Uncle Sam tanítói/szülői felügyelete alá a latin-amerikai országokat szimbolizáló gyerekeket.⁴⁸ (Vö. 3. ábra) A brazil köztársaság nagy visszhangot kiváltó kikiáltása (1889) mellett ugyanebben az időszakban a karibi térségben is számos alkalom nyílik a nemzetközi összehasonlításra többek közt a spanyol-amerikai háború (1898) vagy a haiti-német konfliktus (1902) miatt. (Vö. 1-2. ábra) Amint a lenti képeken is jól látható, mind a kubaiak, mind a haitiak apró termetű, fekete bőrű gyerekként, vagy ritkábban törpeként jelennek meg az amerikai ábrázolásokban.⁴⁹ A párhuzamos latin-amerikai anyagokban a különbség legtöbbször annyi, hogy a térséget szimbolizáló gyerek bőrszíne nem fekete.⁵⁰

Az írott és vizuális források által sugallt ön- és fejlődéskép tehát kétségtelenül egy út legelején (a csecsemő- vagy kisgyerekkorban) rögzítette Latin-Amerika helyzetét – de egy olyan útn, mely tévedhetetlenül a civilizáció (a felnőttkor) felé vezetett, s melyen tapasztalt vezetők vigyázták és kalauzolták (de *nem* kontrollálták és irányították!) a biztos előrehaladást. De vajon milyennek képzelték az út végét?

Milyen jövőt képzelték?

Hogy hogy is nézett ki az elképzelt távoli jövő, arról egy, az 1980-as, '90-es években elkezdődő kutatástörténeti folyamatnak köszönhetően tudunk egyre többet. Ekkor kezdték el ugyanis az egyre inkább a

1-3. ábra: Kuba-, Haiti- és Közép-Amerika ábrázolások a korabeli amerikai sajtóban (1898, 1902, 1904). Forrás: Minneapolis Tribune, Philadelphia North American, Seattle Post-Intelligencer.

kutatói érdeklődés középpontjába kerülő latin-amerikai science-fiction irodalomtörténetének korpuszát visszamenőleg is kiterjeszteni (vagyis a műfaj előtörténetét utólag rekonstruálni), a műfaji gyökerek kutatása során pedig több olyan, 19. századi szöveg is előkerült, ami évszázados távlatban gondolkodott a kontinens jövőjéről.⁵¹

A Mexikó leginkább zűrzavaros időszakában, 1844-ben egy Fósforos-Cerillos álnéven publikáló író⁵² tollából született ős-sci-fi, a „México en el año 1970” („Mexikó 1970-ben”) például az ország társadalmi problémáinak megoldódását, valamint a technika fejlődését várta a következő századtól. A mindössze kétoldalas, az El Liceo Mexicano című kérészerű folyóiratban megjelent mű a kilencvenéves Don Próspero és unokaöccse közti párbeszédén keresztül mutatta be a tendenciákat: a légiközlekedés, a távközlés és a valóságábrázolás forradalmát (a léghajó, a telegráf és a daguerrotípija tömeges elérhetősége révén), a korrupció megszűnését (az évek óta első, korrupción ért tisztségviselő biztos halálbüntetésre számíthat), illetve a kulturális intézmények számának megsokszorozódását.⁵³

A brazil liberális polihisztor, Joaquim Felício dos Santos 1868 és 1872 közt az O Jetiquinhonha című lokális hetilap hasábjain, folytatásokban közölte a „Páginas da história do Brasil escripta no anno de 2000” („Fejezetek Brazília történetéből, papírra vetve a 2000-ik évben”) című fikciósorozatát. Ebben az uralkodó, II. Péter egy médium hipnózisának segítségével 2000. január 1-jén ébred, az ország, amit talál, pedig merőben elüt az általa hátrahagyottól. A decentralizált Brazíliai Egyesült Államokban az uralkodó szobra helyén a köztársaságot szimbolizáló Tiradentesé áll, a császári leszármazottak dolgos földművesként keresik kenyerük a távoli Itáliában, miközben az ország élén egy indiai és afrikai felmenővel rendelkező elnök áll. Fósforos-Cerillos víziójához hasonlóan itt is lezajlott a légiközlekedés és a kommunikáció forradalma, és átrendeződtek a világ erőterei is: európai diákok érkeznek Brazíliába tanulni, mert az ország többé nem alárendeltje, hanem riválisa a vén kontinensnek.⁵⁴

Világos tudatában annak, hogy az utópiák jövőképeiben milyen fontos szerepe van az adott társadalmi jelen kritikájának, rá kell mutatnunk arra is, hogy a sci-fik jól mutatják az adott társadalom imaginárius haladási irányát is, vagyis azt a sorsnarratívát, melyet az adott korszak egyes képviselője magáénak vallott, s így nemzetének vagy az egész emberiségnek elképzelt. E korai sci-fik a szükségszerű haladás fentebb elemzett elvét tudat alatt alkalmazva jutnak el a kiábrándító jelenből a boldog jövőig. De vajon mikor és miért tört meg ez az optimizmus?

III. Törés, hosszú átmenet vagy együttélés?

Hans Blumenberg mára már szállóigévé vált szavai szerint „a korszakváltásoknak nincsenek tanúi”,⁵⁵ s ez legfőképp a korszakok (s így határait) utólagos, konstruált volta miatt igaz. Különösen nehéz a helyzetünk, ha mentalitástörténeti töréseket keresünk, a kollektív mentalitások változásai ugyanis jóval lassabbak a politika- vagy hadtörténet mozgásainál, jóval kevésbé kvantifikálhatóak a gazdaságtörténet ciklusainál, s csak igen ritkán köthetőek konkrét eseményekhez. Vannak ugyan olyan kataklizmák, amelyek alapjaiban rengetik meg önértékelésünket (például az 1898-as spanyol-amerikai háború a spanyol identitást), de számuk csekély: ha a közvélemény-kutatások révén statisztikailag is jobban követhető jelenkori eseményeken tekintünk végig, láthatjuk például, milyen csekély mértékben hatott a politikatörténetileg egyértelmű korszakhatárként értelmezett rendszerváltás értékrendünkre vagy történelemképünkre.⁵⁶ Esetünkben ugyanakkor további olyan lehetséges nehézségek is felmerülnek, amik miatt nehéz határozott választ adnunk a jövőkép megváltozásának pontosabb mikorjára. Egyrészt, kontinentális jövőképekről beszélvén eleve számolnunk kell a hatalmas földrajzi terület adta heterogenitással, másrészt, az egyes társadalmakon belüli politikai-értékrendbeli különbségekkel, továbbá a kulturális, politikai és tudományos szektorok fejlődés- és jövőképe közti aszinkronitással. Hogy csak két példát említsünk: a területének felét rövid idő alatt elvesztő Mexikóban a 19. század közepén (tehát a fejlődésbe vetett hit hipotetikus zenitjén), Porfirio Díaz diktatúrája előtt a nemzethalál rémképe aktívan jelen volt a helyi – főként konzervatív – sajtóban, míg a második világháború után (bőven tehát az Anderle és Cândido által a húszas-harmincas évekre tett paradigmaváltás után), az ötvenes évek gazdasági prognózisában töretlenül tűnt az optimizmus a felzárkózásban a csodaszor (importhelyettesítő iparosítás, befelé fordulás) megtaláltaival. Mindez arra int, hogy ne valamilyen *töréspont* keresésére vállalkozzunk, hanem inkább olyan okok, folyamatok kronologikus összegyűjtésére, melyek a negyvenes évek végétől lehetővé tették a függő fejlődés paradigmájának kidolgozását, mely aztán a társadalomban is fokozatosan szükségszerű fejlődés elképzelésének alternatívájává (de nem rögvest helyettesítőjévé) vált.

A válságpercepció és válságbeszéd első, valóban kontinentális léptékű megjelenései közvetlenül a századfordulóra tehetőek, amiben azonban épp úgy szerepe van az 1898-as, Kubában lezajló spanyol-amerikai háborúnak, mint a *fin de siècle* Franciaországa szociológiai divatjainak, és a világ, benne Latin-Amerika sajtója radikális átalakulásának.⁵⁷

„A vereség az értékek és nézőpontok zavarát hozta el számunkra”⁵⁸ összegzi 1925-ben José Vasconcelos az 1898-as spanyol-amerikai háború kimenetelét és következményeit, e zavarodottság pedig leginkább abból a kognitív disszonanciából adódott, ami az Egyesült

Államok latin-amerikai világgépben elfoglalt igen magas helye, és az ország saját érdekeit követő, Latin-Amerika számára nem épp üdvös '98-as (és azt követő) viselkedése között húzódott. Másként fogalmazva, arról volt itt szó, hogy a Latin-Amerikában gazdasági szempontból hosszú évtizedek óta modellként kezelt Egyesült Államokról (José Enrique Rodó jogosan beszél egyenesen északimádatról [*nordomanía*], vagyis az USA szélsőségesen pozitív megítéléséről a '98 előtti latin-amerikai közvéleményt jellemezve⁵⁹) kiderült, hogy a déli szomszéd haladásának elősegítésénél fontosabb számára saját gazdasági és társadalmi válságainak orvoslása. Ez azt is jelentette, hogy a világgép egyik sarokpontja, egy igazi példakép, orientációs pont mozdult ki a helyéből (emlékezzünk csak a déli gyermekeket gyámolító Uncle Samre a századfordulós karikatúrákon), ami a világban elfoglalt saját hely újragondolására készítetett. Mindez azonban huszadik század első évtizedében még nem annyira egy új, kiformált és koherens világmagyarázatban, hanem sokkal inkább a veszélyeztetettségérzet növekedésében és egyfajta orientációs tanácsalanságban mutatkozott meg. Ekkor képződtek meg az Egyesült Államoknak, mint potenciális ellenségnek a körvonalai,⁶⁰ a helyére állítandó új példaképről ugyanakkor nem alakult ki konszenzus, ami gyengítette a konzisztens, pozitív jövőbe vetett hitet és növelte a magárahagyatottság érzetét.

Ismervén a latin-amerikai értelmiség fokozatos eloldódását Spanyolországtól és közeledését a francia szellemhez a 19. század utolsó negyedében,⁶¹ nem meglepő, hogy a válságbeszéd először a korabeli francia szociológia hangján szólal meg. Ennek egyik, kontinentális szintű kulcseleme a betegség-metafora alkalmazása: a gyermek-kontinensből, főképp Le Bon-i hatásra beteg földrész lesz, először a már említett venezuelai César Zumeta *El continente enfermo* („A beteg kontinens”, 1899) című esszéjében, majd sorra a három argentin, Agustín Álvarez *Manual de patología política* („A politikai patológia kézikönyve”, 1899), Carlos Octavio Bunge *Nuestra América* („A mi Amerikánk”, 1903), és Manuel Ugarte *Enfermedades sociales* („Társadalmi betegségek”, 1905), illetve a bolíviai Alcides Arguedas *Pueblo enfermo* (Beteg nép, 1909) című műveiben. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy bár ezen írások szomorú jelenbeli állapotokat rögzítettek, eszmefuttatásaik még képesek voltak nemcsak lokalizálni a baj (általuk vélt) forrását (az indiánt), vagyis megnevezni a betegséget okozó „bacilust”, de a vérfrissítéssel vagy fajjavítással felkínálni a lehetséges gyógymódot is – vagyis a „betegségben” leküzdendő problémát láttak, melynek elhárításával folytatható volt az út a továbbra is látni vélt cél, a civilizáció felé. Ilyen szempontból a már többször említett José Enrique Rodó levele Alcides Arguedashoz a *Pueblo enfermo* kapcsán fontos különbséget rögzít, de ugyanarra a fejlődési irányra és pályára reflektál: „A bajok, melyeket ön oly dicséretes őszinteséggel és határozott érveléssel mutat be, nem csupán Bolíviára vonatkoznak; legnagyobb részben,

különböző fokon ugyan, de spanyol-amerikai bajok, melyeket átmenetieknek tartunk, s melyek ellen a jövőben való reménytől és hittől fűtve kell megküzdenünk. Ön a Beteg nép (*Pueblo enfermo*) címet adta könyvének. Én a Gyermek-nép (*Pueblo niño*) címet adtam volna.”⁶²

A szükségszerű, lineáris fejlődés struktúrája tehát átvészelte a század első évtizedét (elég csak az 1910-es centenáriumi ünnepek túláradó optimizmusára gondolni), a második és harmadik azonban újabb alappilléreket ingatott meg: az Európa és a technika presztízsét.

Európa messianisztikus, civilizátori szerepének újragondolását az első világháború utáni Latin-Amerikában (is) magának az európaiságnak a változó önértékelése, vagyis a vén kontinens identitás- és szerepválsága okozta, mely a karteziánus paradigma szerkezeti alapjait is komolyan kikezdte. A Latin-Amerikába Ortega y Gasset közvetítésével eljutó Spengler-mű, *A Nyugat alkonya* a húszas-harmincas évek egyik legnagyobb hatású szintetizáló igényű történelemértelmezése a földrészen, mely „azonnal bestseller lesz”, és komoly hatást vált ki.⁶³

Spengler ciklikus történelemszemlélete két jelentős ponton különbözik el a karteziánus paradigmától. Egyrészt a *Grande Guerre* kollektív európai megélését leképezve szakít az emberiség folyamatos érését tételező modellel, ahol a gyermek- és ifjúkort az örök felnőttkor követi. Spengler magaskultúrái a kiteljesedés, a csúcspont elérése után a *hanyatlás* fázisába érnek, hogy aztán életerejüket és dinamikájukat veszítve visszatérjenek „történelem nélküli” „őslelkiségükbe”. Másrészt, Spengler világtörténelmi látásmódja felborítja azt a hallgatólagos karteziánus megegyezést, mely egyenlőségjelet tesz Európa és civilizáció fogalma közé, s mely ennek megfelelően csupán *egyetlen, egyetemes, európai fejlettségi szint felé haladó fejlődési pályát feltételez*: az egymást követő, és egymástól független (többek közt afrikai, ázsiai és latin-amerikai) magaskultúrák autonóm, organikus fejlődésmodelljével megadja a civilizáció, s ezzel együtt a *fejlődés pluralitásának* lehetőségét, egyszersmind pedig saját életciklusának végeztével Európa és a Nyugat bukását is elkerülhetetlennek látja. Latin-Amerikára nézvést ennek két következménye van: egyrészt az Európában, mint példaképpen való elbizonytalanodás, melynek egyenes következménye az eurocentrikus világkép megkérdőjeleződése; másrészt a két fő példakép, az Egyesült Államok és Európa szerepének inflálódásával egyfajta befelé, az autochton elemek, vagyis az indiánok felé fordulás, mely egyszersmind az állandó jövőbe tekintést is a múlt felé billentette.⁶⁴ Hangsúlyoznunk kell: Spengler elmélete nem a teljes reményvesztés, hanem épp ellenkezőleg, a belülről kiinduló emancipáció irányába terelte a latin-amerikai értelmiséget; már formálódóban vannak az önálló latin-amerikai fejlődési út gondolati keretei – „csak” a fejlődési pálya íve más, mint azt majd a negyvenes évek teoretikusai felvázolják.

A másik fontos változás szintén a tízes évek világégéseire köthető. A folyamatos fejlődés leglátványosabb legitimációs forrásának, a tech-

nikának a szerepe ugyanis szintén az első világháború következtében értékelődik át. Ahogy már láthattuk, a XIX. század sci-fijeiben és a pozitivisták munkáiban egyaránt kiemelt szerepet kapott a tudomány segítségével folyamatosan fejlődő technika, s a kortársak számára egyértelműnek tűnt, az eljövendő század a technikáé lesz. Amint egy Buenos Aires-i lap 1901-es ábrázolásán (4. ábra) láthatjuk, a huszadik századot szimbolizáló, autón száguldó angyalalak vidoran int búcsút az elmaradottságot példázó, kisiklott, állaterőt használó lovaskocsinak, de ugyane lap a nők munkakörülményeinek az elektromosság térhódításával bekövetkező forradalmát is előrevetíti.⁶⁵

A tudományos-technikai fejlesztések tömeggyilkos felhasználásai az első világháborúban (pl. a mustárgázé Ypres-nél) azonban erősen megkérdőjelezték a tudomány és haladás szinonimitását. Az erre különösen érzékeny sci-fi irodalomban (Európában épp úgy, mint Latin-Amerikában) a Nagy Háború után jól láthatóan megnő a disztópiák száma az utópiák rovására, s az is megfigyelhető, hogy a korábban főleg a különböző extrém természeti csapások hatásait taglaló apokaliptiszis-regényekben egyre hangsúlyosabban jelenik meg az ember, mint a katasztrófa okozója.⁶⁶

A sérülékenység és elmaradottság érzetét tovább növelték a húszas-harmincas évek fordulóján a nagy világválság gazdasági és társadalmi következményei. A túltermelési válság kártyavárként omlasztotta össze a monokultúrás, erősen exportfüggő latin-amerikai országok gazdaságát: csak az 1929-33-as időszakban 69%-kal zsugorodott e szektor a

4. ábra: Közlekedés a XX. században. (Francisco Fortuny) Caras y Caretas 1901/ 118.

régióban.⁶⁷ A latin-amerikai nemzetgazdaságok ilyen drasztikus külső kitettsége, kiszolgáltatottsága és sérülékenysége alapélmény volt a neoklasszikus iskolán nevelkedett, de a negyvenes évek végétől azt erős kritikával illető közgazdászok számára, a kereslet visszaesése pedig társadalmi szinten különösen az agrárszektorban vezetett a munkanélküliség drasztikus megugrásához, megannyi személyes egzisztencia összeomlásán túl a gazdasági és társadalmi szerkezetet is nagyban átalakítva. A hirtelen magasra felcsapó agrár-munkanélküliségnek köszönhetően egész vidékek indultak a nagyvárosokba, melyek azonban, lévén kevésbé iparosodottak, nem tudták felszívni a munkanélküli tömegeket. Az így bekövetkező egészségtelen kényszerurbanizáció olyan szörny-városokat hívott életre, melyeket majd Carlos Fuentes és Sebastián Salazar Bondy mutat be röntgenszerű láttelekekben az ötvenes-hatvanas években.

IV. Az elmaradottság teoretizálása: a függőség-elméletek

Mire tehát elérkezünk az általam szimbolikus évnek, de *nem* töréspontnak tekintett 1949-hez, részleteiben kész mindaz, ami ekkor kidolgozottabb elméleti keretet és szélesebb publicitást kap. Ez év január 20-án iktatják be másodszer is elnöki hivatalába Harry S. Truman: ez az első ilyen alkalom, amit a tévé is közvetít. Truman második ciklusa kezdetekor, a Marshall-segély sikerén felbuzdulva meghirdeti az ún. Negyedik Pont-programot, mely a „gazdaságilag elmaradott területek” (*underdeveloped areas*) támogatását tűzi ki célul.⁶⁸ Az egyébként mégoly nemes szándék (a „felzárkóztatás”) által vezérelt terv mellé a Kongresszus csak vonakodva és egy szerény összeg erejéig áll oda,⁶⁹ a történészek azonban nem ebben látják a törést. Sokkal inkább a világ már meglévő politikai felosztását (az USA és szövetségesei kontra szovjet blokk) követő gazdasági kettészelésben: annak elmélyítésében, tudatosításában, hogy az elmaradottak (akik jó részét, ne feledjük, katonailag kevésbé érintett, gazdaságilag pedig nem sújtott, hanem éppenséggel felpörgetett a második világháború, mint Latin-Amerikát) olyan hajótöröttek, akik egyedül képtelenek partra evickélni.

Ugyanezen év májusában egy meggyőződéses neoklasszikusból – nagyrészt a már említett válság hatására⁷⁰ – a gazdasági strukturalizmus egyik alapító atyjává avanzsáló argentin közgazdász, Raúl Prebisch a CEPAL (az ENSZ által 1948-ban létrehozott Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság) második ülésén, Havannában előadja nevezetes jelentését Latin-Amerika gazdasági problémáiról, mely kópiákban azonnal elterjed az egész kontinensen, s mely aztán az elmaradottság strukturalista elmélete, a függőség-elmélet és a világregndszer-elmélet egyik fő talapzatává válik majd.⁷¹

Prebisch, majd az elméletére (is) építő dependencia- vagy függőség-iskola azzal képes az ötvenes-hetvenes évek közt hihetetlen izgalmat teremteni szakmai körökben, hogy globális koordinátákban gondolkodva képes koherens, gazdasági alapú teóriává fogalmazni a karteziánus paradigmával összeegyeztethetetlen anomáliák sorát, úgy, hogy közben annak minden fontos pillérét más megvilágításba helyezi. Történészek és közgazdászok a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulója óta jelentetnek meg átfogó elmélettörténeti munkákat a függőség-elméletről;⁷² az alábbiakban a több könyvtárnyi gazdasági elemzésből és vitaanyagból megróbáljuk azokat a szegmenseket kiemelni, melyeket a karteziánus paradigma esetében is vizsgáltunk.

Mint korábban részletesen kitértünk rá, a karteziánus fejlődési paradigma szerint a világ nemzeti *egyetlen, lineáris pályán* mozognak előre, egy *egyetemes cél*, a civilizáció elérése felé, melyet gazdasági szempontból az Egyesült Államok, kulturális szempontból Európa képvisel, s leglátványosabban a *technikai fejlődés* jelenít meg. A pályán való előremozgáshoz a lemaradottaknak a civilizált nemzetek által már elsajátított (valójában általuk kitalált) *univerzális szabályrendszert* kell megtanulniuk és betartaniuk, céljaik elérésében azonban a civilizált nemzetek *issegítik* őket. Erre a típusú fejlődésképre az egyéni sportok metaforáját szokás használni: a különböző sebességgel haladó futókét, vagy az ugyanarra a csúcsra egymástól függetlenül felkapaszkodó hegymászókét.

Ha röviden összegeznünk kellene ezzel szemben a függőség-iskola paradigmáját, az elsősorban az *egyenlőtlen eloszlást* és a *saját érdeksőbbségét* használja fel a korábbi rendszer elemeire bontásához. Prebisch egyik kiindulópontja elmélete megalkotásakor ugyanis az, hogy a valóban fejlődés motorjaként tételezhető technika az anyagi erőforrásokhoz hasonlóan egyenlőtlenül oszlik el az ipari bázisú centrum és az azt nyersanyaggal ellátó periféria közt, ez a viszonyrendszer (tulajdonképpen a nemzetközi munkamegosztás történetileg, a kapitalizmus kiépülésével kialakult struktúrája) pedig *nem* az kiegyenlítődség, hanem *az egyre nagyobb különbség felé tart*, mégpedig azért, mert a *centrum országai ellenérdekeltek*, a perifériáé pedig *eszköztelenek* a megváltoztatásában. Mivel ez a viszonyrendszer stabil, nem egy, hanem *legalább két, egymással összefüggő fejlődési pálya létezik*, amelyben az egyik érdekei nagyban meghatározzák a másik lehetőségeit. Mivel ezek a fejlődési pályák nem egy irányba tartanak, így mechanikájukat értelemszerűen *nem lehet őket egyetlen univerzális szabályrendszerre felépíteni*, annál is kevésbé, mert a mechanikus modell, mint Theotonio dos Santos rámutat, *ahistorikus*: kizárja azt a nagyon is konkrét történelmi valóságot, amiben a viszonyrendszer kialakult és stabilizálódott, s amit André Gunder Frank a kapitalizmus születésével és elterjedésével azonosít. A testvéri egységben előre tartó világ helyett tehát két, egymástól egyre távolodó világot kapunk;

hegymászórajok helyett egymásnak ellenérdekelt, radikálisan eltérő erősségű csapatokat, melyek közül az erősebb pontosan annyi teret enged a gyengébbnek, amennyi még nem sérti az érdekeit. Vegyük sorra röviden az elmélet számunkra fontos részleteit!

Ami a *fejldési pályák számát* illeti, a radikális kettéválást a menyiségiről a minőségi szemléletre való áttérés hozza meg, ami André Gunder Frank „kettős társadalom”-kritikájából fakad. Gunder Frank azt a modernizációelméleti alapvetést kívánja cáfolni, hogy a tradicionális társadalmak a „tőke, intézmények és értékek” elterjesztésével modern társadalmakká alakíthatóak: „a fejletlenség nem az elavult intézmények fennmaradásának vagy a tőke hiányának következménye (...) hanem éppen az a történelmi folyamat termeli ki, amelyik a gazdasági fejlődést is: magának a kapitalizmusnak a kialakulása”.⁷³ Ez másként fogalmazva azt jelenti, hogy a „*a fejletlenség nem egy, a kapitalizmusról lemaradt, azt megelőző stádium, hanem annak következménye, s egyben fejlődésének egy sajátos formája is: a függő kapitalizmus.*”⁷⁴ A fejletlenség (*subdesarrollo*) tehát *nem a fejlettség hiánya*, hanem egy saját, centrumfejlődéstől elkülönböző fejlődési út, melynek saját struktúrája és útja van. Erre épp a Prebisch által a lemaradásra ajánlott gyógyszer, a gazdaság befelé fordulásának kudarcra ébreszti rá dos Santost: „ha a belső piac felé forduló fejlődés képtelen lazítani a függőséget, *maga a fejlődésünk az*, amit függőnek nevezhetünk.”⁷⁵ A fejlődési pályák így tehát megkettőződnek (centrum- és perifériás/ függő fejlődésre), de vajon milyen irányban haladnak?

Ami a *fejldés irányát* illeti, a függőség-elméletek elsősorban abban cáfolják a karteziánus elképzeléseket, hogy nem a centrum felé közeledő, hanem attól távolodó mozgást lokalizálnak a periféria számára. Ennek miérettjeit egy egyszerű, de logikus példán a brazil Manoel Bonfim már 1904-ben felveti: „Az új nemzeteknek százszal, míg a régieknek és kulturáltaknak ötvennel kellene haladnia; csak így érhetnék utol őket és élvezhetnék mindazokat az előnyöket, melyek a fejlett civilizációk sajátjai. Ehelyett azonban lassan, tízzel haladnak, vagyis lemaradnak, egyre távolodnak a modern civilizációtól.”⁷⁶ Prebisch ezt a távolodó mozgást a nemzetközi kereskedelmen demonstrálja, hetven éves időtávban (1876-1946) összevetve a perifériás termékek (egyben exportcikknek) számító nyersanyagok és a centrumtermékek számító iparcikkek árait, kettejük diszparitása révén (ugyanolyan mennyiségű nyersanyag árából az 1876-80-as ciklusban még 100, az 1931-35-ös ciklusban már csak 62 iparcikket lehet venni) rámutatva arra, hogy a nyersanyagot exportáló, iparcikkeket importáló latin-amerikai gazdaságok és a fordított utat bejáró nyugatiak között az olló nyílik, nem zárul;⁷⁷ később ezt nevezi Arghiri Emmanuel egyenlőtlen cserének.⁷⁸

Ez a távolodó mozgás, és annak okai természetesen alapjaiban változtatták meg a *perifériarégiók és régi példaképeik, Európa és az Egyesült Államok kapcsolatát* is. Mivel a függő viszony kialakulását

a centrum-periféria viszonyt történeti kontextusba helyezők (Gunder Frank vezetésével) egyértelműen a kolonizációhoz kötik, a távolodó mozgás, vagyis a periféria folyamatos leszakadása pedig távolról sem igazolja a gyarmatosító országok ideológiájaként szolgáló civilizációs missziót, a Nyugat a felzárkózás elősegítőjéből a leszakadás okozójává és fenntartójává lényegül, a gyarmati időszakban az európai államok, a huszadik században (főként a második világháború után) pedig a multinacionális nagyvállalatok révén.

Milyen Latin-Amerika-kép bontakozik ki ebből a harmadik világ egészére alkalmazott, de főként (szorosabb vagy lazább szálakkal a marxizmushoz és a strukturalizmushoz kötődő) latin-amerikai közgazdászok, gondolkodók, elméletalkotók által kidolgozott, nagy részben saját valóságukra reflektáló elméleti modellből? A két, gazdaságelméleti környezetből már az ötvenes években a kulturális identitásba átemelt kulcsfogalom véleményem szerint a sérülékenysége és a függősége. A sérülékenység tudatosulása elvezet a jövőorientált önkép csapdájának felismeréséhez: a venezuelai Ernesto Mayz Vallenilla 1957-es *El problema de América* (Amerika problémája) című kötete a latin-amerikai ember esszenciáját a „még-nem-létben” („no-ser-todavía”) véli megtalálni, utalva a jelennel való örök elégedetlenségnek a jövőbe vetett örök reménykedéssel való, cselekvést folyamatosan késleltető ellensúlyozására. Az apa-fiú kapcsolat függőséggé való átalakulása ugyanakkor az egyéniség elvesztésével fenyeget: az addigi példaképek, az USA és Európa radikális átértékelődésével Latin-Amerika gyökereit, múltját veszti, amitől tartalmatlannak, kiüresedettnek érzi saját identitását. 1950-es, klasszikus esszéjében, a „Laberinto de soledadban” („A magány labirintusa”) Octavio Paz rámutat: „A mexikói egész tradícióját rejtegeti. (...) A mexikói nem akar indián vagy spanyol lenni. Még csak tőlük származni sem akar. Megtagadja őket. És nem hajlandó magát meszticnek tekinteni, csak egy absztrakciónak (...) Így válik a semmi gyermekévé.”⁷⁹

A század második felére tehát úgy tűnik, a haladásgondolat krízise, az addig legfőbb pozitív bizonyosságnak tekintett jövő bizonytalanná válása a jelen és a múlt újraértékelését is szükségessé tette. De milyen lenyomatokat hagyott mindez a latin-amerikai önértékelésben, s hogy látták mindezt maguk az érintettek?

Elmaradottság és latin-amerikai identitás a kvantitatív adatok tükrében

Az ötvenes évektől kezdődően immár kvantitatív adatsoraink is vannak a latin-amerikai önértékelésről, a világban elfoglalt hely érzetéről, főként szociálpszichológusok önsztereotípiákra épített kutatásainak és felméréseinek köszönhetően. Vajon leképezik-e ezek a század

második felének rossz közérzetét, lecsapódik-e mindez saját önértékelésükben?

José Miguel Salazar a hetvenes évektől nagyjából az ezredfordulóig végzett önkép-vizsgálatokat több latin-amerikai országban; kutatása tanulságai szerint a latin-amerikai önértékelések mind nemzeti, mind kontinentális szinten negatívak, de az utóbbiak rendszerint kevésbé, mint az előbbieik: a latin-amerikaiság értékelése rendre pozitívabb, mint az venezuelaiságé, mexikóiságé, stb. Megfigyelhető, hogy a nemzeti pozitívumok sokszor lesznek egyben kontinentális tulajdonságok is, a negatívak viszont jóval kevésbé.⁸⁰ Chilei kutatások ugyanakkor a kilencvenes évek elejétől számottevő javulást, s már enyhén pozitív önértékelést jeleznek, még ha csak lokális szinten is.⁸¹

De része-e a latin-amerikaiak önmagukról kialakított képének a lemaradottság, a fejletlenség? Számos, főleg a nyolcvanas-kilencvenes években végzett vizsgálat szerint igen. A már említett Salazar 1979-től a kilencvenes évekig, nagyjából háromévente elvégzett kutatásai szerint a venezuelaiak lemaradott (*atrasado*) és anarchikus országgént jellemezték hazájukat; e kép berögzülésében, mint Quintero kimutatta, nagy szerepe volt a koloniális, eurocentrikus történelmet közvetítő elemi iskolai tankönyveknek. Rivera Puerto Ricóban előbb gyerekekkel (1982), majd felnőttekkel (1991) elvégzett adatfelvételei arra mutattak rá, hogy az pozitív individuális értéktulajdonításokkal szemben a kollektívumot (a Puerto Ricó-i gyerekeket, illetve felnőtteket) már egyértelműen negatívan értékelték a megkérdezettek. D'Adamo és García 1995-ben publikált kutatásai alapján a sokáig Latin-Amerika bezzegországának számító argentinok önértékelését is az elmaradottság (*subdesarrollo*), a függőség (*dependencia*) és az instabilitás uralja,⁸² míg a brazilok által a latin-amerikaiaknak tulajdonított négy legjellemzőbb tulajdonság közül kettő az elmaradottság és a szegénység.⁸³

A világban elfoglalt periférikus helyzet tehát nem csak köztudott, de fontosnak érzett identitásелеm is a huszadik század második felének Latin-Amerikájában. Már csak egy kérdésünk maradt: jelenti-e mindez a latin-amerikaiak depresszivitását, negatív világlátását is?

A válasz európai szemmel meglepő, de egyértelmű *nem*. A kolumbiaiak, mexikóiak, peruiak, dominikaiak és venezuelaiak egyaránt a „vidám” jelzőt találták az egyik legkifejezőbbnek a latin-amerikaiak jellemzésére,⁸⁴ a GDP-független HPI (Happy Planet Index) boldogság-index legfrissebb, 2012-es listáján pedig hét latin-amerikai országot találunk az első tíz között. Számos okot kereshetünk ennek megokolására, de egy biztosnak tűnik: nem a klasszikus nyugati logika segít majd megfejteni őket. A nyugati és a latin-amerikai értékrendszerek ezen különbségének felfejtésére azonban már egy másik tanulmány-nak kell vállalkoznia.

- ¹ Antônio Cândido: „Irodalom és fejletlenség” Ford: Scholz László. In: *Ariel és Kalibán*, 459-474. 459. (Kiemelések tőlem)
- ² A szövegben a kifejezést kontextustól függően „elmaradottságként” vagy „fejletlenségként” fordítom, alkalmazom.
- ³ Anderle Ádám: „Elmaradottság-tudat és modernizációs ambíciók Latin-Amerikában a 19-20. században”. In: Uő: *Latin-amerikai utakon*. Szeged, Hispania, 2002. 9-14. 9. (Kiemelések az eredeti szövegben)
- ⁴ Antonio Orlando Rodríguez: *Chiquita*. Fordította Csuday Csaba. Bp., Magvető, 2010. 19.
- ⁵ Az olvasott források tapasztalatát figyelembe véve a 18. századtól a 19. század második feléig minden, vizsgálati körünkbe tartozó nyelv a „haladás” (*progreso*) szó használatát részesíti előnyben a később – az evolúciós hasonlatok divatba jöttével – alkalmazandó „fejlődés” (a pozitivisták szövegek túlnyomó részében még *desenvolvimiento*, később *desarrollo*) helyett. (Elég, ha csak a nálunk a reformkor mottójaként tisztelt Kölcsey-idézetre („Jelszavaink valának: haza és haladás”) vagy a brazil zászlót díszítő, comte-i indíttatású feliratra („Ordem e Progresso” – Rend és Haladás) gondolunk). Az erre az időszakra vonatkoztható esetekben igyekeztem következetesen a haladás szót használni, az általános, illetve a tudományos szaknyelvben rögzült szóösszetételes esetekben („fejlődésemélet”, „fejlődési pálya” vagy „fejlődési paradigma”) ugyanakkor meghagytam az elterjedtebb változatot.
- ⁶ Artur E. Imhof: *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Ford. Gellériné Lázár Márta. Bp., Akadémiai, 1992. 241.
- ⁷ Reinhart Koselleck: *I. m.* 414-415.
- ⁸ *Uo.*, 418.
- ⁹ Ahogy Breisach figyelmeztet rá, a „fejlődésemélet inkább csak az utalások és viták szintjén jelent meg”, s egyedül Condorcet márkí *Az emberi szellem haladásának történelmi vázlat*a című írása vállalkozott a teoretizálására. Ernst Breisach: *Historiográfia*. Ford. Baics Gergely. Bp., Osiris, 2004. 212.
- ¹⁰ *Uo.*, 215.
- ¹¹ Gilbert Rist: *The History of Development: from Western Origins to Global Faith*. London – New York, Zed Books, 2002.
- ¹² Koselleck kifejezése, vö. Koselleck: „Történelem, történetek és formális időstruktúrák” In: Uő: *Elmúlt jövő*. 147-162., különösen 150.
- ¹³ Az egyes és többes számú civilizációértelmezések, illetve civilizáció és fejlődés közti összefüggéshez vö. Rostoványi Zsolt: „Civilizáció(k), civilizációs elméletek és a posztmodern világrend(etlenség)”. In: Dalos Rimma, Kiss Endre (szerk.): *Civilizáció az ezredfordulón*. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 1997. 29-48.
- ¹⁴ Charles-Louis de Secondat, Montesquieu: „Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól” (részletek). Ford. Szávai János. In: Lajtai L. László (szerk.): *A történetírás mint tudomány. A történelmi hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban*. Bp., Napvilág, 2007. 70.
- ¹⁵ Voltaire: „Újabb elmélkedések a történelemről” Ford. Haas Lídia. In: Lajtai: *I. m.* 82.

- ¹⁶ Idézi Ludassy (Ludassy Mária: „A francia felvilágosodás filozófiai végrendelete” In: Marie Jean Antoine Nicolas de Condorcet: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Bp., Gondolat, 1986. 14.)
- ¹⁷ Lásd pl. Sarmiento okfejtését az argentin alkotmányról. Domingo Faustino Sarmiento: „El preámbulo de la constitución nacional”. In: *El pensamiento de Sarmiento*. 61-101, különösen 63.
- ¹⁸ José Enrique Rodó: *Obras completas*. Ed., introd., pról., notas: Emir Rodríguez Monegal. Madrid, Aguilar, 1967. 1203.
- ¹⁹ Leopoldo Zea: El positivismo (prólogo) In: *Pensamiento positivista latinoamericano*. Comp., pról. y cronología: Leopoldo Zea. Caracas, Biblioteca Ayacucho, 1980. Vol. 1. XV.
- ²⁰ Gabino Barreda az 1867-ig átélt krízisek sorozatát „fájdalmasnak, de szükségesnek” véli, Juan Bautista Alberdi pedig már 1837-ben kijelenti: a függetlenség még csak a feléig jutott, s „a lassú, mérhetetlen, fáradtságos fele”, a „belső emancipáció” még hátravan. Mindkettejüket idézi Salazar Ramos, 146., 152.
- ²¹ Scholz László: *A spanyol-amerikai irodalom rövid története*. Bp., Gondolat, 2005. (A továbbiakban: Scholz: *A spanyol-amerikai...*) 43-44.
- ²² José Santos Herceg: „La imagen de América en Hegel. De la caricatura y la falta de respeto”. In: Jacinto Choza – Marta Betancourt (comp.): *América Latina en los pensadores occidentales*. Sevilla, Editorial Thémata – Editorial Plaza y Valdés, 2009. 31-42. o. 32.
- ²³ Leopoldo Zea: *América como conciencia*. México, UNAM, 1972. 39. (Kiemelés tőlem – Z.D.)
- ²⁴ Vö. pl. Mexikó esetéhez Tomás Pérez Vejo: „Historia, política e ideología en la celebración del centenario mexicano” *Historia Mexicana*, 2010/julio-septiembre (237). 39.
- ²⁵ Paraguay esetéhez vö. Ignacio Telesca: „Paraguay en el Centenario: la creación de la nación mestiza” *Historia Mexicana*, 2010/julio-septiembre (237), 137-195.
- ²⁶ Ennek legekleklatásabb példája a „hegeli jóslat”: Hegel sokat idézett mondatfördéke Amerikáról („Amerika a jövő országa”) ugyanis, mint Santos Herceg kimutatja, kétségtelenül Észak-Amerikára vonatkozik, a kontinens délebbre fekvő részeit érintő gondolatai egyértelműen negatívak. Vö. Santos Herceg: *I. m.*
- ²⁷ *Obras de Eugenio María de Hostos*. Compilación y prólogo de Camila Henríquez Ureña. Havana, Casa de las Américas, 1976. 163., 358.
- ²⁸ Scholz: *A spanyol-amerikai...* 95.
- ²⁹ Buffon érvelését részletesen elemzi Gerbi (Antonello Gerbi: *La disputa del Nuevo Mundo. Historia de una polémica 1750-1900*. Trad.. Antonio Alatorre. México-Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 1960. 3-31, 139-141.)
- ³⁰ *Uo.*, 49-72.
- ³¹ César Zumeta: *El continente enfermo*. Cuadernos de Cultura Latinoamericana, 50. México, UNAM, 1979. 10.
- ³² Emilio Rabasa: *Evolución histórica de México*. París-México, Librería de la Vda. de Ch. Bouret, 1920. 344.
- ³³ A 18. században elterjedt nézet volt Amerikát vagy a vízből néhány száz éve kiemelkedett (Buffon), vagy a spanyolok érkezése előtt nem sokkal özönvíz által előntött (Francis Bacon, Raynal, De Pauw) területként értelmezni – nem ritkák az Atlantisz-Amerika áthallások sem.

- ³⁴ Germán Martínez Argote (ed.): *La filosofía en América Latina*. Bogotá, Editorial Buho, 1996. 162, 166.
- ³⁵ Idézi Sagrera (Martín Sagrera: *Los racismos en las Américas: una interpretación histórica*. Madrid, IEPALA, 1998. 180.
- ³⁶ Bulnest idézi Sagrera (*l. m.* 182.)
- ³⁷ Tomás Pérez Vejo: „Los Centenarios en Hispanoamérica: la historia como representación” *Historia Mexicana*, 2010/julio-septiembre (237). 12-13.
- ³⁸ Széles skáláját adja többek közt az ázsiaiak és feketék diszkriminációjának Sagrera (*l. m.*)
- ³⁹ Idézi Escudero (Carlos Paladines Escudero: *Sentido y trayectoria del pensamiento ecuatoriano*. México, UNAM, 1991. 146.)
- ⁴⁰ Sagrera: *l. m.* 181.
- ⁴¹ Vö. pl. Rafael Núñez: „Miért nem haladunk? (...) Mert nem sikerült megőrizni a rendet, ami az egész mű legfőbb alapja, ahogy szobornak a talapzat”. Argote: *l. m.* 154.
- ⁴² Vö. pl. „Belátva azt, hogy [Amerika] jelenleg átmeneti állapotban van, s hogy jövőbeli sorsa éppoly nagyszerű, mint amilyen kiszámíthatatlan, semmi sem riaszt meg minket”. Juan Bautista Alberdi: *Las Bases. Bases y Puntos de Partida para la Organización Política de la República Argentina*. La Editorial Virtual, 2008. [1852]. XIV. fejezet. http://www.laeditorialvirtual.com.ar/Pages/Alberdi/Alberdi_Bases_01.htm#bases14
- ⁴³ Vö. pl. Salvador Camacho Roldán: „ezeknek az amerikai népeknek (...) mindenkinél nagyobb szükségük van a fiziológiai törvények tanulmányozására, melyek az örökkévalóságig irányítják mind a közösségek, mind az egyének életét” Argote: *l. m.* 155.
- ⁴⁴ Andrés Bello: „Autonomía cultural de América” In: Uő: *Las repúblicas Hispano-Americanas. Autonomía cultural*. Cuadernos de Cultura Latinoamericana 11. México, UNAM, 1978. 13.
- ⁴⁵ A kép továbbélését jelzik Álvaro Vargas Llosának már a 21. században írt sorai: „Latin-Amerika nem érte el a nagykorúságot. Nem: Latin-Amerika még mindig rakoncátlan, felelőtlen és önromboló kamaszkorát éli.” Álvaro Vargas Llosa: „América Latina: ¿caricatura o sociedad civil?” <http://www.libertaddigital.com/otros/revista/articulos/93939019.htm> (Letöltés ideje: 2014. január 3.)
- ⁴⁶ Rist: *l. m.* 33-36.
- ⁴⁷ Idézi Santos Hansen (Patrícia Santos Hansen: „Sobre o conceito de “país novo” e a formação de brasileiros nas primeiras décadas da República”. *Iberoamericana*, 2012/12 [45], 7-22. 10.)
- ⁴⁸ *Uo.*, 9.
- ⁴⁹ Az amerikai karikatúrákat közli Johnson (John J. Johnson: *Latin America in caricatures*. Austin, University of Texas Press, 1980.), némelyiküket újraközli (1., 3. ábra) és részletesen elemzi Feres Junior (João Feres Junior: „*Latin America como conceito: A constituição de um outro americano*”. *Teoria & Sociedade* (Belo Horizonte), 2004 (11/2), 97-110.)
- ⁵⁰ Santos Hansen: *l. m.* 9.
- ⁵¹ Az első átfogó kontinentális, a sci-fi irodalmát és szakirodalmát egyaránt idősorba rendező kronológia az ezredfordulóra jelent meg (Yolanda Molina Gavilán, Miguel Ángel Fernández Delgado, Andrea Bell, Luis Pestarini, Juan Carlos Toledano: „Cronología de Cf Latinoamericana: 1775 – 1999”. *Chasqui*, 2000/2. [Vol. 29.], 43-72.), azóta számos antológia, monográfia és szintézis látott napvilágot a témában angol, spanyol és portugál nyelven.

- ⁵² A mű szerzőjének kiléte vitatott, két kísérlet is született az azonosítására, ezért a szakirodalommal egyetértésben az álnevét használjuk. Vö. Rachel Haywood Ferreira: „The First Wave: Latin American Science Fiction Discovers Its Roots”. *Science Fiction Studies*, 2007/nov., vol. 34., no. 3, 457.
- ⁵³ Először újraközli és bevezetővel ellátja Anne Staples: „Una primitiva ciencia ficción en México”. *Ciencia y desarrollo*, 1987, no. 73. 145-152.
- ⁵⁴ Mindkét művet részletesen elemzi Haywood Ferreira (*l. m.* 432-462.)
- ⁵⁵ Hans Blumenberg: „A korszakfogalom korszakai”. *Helikon*, 2000/3. 313.
- ⁵⁶ Vö. pl. Keller (Keller Tamás: „Magyarország helye a világ értékterképén”. Bp., Tárki, 2009. http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_wvs_keller.pdf), illetve Vásárhelyi (Vásárhelyi Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Pozsony, Kalligram, 2007.) kutatásaival.
- ⁵⁷ A sajtó XIX. század végi átalakulásához (kiszélesedéséhez és a fogyasztókhöz való alkalmazkodásához) Nyugaton és Latin-Amerikában vö. Eduardo Santa Cruz Achurra: „Prensa y modernización en América Latina y Chile en la segunda mitad del siglo XIX: la crónica y los cronistas”. *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 2011, Vol. 17, Núm. 2. Különösen 648-651.
- ⁵⁸ José Vasconcelos: *Obra selecta*. Caracas, Biblioteca Ayacucho, 1992. 89.
- ⁵⁹ „Ama hatalmas föderáció egyfajta erkölcsi hódítást visz közöttük végbe. A nagysága és ereje keltette ámulat mind sebesebben hódít tért vezetőink – vagy talán még inkább a diadaltól könnyen megmámorosodó tömeg – lelkeiben (...) Egész északimádók lettünk.” José Enrique Rodó: *Ariel*. In: *Ariel és Kalibán*, 81-109. 94-95.
- ⁶⁰ A jenkitoposz kialakulásának és az ellenségkép perszonalizációjának folyamataihoz vö. Zelei Dávid: „Egyesült Államok: Ariel vagy Kalibán? Észak-Amerika-képek a latin-amerikai irodalmi gondolkodásban a függetlenség kivívásától a boomig” *Határok a spanyol nyelvű irodalmakban*. Lazarillo – Fiatal hispanisták tanulmányai. Bp., Palimpszeszt, 2007. 105-113.
- ⁶¹ Scholz: *A spanyol-amerikai...* 119-120.
- ⁶² Rodó: *Obras completas*, 1426.
- ⁶³ Andreas Kurz: „Alejo Carpentier y *La decadencia de Occidente*”. *Temas*, 2004/octubre-diciembre (40). 135.
- ⁶⁴ Belén Castro Morales: „El ensayo hispanoamericano del siglo XX. Un panorama posible”. In: Trinidad Barrera (coord.): *Historia de la literatura hispanoamericana*, t. III. Madrid, Cátedra, 2008. 816.
- ⁶⁵ Mindkét ábrázolást közli Haywood Ferreira (Rachel Haywood Ferreira: *The Emergence of Latin American Science Fiction*. Wesleyan University Press, 2011. 7., 4.)
- ⁶⁶ *Uo.* 12., 109.
- ⁶⁷ Kollár Zoltán: *Stabilizáció vagy modernizáció. A latin-amerikai gazdaság az ezredforduló előtt*. Budapest, BKE-PTK, 1992. 16.
- ⁶⁸ A program számos dokumentuma összegyűjtve elérhető a Truman Library oldalán: http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/pointfour/program/index.php
- ⁶⁹ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Bp., Eötvös, 2000. 238.
- ⁷⁰ „Amikor Prebisch megkezdte közgazdászai és tanári pályáját a húszas évek végén, lelkes támogatója volt a neoklasszikus elméleteknek. A harmincas évek nagy válsága – a kapitalizmus első nagy krízise – volt „áttérése-

- nek” fő oka”. Sproutot idézi Gurrieri (Adolfo Gurrieri: „Las ideas del joven Prebisch”. *Revista de la CEPAL*, 2001/diciembre, 69.)
- ⁷¹ Meg kell jegyezni, elmélettörténészek Prebischnél régebbre, egészen az 1920-as évekig vezetik vissza az elmaradottság tudományos vizsgálatát a kontinensen, olyan, különböző tudományágakat és aspektusokat képviselő tudósok munkáira hivatkozva, mint José Carlos Mariátegui, Gilberto Freire, Caio Prado Júnior, Josué De Castro, Sergio Bagú, stb. Vö. pl. Marcia Solorza – Moisés Cetré: „La teoría de la dependencia”. *Revista Republicana* 2011, No. 10, Enero – Junio. 128.
- ⁷² Vö. pl. Magnus Blomström – Björn Hettne: *La teoría del desarrollo en transición*. México, Fondo de Cultura Económica, 1990, Cristóbal Kay: *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*. Routledge, 1989.
- ⁷³ Gunder Frankot idézi Kapoor (Ilan Kapoor: „Kapitalizmus, kultúra, cselekvés: függőségi elmélet kontra posztkolonializmus”. *Fordulat*, 2010/12. 104.)
- ⁷⁴ Theotonio dos Santos: *Dependencia y cambio social*. Caracas, Universidad Central de Venezuela, 1974. 43.
- ⁷⁵ *Uo.*, 6.
- ⁷⁶ Idézi Santos Hansen: *l. m.* 19.
- ⁷⁷ Raúl Prebisch: „El desarrollo económico de la América Latina y algunos de sus principales problemas”. *Desarrollo económico*, 1986/Oct.-Dec., Vol. 26., Núm 103. 482-483.
- ⁷⁸ Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világregndszer-elméletbe*. Ford. Koltai Mihály Bence. Bp., L'Harmattan –Eszmélet, 2010. 35-36.
- ⁷⁹ Mayz Vallenilla írását elemzi és Pazt idézi Larraín (Jorge Larraín: *Identidad y modernidad en América Latina*. México, Océano, 2000. 160-162. o.).
- ⁸⁰ José Miguel Salazar: „¿Identidad latinoamericana?” (A továbbiakban: Salazar: „¿Identidad latinoamericana?”) In: José Miguel Salazar (coord.): *Identidades nacionales en América Latina*. Caracas, Universidad Central de Venezuela, 2001. (A továbbiakban: Salazar (coord): *Identidades nacionales...*) 266.
- ⁸¹ José L. Saiz – René Gempp: Estudios empíricos sobre la identidad nacional chilena: revisión y nueva evidencia. In: Salazar (coord.): *Identidades nacionales...* 224-227.
- ⁸² A vizsgálatokat röviden összegzi José Miguel Salazar – Miguel Alfonso Salazar: „Estudios recientes acerca de identidades nacionales en América Latina”. *Psicología Política*, 1998, núm. 16. 75-93.
- ⁸³ José Miguel Salazar: „¿Identidad latinoamericana?” 265.
- ⁸⁴ *Uo.*

A „Poder Popular”: Chile 1970–1973

Az 1970-1973 közötti chilei események egyik fontos és érdekes, ugyanakkor kevésbé ismert vetülete volt az úgynevezett „Poder Popular” néven ismert jelenség. A szóösszetételt magyarul „népi hatalom”-ként lehet visszaadni, azonban fontos megjegyezni, hogy ez alatt nem az Allende-kormány, hanem egy vele párhuzamosan – egyenetlen intenzitással és fluktuáltan - formálódó, elsősorban a munkásosztályon, valamint a városi és vidéki népi rétegeken alapuló struktúra értendő, mely az Allende kormány mellett, illetve annak alárendelve alakult ki. A magától értetődő latin-amerikai párhuzamok mellett a szakirodalom az 1871-es Párizsi Kommünt, az 1917-es oroszországi, illetve az 1936-os spanyolországi társadalmi szerveződésekkel emeli ki történelmi előzményeként, nem tekintve természetesen azonosnak ezekkel.¹

A „Poder Popular” jelensége kapcsán több kérdést meg kell vizsgálni. Chile társadalmi, gazdasági és politikai helyzetének mely sajátosságaira vezethető vissza a megszületése; milyen elméleti alapokat találunk hozzá; milyen fejlődési fokozatokon ment keresztül az Allende-kormány 3 éves periódusa alatt; milyen kapcsolat mutatható ki a kormány és a „Poder Popular” között ugyanezen időszakban; végül, milyen mennyiségi és minőségi szintre jutott el, milyen hatást gyakorolva az 1973-as eseményekre?

Chile 1970 előtt

A „Poder Popular” történetéhez Chile társadalmát kell megvizsgálunk; különös tekintettel azon egyedi sajátosságaira, melyek együttese lehetővé tette e jelenség megszületését. Felmerül a kérdés, miért éppen Chilében történt mindez Latin-Amerikán belül? Gazdasági alapszerkezetét tekintve Chile helyzete megegyezett a többi latin-amerikai állammal. Az Amerikai Egyesült Államoktól való gazdasági függőség, melyet a monokultúrán alapuló export – Chile esetében a réz –, az egyenlőtlen csere jelensége, illetve az importhelyettesítő iparosítás „lefeksződése”, valamint a belső piac gyengesége írható le közös jellemzőként.

A chilei monokultúra azonban a bányászaton alapult, nem a mezőgazdaságon, mely több sajátos következménnyel járt. A bányaiipar relatív ipari fejlettséget is maga után vont, vagyis a munkásosztály

(bányászokat is beleértve) a társadalmon belül nagyobb súllyal bírt a mezőgazdasági exportra termelő országokénál, valamint ezekhez képest belső piacot is biztosított, pontosabban fogalmazva lehetőséget biztosított egy erős belső fogyasztói bázis megteremtésére. A chilei gazdaság tehát, az iparnak köszönhetően, fejlettebb volt a szubkontinens átlagánál; azonban mind a modern ipar, mind a bányászat elsősorban amerikai technológia importján alapult a fővárossal és a bányavidékekkel a központban. Az ipar tehát a nagyobb, modernebb, nyersanyagexportra illetve tartós fogyasztási javakat termelő, erős külföldi befolyás alatt lévő ágazatra (150 vállalat), valamint a kisebb egységekből álló, elmaradottabb, elsősorban belső piacra, napi fogyasztási javakat termelő, belföldi kézben lévő részre (35 000 vállalat) bontható ketté.²

Erre a jelenségre vezethető vissza a munkásosztály jelentős fragmentáltsága, mely a termelési sajátosságok alapján szintén két részre választható szét. A bányászatban, illetve a modernebb üzemekben dolgozó, képzetesebb, magasabb fizetéssel rendelkező, szakszervezetekkel bíró csoportra, mely már-már munkásarisztokráciaként definiálható, valamint a kisebb, fejletlenebb termelőegységekben dolgozók rétegére, mely képzetlenebb, demokratikus keretek közötti érdekérvényesítésben járatlanabb, egyszersmind rosszabb körülmények között él, és kiszolgáltatottabb csoportot jelentett.

Ez utóbbi csoporttal részben összefüggő volt a városi társadalmon belül az úgynevezett „pobladores” rétege, mely munkanélküli, illetve alulfoglalkoztatott csoportot jelentett a városok peremterületein, általában önálló lakás híján. A mezőgazdaságban feleslegessé vált munkaerő azon része, melyet az ipar nem tudott felszívni, a „pobladores” népes táborát gyarapította. A „pobladores” rétege, a kisvállalatok dolgozóinál is teljesebb mértékben állt kívül a „hagyományos” munkásosztály keretein.³ A „pobladores” eleve területi alapon szerveződött, a fennálló pártstruktúrán kívül, nem egy meghatározott munkaadóval, hanem az államhatalommal szembeni konfrontációban; ezen jellegzetességei magyarázzák kiemelkedő szerepüket a „Poder Popular” történetében.⁴

A mezőgazdaságon belül a paraszti rétegeket vizsgálva szintén komoly belső eltérések mutathatóak ki, melyek szintén a gazdasági függőségre vezethetőek vissza. Az elsöprő uralommal rendelkező nagybirtok a vidéki lakosságot rétegződésére is erős hatást gyakorolt. A parasztságon belül a kistulajdonosok mellett jelen voltak a bérlők, az állandó- és az idénymunkások; gyakori jelenségként az első csoport alkalmazta az utóbbiakat bérmunkára; szakszervezetek alapítása vidéken 1967-ig tilos volt.⁵

Az 1960-as éveket a gazdasági nehézségek erősödése, illetve az addigi fejlődés megtorpanása jellemezte, mely társadalmi-politikai változásokra irányuló törekvést váltott ki. 1964-ben a keresztényde-

mokrata (DC) Frei-kormány került hatalomra több mint 50%-os támogatottságot élvező baloldali színezetű programjával. A kormány jelszava „forradalom a szabadságban” volt, és – baloldali riválisával szemben – szintén antiimperialista (külső függőség felszámolását érintő) és anti-oligarchikus (belső szerkezet megváltoztatását érintő) intézkedéseket helyezett kilátásba. 1970-re mindebből nagyon kevés valósult meg. Az első pontot illetően a kormány határozott a rézbányászat 51%-ának chilei kézbe való kerüléséről, mely egyrészt magas összegű kárpótlás mellett valósult meg, másrészt a technológiai és importfüggőségen egyáltalán nem lazított. Anti-oligarchikus intézkedése a földreformról szóló törvény volt, mely kárpótlás mellett lépett életbe a 80 hektár öntözött földterületet, vagy annak értékét meghaladó birtokokra, de 1970-ig mindössze a földnélküliek 8%-át juttatta birtokhoz. A földet elsősorban az addig béreltel rendelkezők kapták, vagyis a parasztság túlnyomó többségét a törvény még perspektivikusan sem érintette. A földhöz jutott csoportok 3 évig úgynevezett „asentamiento”-k keretében kaptak földet, mely a korábbi nagybirtok kollektív megművelését jelentette, egyéni parcellák megművelése mellett. A korábbi bérlőkből álló réteg tehát elindult a polgárosodás útján, ugyanúgy a bérmunkából élők munkaerejét alkalmazva, mint a latifundium. Ennél komolyabb jelentőségű intézkedés volt az 1967-es törvény, mely lehetővé tette a vidéki szakszervezetek szerveződését; a mezőgazdasági sztrájkok száma, és a szakszervezetek ereje ugrásszerűen nőtt. A sztrájkok minőségi jellege is változott; míg eleinte bérkövetelések álltak a munkabeszüntetések központjában, 1970-re a földfoglalás vált meghatározóvá, a kormány tervein túlmutatva. Az ipar területén kevésbé jelentős változások zajlottak le. A rézbányászat nacionalizálása részleges maradt, a munkásosztály más követeléseit szintén; ellenben a DC nagy figyelmet fordított a már említett „pobladores” csoport megszervezésére; ezen csoport azonban öntudatra ébredve a parasztsághoz hasonlóan szintén „tüllépett” a DC-kormányon. A kormány továbbá önálló társadalmi szervezetként ismerte el a már korábban létező „juntas de vecinos”-t (szomszédsági bizottságok), mely a „centros de madres” stb. mellett a társadalmi önszerveződés egyik kezdeti elemévé vált. Az a társadalmi ébredés, mely hatalomra juttatta a DC-t, csaldott a kormányban; ugyanakkor a kormány félbemaradt reformjai katalizáló hatást gyakoroltak a baloldali tömegmozgalomra.⁶ A radikalizálódás az 1970-es választásokon az UP jelöltjét, Salvador Allendét segítette győzelemre.

Az Allende-kormány és a „participación”

Az új kormány gondolkörének témánkhoz kapcsolódó egyik alapja az úgynevezett „participación” („részvételiség”) megerősítése és kiterjesztése volt. Az elképzelés szerint ez a különböző társadalmi

szervezetek fokozatos és egyre teljesebb bevonását jelentette az állami döntéshozatalba; a hangsúlyt azonban a „szocializmus chilei útja” elmélete alapján az államapparátusra helyezték. A „participación” egyik alapját az UP közel 15 000 választási bizottsága képezte volna az elképzelések szerint; ez önmagában kifejezi a „participación” elvének kiegészítő jellegét. Ezen szervezetek tehát a kormány intézkedéseit segítő, és nem önálló szerveződésként jelentek meg. A „participación” kiterjedt volna a bíróságokra, illetve a törvényhozásra is az „Asamblea Popular” nevű egykamarás törvényhozó szerv formájában.⁷

Elméleti háttérként az UP választási programjában felbukkanó kifejezés, a „szocializmus chilei útja” nyújt támogatást, mely sokat merített a korszakban felbukkanó dependencia-elméletből – pontosabban annak egyik lehetséges értelmezéséből is. Eszerint a szocializmus építése 2 fázisra bontható: az első fázist az antiimperialista (bánya-, ipari-, kereskedelmi- és pénzügyi, döntően külföldi befolyás alatt álló monopóliumok), valamint az anti-oligarchikus (nagybirtokosok) harc határozza meg. A módszer az intézményes, demokratikus út, a cél pedig az 50%-os támogatottság megszerzése. Ennek során a munkásosztály természetes szövetségese a középrétegek, valamint az úgynevezett „nemzeti burzsoázia”, mely döntően a kis- és középtulajdonosokat foglalja magában; a demokratikus győzelemhez egyrészt elengedhetetlen a támogatásuk a létszámuknál fogva, másrészt más formához nem is csatlakoznának. A fő erőt a végrehajtó hatalom képezte, a fennálló intézményrendszeren belül, azt átalakítva: A második szakasz lenne a szocializmusra való áttérés, erre vonatkozóan azonban a program kevés konkrétumot nyújtott.⁸ Az UP politikájának fontos és nem lebecsülendő eleme volt ugyanakkor a karhatalom erőszakos fellépésének semlegesítése.⁹

A „participación”, vagy a „Poder Popular” kérdését illetően ez a következőket jelentette: az érintett társadalmi csoport a monopóliumok, bányák, és nagybirtokok dolgozói rétegei, a kis és középüzemek/birtokok dolgozói – mivel a tulajdonos megnyerni kívánt szövetségese – nem. Más szóval az UP társadalmi értelemben „felfelé” nyitott a középosztály felé, nem lefelé, a munkásosztály alsóbb, illetve a marginalizálódott csoportok (pobladores) irányába. Természetesen a program róluk se feledkezett el, de megállapítható, hogy a szervezett munkásság, a középosztály, és a „nemzeti burzsoázia” szövetségében gondolkodott, az imperializmus és a latifundium elleni harcot közös érdekként tételezve; ez természetesen a „participación” eszméjére is kihatott.

Allende egy beszédében a következőket mondta: „Mi a népi hatalom? A népi hatalom azt jelenti, hogy ledöntjük mindazon pilléreket, melyeken az országunkat béklyóba kötő kisebbség ereje alapul.” Az UP „Poder Popular” víziója nem volt világos, és nem tette lehetővé annak elképzelését, hogyan kellene konkrétan megvalósítani, és milyen társadalmi erőkre kell támaszkodnia. A „Poder Popular” szervei a chilei

parlamentari baloldal szerint mindössze „az államapparátus különböző szintű szerveiben” való részvételre korlátozódott, mivel az úgynevezett „Asamblea Popular”, mely az egykamarás törvényhozás lett volna, alkotmányos okokból soha nem jött létre. A Népi Egység Bizottságai (los Comités de la Unidad Popular), választási szervek maradtak, és vezetési hiányosságok miatt nem sikerült ezen a szinten túllépniük. Az Ár- és Ellátás-ellenőrző Bizottságok (Juntas de Abastecimiento y Precios, JAP), melyek szerepe az ellátás ellenőrzése volt, a kormány radikális fellépése híján marginális szerepben maradtak a magánkézben levő elosztás mellett. Másrészt, minden fontossága mellett, a munkások részvétele az úgynevezett „társadalmi szektor”-ban, az APS-ben felettébb korlátozott volt, mivel a nagyvállalatokra korlátozódott.¹⁰

1970-től kezdődően e szerveződések két részre bonthatók: egyrészt a már létezőekre építkezett, másrészt a kormány által újonnan létrehozottakra. Elsődleges szerepük tanácsadói volt. Az iparban a kormány kialakította a „társadalmi tulajdon szféráját” (APS), mely a különböző jogi eszközök által állami kezelésbe vett vállalatokat, illetve az eddig is létező állami tulajdon összességét jelentette, döntően a bányáira és a nagyiparra épülve. Az egyes vállalati egység élén kormány megbízott állt; a végrehajtó bizottság 10 tagjából 5-öt a kormány delegált (döntően szintén az UP pártfunkcionáriusaiból), 5-öt a vállalat dolgozó választottak – 1 főt az adminisztráció, 1 főt a technikusok, 3-at a kétkézi munkások közül. Vagyis a 11 fős irányító testületből az adott vállalat dolgozóit 5 – szigorúbban nézve 3 fő képviselte. Noha a vállalat munkásaiból álló közgyűlésnek jogában állt akár elküldeni is az állami megbízottat, az állami kontroll érvényesülése volt a meghatározó; számos esetben az állami bürokrácia „hűbérbirtokává” változtatva az adott vállalatot.¹¹

Ezen túl megfigyelhető két másik fogyatékosága a rendszernek. Mindössze a nagyvállalatok dolgozóit érintette, a kis- és középvállalatok munkásait nem, vagyis a dolgozó csoportoknak még a csúcsponton, 1973 közepén is alig 20%-a tartozott az APS kereteibe¹² Mivel a kormány emellett garantálta a magántulajdon védelmét, a maradék 80% számára – mely ráadásul pont a legrosszabbul élő munkásréteg volt – nem tudott kiutat kínálni. Egyes esetekben az állami irányítás, így a „participación” is egy 6 hónapos időtartamra vonatkozott; ennek letelése után a kormány visszaadta a vállalatot a régi tulajdonosnak, mely az ott dolgozók számára nem jelenthetett kielégítő megoldást. A munkásmozgalom tehát észrevehetően két irányba ágazott szét: a bányászatban és a fejlett monopóliumokban dolgozó jól fizetett, szakszervezeti lefedettséggel rendelkező, a kormány által rengeteg előnyhöz jutó „munkásarisztokrata”, valamint az ezen kívül rekedőkre, akiknek a béremelésen és a kormány különböző (ugyanakkor egyáltalán nem elhanyagolható!) jóléti intézkedésein kívül nem nyílt távlati perspektíva.

Vidéken szintén hasonlóan alakult a helyzet. Az „asentamiento” mellett az újonnan felosztott földeken létrejött az úgynevezett CERA. Ezekben a földdel nem rendelkező, a kollektív latifundiumon dolgozó napszámosok, nők is szavazati jogot élveztek, az egyéni parcella csökkent, ugyanakkor az állami felügyelet is szigorodott, sőt, teljes állami kézben lévő birtoktestek is létrejöttek (CEPRO). Akárcsak az iparban, itt is megfigyelhető az állami bürokrácia befolyásának erősödése. Míg a Frei-kormány idején létrejött a „asentamiento”-kban a „participación” a fennálló paraszti szervezetek delegáltjain alapult, az Allende-kormány lehetővé tette a delegáltak közvetlen választását is; megnőtt tehát a földosztáson kívül rekedtek mozgástere, de a béremelésen és a jóléti intézkedéseken túl számukra sem nyújtott a kormány további alternatívát.¹³ A rendszer paraszti haszonélvezőinek és mellőzöttjeinek aránya a városi adatokhoz hasonlítható.¹⁴

1972 októberétől 1973 júniusáig. A „Poder Popular” emancipálódása.

A társadalmi mozgás dinamikáját így az Allende-kormány nem tudta megállítani, mivel a döntő többség követeléseit nem elégítette ki. Ezen megállapításhoz két megjegyzés kínálkozik. 1. Szó sincs arról, hogy az APS-en illetve a „reformföldeken” kívül rekedtek forradalmibb alternatívában gondolkodtak volna; mindössze az UP választási programjának megvalósítását kérték számon. Nem a reform elmélyítése, hanem a kiterjesztése volt tehát a fő követelés, habár a „participación” elve helyett a teljes ellenőrzés követelése is megjelent.¹⁵ 2. A Frei-féle DC-kormánynál leírt megállapításokhoz hasonlóan itt is elmondható, hogy a kormány a döntései révén nem kielégítette, hanem tovább erősítette a társadalmi mozgás dinamikáját, mely – szintén a Frei-kormánynál leírtakhoz hasonlóan – a kormány programját magukévá tétele után radikálisabb vágányra állt. Az UP-ről – nagy vonalakban – 1972 októberéig mondható el, hogy vezette a tömegeket; ezt követően megfigyelhető, hogy az intézményi síkon folytatott küzdelmet elsődlegesként feltételezve egyre kevésbé érti az „alatta” zajló, általa generált, sőt, őt megvédeni kívánó társadalmi folyamatokat. A „felülről jövő forradalom” tehát kezdett „lemaradni”.

Az 1972 októberétől jellemző szakaszt két tendencia jellemzi. A „Poder Popular” jelensége új szervezetekkel bővül, mind városon, mind vidéken, mely szervezetek már nem a végrehajtó hatalom parancsára, vagy támogatásával, hanem attól függetlenül jönnek létre, mindenhol területi, és nem ágazati alapon; városokban a CI és a CC, vidéken a CCC volt a legjelentősebb. Az elosztás szférájában fontos szerephez jutott a JAP, mely az ellenzék támadásainak kedvenc célpontjává vált. A második jelenség – az elsővel összefüggésben – az, hogy az eddig fennálló szervezetek, úgy mint APS, juntas de vecinos,

JAP stb. részben emancipálódnak, önállósítva magukat, összehangolva működésüket az újonnan született szerveződésekkel.¹⁶

Mindemellett ismételtlen meg kell jegyezni, hogy „kettős hatalomról” – a korszak néhány baloldali véleménye ellenére – sem beszélhetünk. A Poder Popular ezen szerveződésének célja nem „párhuzamos” vagy „kettős” hatalom kiépítése, hanem a fennálló hatalom – pontosabban az Allende által vezetett végrehajtó hatalom védelme, valamint megsegítése.¹⁷ Az 1972-es koncepcióni „Asamblea Popular”-on (négygyűlésen) fogalmazódtak meg új gondolatok a „Poder Popular”-t illetően. A Kongresszuson az UP balszárnya vett részt (a Chilei Kommunista Pártot nem hívták), valamint az UP-n kívül és attól balra álló MIR. Az UP-n belüli baloldal nyomásgyakorló erőként tekintett ezen új szervezetekre, melyek képesek radikalizálni a hatalmon lévő kormányt. A MIR ellenben már egy új társadalmi-hatalmi rend csírájának, a „kettős hatalom” alapjának tekintette a „Poder Popular”-t.¹⁸ Maga Allende levélben ítélte el a teljes kezdeményezést.

Az elméleti háttérre kitérve az UP-n belüli ellenzék elképzeléseit kell szemügyre venni, melyet a PS többségét alkotó radikálisok, többek közt maga a főtitkár, Carlos Altamirano képviselt.¹⁹ Ezen elképzelés szintén a dependencia-elméletből táplálkozott, azonban annak radikálisabb válfajából.²⁰ Ezen szárny tagadta a „középrétegek” és a „nemzeti burzsoázia” megnyerésének a lehetőségét, állítva, hogy ezen csoportoknak az imperializmussal és a latifundiummal való érdekellentéte korántsem annyira mély, mint egy esetleges szocialista átalakulástól való félelme. A demokratikus-intézményi keretek között való fellépést szintén nem tartották célravezetőnek: véleményük szerint a rendszer „lefékezi” ezt a lehetőséget; más szóval az „első szakasz” nem átmenet a szocializmus felé, hanem zsákutca. Ebből a szemszögből figyelték a „Poder Popular” jelenségét.²¹ Fontos megjegyezni, hogy szintén nem fogták fel „kettős hatalomként”, vagy ennek lehetséges bázisaként, ellenben úgy vélték, hogy a végrehajtó hatalomnak alárendelt szervből nyomásgyakorlóvá kell válnia. Vagyis nem az UP-kormány „leváltása”, hanem annak megerősítése a célja.²²

Az 1972. októberi sztrájk, mely mögött az ellenzéki jobboldal állt, és a teherautó-tulajdonosok mellett a középosztály széles rétegei vettek részt, kettős reakciót váltott ki. A konszenzuskényszeren alapuló chilei demokrácia játékszabályai között mozgó kormány eleinte benuktan állt az események előtt; az ellenreakció alulról érkezett, a rendszer határain kívülről. A már említett társadalmi szervezetek területi alapon,²³ spontánul reagáltak – a magánvállalatok munkástanácsai (Comités de Vigilancia) az „ölkübe pottyant” magánvállalatnál – az esetek többségében nem elfoglalták, hanem pusztán tovább működötték a menedzsment távozása után – a „Poder Popular” potenciális magjává váltak. Kézbe vették a menedzsment által leállított gyárat, és a tulajdonosok által nem művelt földeket, helyreállítva a termelést;

mozgósították a szállítóeszközeiket (pl. gyárakban), közvetlen elosztást valósítva meg a sztrájkoló kereskedők és fuvarozók mellőzésével;²⁴ mindezt védelmi csoportok által felügyelve; megemlítené az ellenzéki pártokra szavazó munkások aktív részvétele. Ezen addig elszigetelten működő népi szerveződések egyrészt elszaporodtak, másrészt kapcsolatba léptek egymással – a városi gyár és a falu is –, új, magasabb szintű szerveződések hoztak létre, melyeknek már formálisan sem volt közük a kormányzathoz. A munkásosztály a „participación” elvétől a „teljes birtoklás” elve felé lépett tovább, vagyis – részben – emancipálódott a kormány alól. Röviden: ahogy az államhatalom megbénult, és erejét veszítette, úgy erősödött ezzel arányosan a „Poder Popular”, gyakran állami szervezet – polgármesteri hivatal - is magába olvasztva. A jelenség általában a kis- és középvállalatok munkásaira támaszkodott, valamint a marginalizálódott „pobladores” csoportjára; vagyis a „hivatalos” szakszervezeti mozgalmon kívüli rétegekre, vidéken szintúgy. Az UP-kormány maga sem tudta, hogyan álljon hozzá a váratlan fejleményhez; a „Poder Popular”-ra való támaszkodás ugyanis az intézményes keretből való kilépést jelentette volna. Végül Allende a hadsereg kormányba való bevonása mellett döntött, katonai megbízottakra hagyva a helyzet megoldását.²⁵ Az állam erejének visszaszerzésével párhuzamosan a népi mozgalom újra passzívabbá vált, de kiderült, hogy egy komoly erővel kell számolni, mely adott esetben képes túllépni a kormány által meghatározott intézményes határokon. Összegzőként elmondhatjuk, hogy a „felülről induló” forradalom ezúttal is katalizált egy „alulról jövőt”, mely az előbbi céljait kívánta támogatni, de oly módon, hogy eszközrendszerét használva – gyárak megszállása, stb. – ezúttal már túlmutatott rajta.²⁶ A „Poder Popular” tehát szervezetileg vált önállóvá, céljait tekintve nem. Passzív, alárendelt végrehajtó szerepéből kilépése és érdekérvényesítő csoporttá válása azonban fontos lépcsőkö volt történetében. A termelés, elosztás és fogyasztás láncolatának megrendülése a munkásosztály és a népi²⁷ rétegek fokozottabb együttműködését kényszerítette ki. Szervezeti szempontból az ágazati alapú CUT szakszervezete helyett, ahol a szerveződés szálai felülről futottak mössze, alkalmatlannak bizonyult az új struktúra működtetésére; alulról szerveződő, ágazatokon átnyúló összefogást követelt meg az adott helyzet; szervezeti szempontból a „Poder Popular” szervezete hiánypótló jelleggel is bírt.²⁸

Melyek voltak tehát ezek a szerveződések, hogyan néztek ki belülről és hogyan működtek?²⁹ A „Cordones Industriales”, a „Comandos Comunales”, illetve a „Consejos Campesinos Comunales” a legfontosabbak a „Poder Popular új típusát vizsgálva.³⁰ A „Cordones Industriales” a városi munkásság, a „Consejos Campesinos Comunales” a vidéki lakosság, míg a „Comandos Comunales” több szervezetet egyesítő, úgymond „csúcsszervezetet képviselt.”³¹

A „Cordones Industriales” („Ipari Kordonok”): az első ilyen szerveződés már 1972 októbere előtt létrejött Santiagóban (Cerillos-Maipú), de az októberi sztrájk jelentette a döntő lökést számára.³² Nevének megfelelően elsősorban – bár nem kizárólagosan – a városi munkásosztályra épült. Cerillos-Maipú CI-jának a születése a születése azzal kezdődött, hogy a munkások, az APS szektorához kívánva csatlakozni, megszállták a gyárat; majd miután kérésük nem teljesült, illetve váratott magára, „jobb híján” saját kezükbe vették a vezetést. Tehát a CI születése nem az APS szektorán „túlmutató”, hanem annak megvalósítására tett kísérlet volt, törvényi kereteken kívüli eszközökkel. Általánosságban a különböző munkás- és egyéb szervezetek delegáltjai választották meg az adott CI vezetését, mely aztán kinevezte a kulturális, agitációs, védelmi, sajtó stb. bizottságot, míg a végső hatalom a részvevőkből álló közgyűlés kezében volt; a CI tehát nem csak a gazdaság, hanem a napi élet megszervezésére is kísérletet tett.³³ Összesen 110 CI jött létre; Santiagóban ez 100 ezer embert érintett.³⁴ Külső hatásként érdemes megemlíteni a Szocialista Párt radikálisainak szerepét. Noha a szerveződés bázisa alapvetően a városi munkásosztály volt, a már említett Cerillos-Maipú „kordonjában” – mely 250 vállalati egységet tömörített – a „pobladores” és a környékbeli parasztság is szerepet kapott.³⁵

Vidéken a „Consejos Campesinos Comunes” („Közösségi Paraszttanácsok”) állíthatóak a CI-szel párhuzamba. A DC alatt létrejött „Consejos Campesinos” a fennálló (DC-hatás alatt álló) paraszti szervezetek képviselőinek kezébe adta a hatalmat; az UP ezt követően egy „vegyes” rendszerrel (Consejos Campesinos Ampliados) kísérletezett, mely az említett szervezetek delegáltjain kívül közvetlenül megválasztott képviselőket is bejuttatott a döntéshozó testületbe, vagyis a nem szervezett paraszti rétegek szava is érvényesült. Következő fázisként jött létre a már említett CCC, melyet kizárólag közvetlenül választott delegáltak vezettek, a CI-hez hasonlóan. Ahogy az utóbbit, úgy az előbbit sem ismerte el hivatalosan a kormányzat, nem utolsósorban azért, mert ezen paraszti szerveződések szintén nagyon gyakran „jogtalanul” megszállt területeken jöttek létre, melyeken belül kiemelhető a mapuche kisebbség által megszállt területek szerepe. A paraszti önkormányzatoknak mindössze a 12%-át tették ki a CCC-szervezetek. Külső hatásként a MIR szerepét lehet kiemelni.³⁶

A „Comandos Comunes” (kb. „Közösségi Parancsnokságok”) jelentette 1972-ben a „Poder Popular” csúcspontját, ez ugyanis már több társadalmi réteget, és nagyobb területet és népességet átfogó magasabb szintű szerveződés volt, tehát eggyel magasabb fokon, mint a CI vagy a CCC. A szakszervezetek, a „pobladores”, a diákok, parasztok, a JAP, vagy éppen a CI stb. delegáltjai alkották a közgyűlést, mely a CI-hez hasonlóan hozta a létre a Végrehajtó Bizottságot. Ez utóbbi nevezte ki az egészségügyi, közlekedési, ellátási, oktatási,

védelmi, igazságügyi stb. tanácsot, mely az egyes részterületekért volt felelős. A CC tehát szintén területi alapon működött – Santiagóban 20, a fővároson kívül 80 CC jött létre.³⁷ Azonban, hiába állt magasabb szerveződési szintén, a CC ekkor még törekenyebbnek bizonyult a CI-nél és a CCC-nál; az októberi sztrájk után az aktivitásuk rendkívül lezuhant.³⁸

A „Poder Popular” korai (APS-jellegű, állami gyámkodás alatt álló), és fejlettebb (1972 októberétől megerősödő. emancipálódott) alaptípusát a következő két valós példa szemlélteti.

1. A Chile déli részén fekvő Constitución városa egy elszigetelt, fejletlen, friss ipari múlttal rendelkező település volt a korszakban. Az 1969-ben alapított cellulózgyár jelentette ez utóbbi alapját; a munkásosztály létszáma 15 ezer fő körül mozgott. A gazdaság többi részét a fakitermelés, a halászat, és a mezőgazdaság alkotta; a fő problémát a feketepiac mellett lakáshiány jelentette, vagyis a „pobladores” rétege is számottevő volt – politikailag a MIR befolyása volt kiemelhető. A „Poder Popular” megjelenése 1973-ig váratott magára, de akkor mindjárt a második fázis, azonbelül a „Comandos Comunales” formájában tűnt fel, melyet 7 szakszervezeti alapszervezet, a „pobladores” szervezete, valamint a helyi „Centro de Madres” csoportja alkotott. Miután a helyi UP-kormányzó paternalista göggel figyelmen kívül hagyta a helyzet megoldását kérő javaslatokat, a CC által mozgósított tömeg 1973 április 10-én bekerítette a városházát, majd erőszak nélkül megszállta a várost. A kormányzó elhagyta a posztját, a város két napig a CC ellenőrzése alatt állt; majd miután a kormány ígéretet tett a helyzet rendezésére, és hivatalosan leváltotta a régi megbízottját, újat nevezve ki a helyére, a CC visszaadta a hatalmat a hatóságoknak.

2. A másik példa Tomé textilipari komplexumé; itt a munkásmozgalom hosszú és harcos múltra tekintett vissza, és ennek megfelelően szervezettsége is magas szintű volt. Már 1970-ben, az UP választási győzelme után sor került a gyár megszállására, melyet követően az APS első tagjává vált. A vezetést itt is az állami megbízott, az 5 állami, és az 5 gyári küldött látta el a „Consejos de Administración” keretében, míg az egyes termelőegységek megbízottjai a „Consejos de Producción” („Termelési Tanács”) szervezetébe tömörültek; ezen két szerv, valamint a CUT (szakszervezet) együttesen alkotta a Comité Coordinador-t (Összekötő Bizottság). A lendületes kezdet ellenére azonban sem 1972 októberében, sem azt követően nem került sor sem a „Cordones Industriales”, sem a „Comandos Comunales” megszervezésére, noha a gyár együttműködött a „Poder Popular” ezen képviselőivel.³⁹

A sztrájk után, a „Poder Popular” ezen szerveződései lehanyaglottak; a „Cordones Industriales” szervezeteiből alig 6-7 maradt ténylegesen működőképes, nem utolsósorban azért, mert eleve átmeneti jelleggel

és védekező szerepet betöltve jöttek létre.⁴⁰ A helyzet azonban 1973-ban újra megváltozott.

1973. júniusától szeptember 11-ig. A „Poder Popular” mint az UP alternatívája? Mítosz és valóság.

Ezen fázis gyökerei 1973 elejére, a Millas-Prats terv megszületésére nyúlnak vissza. A javaslat a kormány által tervbe vett 91 állami monopólium számát 49 csökkentette volna, a jobboldali ellenzékhez való közeledés jeleként. Ennek megfelelően számos termelőegységet – emellett vissza kellett volna szolgáltatni. A rendelet azonban váratlan ellenállásba ütközött: Santiago külvárosait ellepték a barikádok, és a kormány kénytelen volt visszakozni.⁴¹ Emellett a kormány mind ezt megelőzően, mind ezt követően többször tett kísérletet a – például – az októberi sztrájk során illegálisan megszállt termelőegységek visszaszolgáltatására is; továbbá számos esetben az állami beavatkozás törvényben meghatározott határideje eleve 6 hónap volt.⁴² Ennek következménye az volt, hogy ezen munkásszerveződések, melyek az állami irányítás alatt álló APS részévé kívántak lenni, kénytelenek voltak önállóvá válni. Szó sincs tehát arról, hogy a „Poder Popular” eleve egy tudatos, az APS-n túlmutató szerveződésként jelent volna meg, hanem az UP mérsékelt törekvéseit igyekezett végrehajtani, és az események kényszere – a kormány gyengesége – lendítette ezen túl. A mezőgazdaságban hasonló helyzet alakult ki, méghozzá jóval korábban, eseti jelleggel már a Frei-kormány alatt is. A földnélküli parasztság, „segíteni” kívánva a „jóakarátú” kormánynak, önhatalmúlag megszállta a latifundiumokat. Amikor azonban ugyanezen kormány(ok) felszólítására vissza kellett volna adni a 80 hektárt meghaladó, földterületet, az állatállományt, a gépi felszerelést – ezekre nem vonatkozott a földtörvény – a városban lejátszódóakhoz hasonlóan fejlődtek tovább az események. 1972-ig a „Poder Popular” mennyiségi, az októberi sztrájk jóvoltából minőségi ugrást hajtott végre, míg 1973-ra alternatívává vált.⁴³

A „tanquetazo” néven ismert puccskísérlet új életet lehel a „Poder Popular”-ba. Megfigyelhető a radikalizálódás egyfelől, ugyanakkor szeptember felé közeledve a mozgalom kifulladásra is októberhez képest. A katonai lázadás az előző évi októberi sztrájkhoz hasonló spontán reakciót váltott ki – gyármegszállások, sztrájk – azonban ezt követően a végrehajtó hatalom ismét a helyzet „normalizálására” törekedett – hadsereg bevonása a kormányba, párbeszéd a jobboldali ellenzékkel, gesztusok a társadalmi bázisa felé-, bizonyos hangsúlyeltolódással. A mérsékelt szárny, félénken bár, de tudomásul vette a „Poder Popular” erejét, és maga Allende már egyenesen a szükségességéről és a megerősítéséről beszélt.⁴⁴ A már említett radikális szárny az UP-n

beül (Altamirano) csoportja ennél is tovább ment, és a szélsőbaloldali MIR állásfoglalása felé közeledett, mely a „Poder Popular” szerepének elsődlegességét hangsúlyozta a chilei forradalmi folyamatban.

A „Poder Popular” felől a kormány címére érkező kritika gyenge és inkoherens volt, inkább a mozgalom ideológusait, mint tömegeit jellemezte, de néhány gondolatukat a helyzetről mégis érdemesnek tűnhet felidézni. A „Poder Popular” gondolatköre Lenin és Trockij mellett Gramsci vonatkozó elméletein (kettős hatalom, hegemónia) alapult,⁴⁵ a kortárs latin-amerikai dependencia-elmélet társadalomképéhez igazítva. Mivel Latin-Amerikában „függő” kapitalizmus uralkodik, ezért a vele szemben fellépő ellenerő sem azonosítható a centrumországokéival. Egyrészt nagyobb hangsúlyt kapnak a nyugati mintájú munkásosztályon kívüli és az alatti rétegek, nem utolsósorban azért, mert a munkásosztály legfejlettebb részét erős „munkásarisztokrata” karakter jellemzi. A „popular” szó tehát egy munkásosztályon túlnyúló, „népi” szerveződésre kíván utalni. Eszerint az UP – a „nemzeti burzsoázia” és a középosztály megnyerése céljából – eleve kapitalista alapokon állt. Az intézményrendszer keretein belül zajló küzdelem az új, technokrata-állami elit, és a „burzsoázia régebbi szektorai” között zajló küzdelem, vagyis egy eliten belüli hatalmi harc tehát, melyben az előbbi népi rétegekre (is) igyekszik támaszkodni. Emellett a „termelési csata”, a „fegyelem” hangsúlyozása a munkásosztály „lefegyverzésére” és megszelídítésére irányul, miközben ezen új elit képviselői – elsősorban vidéken, de városban is – igazi paternalista göggel irányítanak, mely alól maga az elnök sem kivétel. Az APS és az állami felügyelet alatt álló földközösségek funkciója egyrészt az, hogy az új elit számára forrásokat, hatalmi bázist és néha elképesztő jövedelmet biztosítson, valamint az, hogy a megnyerni kívánt kis- és középtulajdonosok felé „szivattyúzza át” a megtermelt profitot a hatósági árak és a kedvező hitelfeltételek révén. Az „önmérséklet”-re való felszólítás eredménye a munkásosztály demoralizálódása, mely az ellenforradalmi fordulat előtt egyengeti az utat. Ezen, a „Poder Popular”-t alternatívaként tekintő elmélet szerint az UP által elképzelt „participación” pusztán ezen állami és pártbürokrácia uralmát hivatott leplezni, melynek célja mindössze a kapitalizmus „elavult” (vagy általa annak vélt) formáinak a meghaladása.⁴⁶

Miben állt ennek a lényege? A fő törésvonal nem a munkásosztály és polgári szövetségesei, valamint az oligarchia és az imperializmus, hanem a munkásosztály és a „népi rétegek” – mint „pobladores”, parasztság – és a burzsoázia egésze között húzódik.⁴⁷ A fennálló intézményrendszer képtelen kezelni a konfliktust, vagy legalábbis képtelen eldönteni az utóbbi csoport javára. Az államhatalmon belüli patthelyzet lehetetlenné teszi az „intézményes úton” való továbblépést. A MIR véleménye tehát abban állt, hogy nem az UP vezette végrehajtó hatalom, hanem a „Poder Popular” lehet az új társadalmi

rendszer felépítésének alapja, nem az UP-kormánynak alárendelve, még csak nem is azt erősítve, hanem felváltva. A „kettős hatalom” eme tézisében támaszkodtak Leninre, Trockijra, de elsősorban Gramsci eszmerendszerére hivatkoztak. A törésvonalat a „Poder Popular”, illetve a teljes fennálló intézményrendszer közöttiként feltételezték. Ha a „Poder Popular” képes volt kezébe venni a termelést, az elosztást, a szállítást⁴⁸ – akkor mi szükség van egyáltalán az intézményrendszer átalakítására? 1917-es példa alapján úgy vélték, a „Poder Popular” a „kettős hatalom” embriója, melynek célja a teljes fennálló intézményrendszer felszámolása – beleértve az UP-kormányt is. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a fentebb leírt ideológia soha nem nyerte meg a „Poder Popular” szerveződéseiben részvevők többségét.

A „Poder Popular” szerveződésében a tanquetazo néven ismert június 29-i puccskísérletet követhetően figyelhetjük meg a harmadik szakasz kibontakozását. Míg az első szakaszban állami, annak alárendelt szerveződéseként viselkedett, a második szakaszban önállósult, a harmadik szakaszban kezdett reális alternatívává válni, melyet a korszak baloldalának 3 fő áramlatában híven tükröződik vissza. Míg a második szakasz gerincét, a „Cordones Industriales” képviselte, és a fejlettebb „Comandos Comunales” gyenge és ideiglenes erőként lépett fel, a harmadik szakaszban már ez utóbbié volt a főszerep. Továbbá 1973 augusztusában kísérletek történtek a CC-nél is átfogóbb, ezek összefogásán alapuló országos szerveződés létrehozására. Noha ez idő híján részleges maradt, a tendencia vitathatatlan.⁴⁹

Következtetések

A „Poder Popular” szerveződésének három szakaszi szervezeti tekintetben tehát a következő sajátosságokat mutatja: 1. helyi üzemi- illetve rétegszervezet; 2. üzemen vagy rétegen átnyúló szervezet; 3. üzemen és rétegen egyaránt átnyúló szervezet, országos megszerveződés felé tendálva. Ideológiáját és céljait tekintve a kép már kevésbé egyértelmű. A „Poder Popular” a második szakaszban emancipálódik, de még a harmadik szakaszban sem beszélhetünk egyértelműen arról, hogy saját magára alternatívaként tekintett volna.⁵⁰ A harmadik szakasz ebből a szempontból legfontosabb aktsza az Allende elnökhöz írt szeptember 5-i levél volt: az aláírók ebben már a maguk számára vindikálják az „ellenforradalom” elleni harc megvívását, az elnöktől támogatást, és fegyvereket követelve.⁵¹ Az UP-kormány és a „Poder Popular” egymáshoz való viszonya tehát a következőképpen alakult: 1. szakasz: a PP alárendelt helyzetből támogatja a kormányt; 2. a PP önálló erőként támogatja a kormányt, igyekezve radikalizálni azt; 3. a PP önálló erő, mely nem támogatni kívánja a kormányt, hanem annak segítségét kéri.⁵² Noha ez a harmadik szakasz szeptember 11.

miatt megrekedt, észrevehető az UP-kormány és a „Poder Popular” viszonyrendszerének a megcserélődése felé mutató mozgás, és noha még 1973 nyarán sem beszélhetünk „kettős hatalomról”, a fejlődési tendencia meglehetősen egyértelműen errefelé mutatott. Az említett levél ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy egy esetleges jobboldali fordulat több lesz hagyományos kormányváltásnál, hanem nyílt diktatúrát fog bevezetni, mely a mérsékelt reformokat is elpusztítja. Mindez felveti a kérdést: mi volt a puccs valódi célpontja: az UP-kormány, vagy netán a „Poder Popular”?

A „Poder Popular” jelenségének a fentiekben kifejtett értelmezését sajátos módon a puccs előtti chilei jobboldal, és a puccs után hatalomra kerülő katonai junta értékelése is alátámasztja. A szeptember 11. előtti chilei ellenzék támadásainak éle erő a „Poder Popular” néven megjelenő jelenség ellen irányult. Allende természetesen szintén a támadások keresztüzében állt, azonban ezek jelentős részben nem azon alapultak, hogy mit tett, hanem azon, hogy nem volt képes gátat vetni e társadalmi folyamatnak. A junta öngazolása jelentős részben szintén ezen a véleményen alapult: a puccs, úgymond, megelőzött egy még radikálisabb társadalmi átalakulást. Tovább a demokrácia tette lehetővé Allende hatalomra kerülését, mely magában hordozta egy még radikálisabb változás csíráját. Ahhoz tehát, hogy ennek a jövőbeli lehetőségét meg lehessen szüntetni, a teljes addigi demokratikus intézményrendszer felszámolása szükségeltetik.

Allende kormányzásának első szakasza, mely az életszínvonal – vagyis a fogyasztás – növelésére, az exportszektor kisajátítására, és a latifundium uralmának megtörésére irányult, egybevágott mind a chilei középosztály, mind az épp arcukat váltó kapitalista világrendszer érdekeivel, mely utóbbit a „Szövetség a Haladásért” képviselt. Amikor a kormány elérte e célokat, akkor ezen érdekekkel való korlátozott együttműködése is véget ért, vagyis megakadt a további reformok lehetősége az intézményi térben; a hangsúly ezt követően a társadalmi térre, vagyis a „Poder Popular” világára helyeződött. Az Allende-kormány, mely forradalom közeli helyzetben próbált szociáldemokrata maradni, ugyanakkor nem vetett gátat erővel változásnak.⁵³

Társadalmi szempontból a következőképp analizálható a folyamat: az „importhelyettesítő iparosítás” megfeneklését követő krízis társadalmi elégedetlenséget generált, és az uralkodó rétegek számára is szükségessé tette a reformot – ezen tényezők juttatták hatalomra a DC-kormányt 1964-ben. A kormány radikális jelszavai, és félbemaradt, felemás reformjai azonban ahelyett, hogy csillapították volna, további olajat öntöttek a tűzre, bekapcsolva a társadalmi mozgásba a marginalizálódott paraszti rétegeket és a városi „pobladores” csoportját is. Ezt követően jutott kormányra a radikálisabb alternatíva, az UP; kielégítette a munkásság és a parasztság felső rétegeinek az igényeit, a többség azonban nem kapott annyit, mint szeretett volna; a

kapitalista felhalmozás és a társadalom szegényebb rétegeinek javára történő újraelosztás csak korlátozottan működhetett párhuzamosan. Ezen alsóbb munkás és népi rétegek nem kívántak túllépni a fennálló kereteken, mindössze az UP törekvéseinek realizálása, és bővített végrehajtása volt a céljuk; miután a kormány erre képtelen volt, a saját eszközeikkel próbálták megvalósítani. Megszállták a gyárakat és a földeket, később azonban a kormány kérését megtagadva nem voltak hajlandók visszaszolgáltatni azokat. Vagyis a dolgozó rétegek alsó 80%-a, miután törvényesen nem sikerült az állami bürokrácia gyámságát és támogatását élvező felső 20% körébe kerülnie,⁵⁴ kénytelen volt túllépni ezen a mechanizmuson, és 1973-ra törekvései egyre inkább túlmutattak az UP elképzelésein.

Ha objektív mérleget akarunk vonni, ki kell emelni, hogy a „népi hatalom” különböző formái, értékes történelmi szerepük és résztvevői odaadása ellenére korlátozottak és tehetetlenek voltak a kormány részéről érkező mérséklődésre való felszólításokkal és ellenőrzésükre tett kísérletekkel szemben. Akcióik és lehetőségeik alapvetően defenzívek és rövid távúak voltak az ellenzék részéről kiinduló támadásokkal szemben. Az egymást követő krízisek során, dacára mozgósítási kapacitásuk jelentős fejlődésének, folyamatosan az UP által 1970-ben megkötött kompromisszum tiszteletben tartására kérték őket. Következőképp minden alkalommal megjelent a visszatérés a munkások egyes gyárakban való politikai atomizációjához és elszigetelődéséhez.

A puccsot illetően figyelemreméltó tény, hogy a kormány és a „Poder Popular” mennyire nem talált egymásra. Allende lényegében magára maradt a Moneda-palotában, miközben a külvárosokban hiába várták a mozgósító parancsot. Magától értetődő, hogy az erőviszonyok ellenük szóltak: a hadsereg kezébe került az infrastruktúra – kommunikációs hálózat –, a „Poder Popular” nem rendelkezett fegyveres erővel stb. Az, hogy az elnök nem kívánt felesleges véráldozatot, ebből a szempontból teljesen érthető. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy az UP közel 3 éven keresztül igyekezett a „Poder Popular” erejének növekedését megakadályozni, krízishelyzetekben a hadseregre támaszkodva. A témával foglalkozó szakirodalom egyöntetűen állítja, hogy a hadsereg döntéshozatalba kerülése megnövelte ezen csoport öntudatát, mely az UP-re szeptember 11-én ütött vissza. Ugyanezen logika megfordításával levonható következtetés, hogy a „Poder Popular” kikerülése a kormány részéről kiaknázatlanul hagyta az ebben a szerveződésben meglévő potenciált, sőt, sokszor gyengítve azt (a puccs előtti hónapokban a kormány parancsára a hadsereg kutatott fegyverek után a gyárakban). Megjegyzendő azonban, hogy még ezen körülmények között is a Cordones Industriales irányítása alatt álló santiagói munkáskerületek voltak az egyedüliek, melyek képesek voltak napokig tartó ellenállást kifejteni a junta csapataival szemben.

Chile történetének eme fejezete számos, sokszor felvetett kérdést helyez új megvilágításba. Egy radikális társadalmi mozgás által hatalomra jutó kormány nem feltétlenül csillapító, hanem akarata ellenére katalizáló erővé is válhat, ahogy azt a két egymást követő chilei kormány történetét vizsgálva megfigyelhető. Döntő pontként a mérsékelt törekvések megfeneklésében, a mérsékelt kormány kudarcában jelölhető meg az a jelenség, mely a tömegmozgalom „továbblendülését” generálta. Napjaink Latin-Amerikáját vizsgálva óhatatlanul felmerül a kérdés: a létező baloldali-populista kormányoknak vajon mi lesz a sorsa? Képesek lesznek stabilak maradni? Ha nem, válságba kerülésük esetén a vezetésük alatt álló tömegek tovább radikalizálódnak, az emancipáció irányába haladva, esetleg egy hasonlóan radikális visszarendeződés várható?

Jegyzetek

- ¹ Érdekességként megemlíthető, hogy az 1956-os magyarországi munkástanácsokra is történik utalás. Miranda, 4. old.
- ² De Vylder.
- ³ A lakosság 1/3-a munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott volt. De Vylder.
- ⁴ Pastrena-Therfall.
- ⁵ Bővebben Kay.
- ⁶ Paradox módon ez még a DC-re is hatást gyakorolt. 1970-ben erős baloldali programmal indultak, a következő három évben Allendével szemben a „munkás-önigazgatás” és a „jugoszláv út” szükségességét hirdették, mely azt jelzi, hogy a korszak balratolódása még a chilei jobboldalt se hagyta érintetlenül. Dos Santos. A Frei-korszakról bővebben: Vitale.
- ⁷ Az UP választási programja foglalkozik bővebben a kérdéssel.
- ⁸ Bővebben, Bruna, Altamirano, Kerekes.
- ⁹ Smirnow, 191. old.
- ¹⁰ Gadichaud, 4. old.
- ¹¹ A későbbiekben döntő jelentőségi vált a törvény egy sajátos mondata: a törvényben konkrétan meghatározottakon kívül az APS szektora mindazon területen létrehozható, ahol az „szükséges”. De Vylder.
- ¹² Martner adatai szerint a dolgozó népesség 23,6%-át, és a termelés 31,7%-át érintette az APS.
- ¹³ Bővebben: Kay.
- ¹⁴ A vidéki és városi adatokat egybevetve az APS és a földosztás nyerteseinek száma 230-260 ezer főre tehető. De Vylder.
- ¹⁵ Mujica, 8-10. old.
- ¹⁶ Ezen szervek ugyanakkor a munkásmozgalom klasszikus formáitól sem különültek el élesen. Nemegyszer a hagyományos CUT szakszervezet váltalt szerepet a CC-ben, illetve fordítva; ugyanakkor megállapítható, hogy a radikalizmus („Poder Popular” szervezése) általában a szakszervezeti múlttal fordítottan volt arányos. Samaniego, 15-16. old
- ¹⁷ Bővebben: Acharan, 1-5. old.
- ¹⁸ Soto-Padro, 126-128. old.

- ¹⁹ Lásd Altamirano.
- ²⁰ pl. Gunderfrank nevét lehet kiemelni.
- ²¹ Bruna, 47-57. old
- ²² Leivas, 4-5. old.
- ²³ Smirnow, 125. old. Megfigyelhető jelenség, hogy a „spontán” önszerveződés területi, míg a hivatalos szakszervezeti ágazati alapra épül; a jelenséget a XX. század folyamán Chilén kívül is megfigyelhetjük.
- ²⁴ Az elosztás szektorában a kereskedelem és a spekuláció kikapcsolásával közvetlen elosztást valósítottak meg a „juntas de vecinos” szervezetein keresztül. Santiagóban ez a lakosság felét érintette.
- ²⁵ Ezzel szembekerült a munkások követelésével is, akik nem kívántak katonai vezetést a gyárakba. Mujica, 15-16. old.
- ²⁶ Bővebben Gajardo Berrios, 62-71. old, Samaniego, illetve Leiva: El MIR y los Comandos Comunales, valamint Kries.
- ²⁷ Pastrena-Therfall.
- ²⁸ Hidalgo, 18. old.
- ²⁹ Az „ABC del Poder Popular” nyújt érdekes betekintési lehetőséget a mozgalom elméletébe.
- ³⁰ Az 1971-es sztrájk előtt is léteztek ilyen szervezetek, és utána is jöttek létre, azonban mégis az októberi sztrájkhoz köthető az elterjedésük.
- ³¹ Soto-Padro, 149-155. old.
- ³² A Cerillos-Maipú CI születéséről Mujica, 6-8. old.
- ³³ Megjegyzendő, hogy a gyakorlatban távolról sem volt ennyire egysíkú a kép; ezen önszerveződések sokféle arcot öltöttek, az alább olvashatók mindössze az általános jellemzőiket kívánják bemutatni
- ³⁴ Kries, 15. old.
- ³⁵ Hidalgo, 19. old. Patricio Guzmán dokumentumfilmje (”El Poder Popular”) többek között egy „közös” földfoglalást is bemutat.
- ³⁶ Soto-Padro, 122-130. old.
- ³⁷ Sokszor a CI fejlődött tovább CC-é. Leiva, teoría y práctica, 146-151. old.
- ³⁸ Soto-Padro, 155-160. old. Átfogó jellegű szerveződésre tett kísérletre csak a sztrájk során került sor, tipikus módon a párt-, illetve a „Poder Popular” szervezetein kívül álló struktúrákon keresztül. Kries, 17. old.
- ³⁹ Soto-Padro, 206-275. old. További példák, Mujica.
- ⁴⁰ Kries: Confiar... A CCC szervezetek szintén erejüket veszítették, míg a CC lényegében eltűnt.
- ⁴¹ Mujica, 19-31. old.
- ⁴² A gyár sztrájk miatti leállása jogi kiskaput nyújtott arra, hogy állami kezelésbe kerüljön; a korszakban a munkások tipikus fegyverévé vált. Bruna, 142. old. A korszakban lezajló sztrájkok 20%-a az APS-hez való tartozást tűzte ki célul. Hidalgo, 20. old.
- ⁴³ Smirnow, 239-240. old. Megemlítendő, hogy a radikalizálódás az APS munkásait sem hagyta érintetlenül. Gaudichaud: Dialéctica...
- ⁴⁴ Habár alapvető erőnek ekkor is a végrehajtó hatalmat tekintette. Miranda, 3-4. old.
- ⁴⁵ Construcción del Poder Popular.
- ⁴⁶ Bővebben Labrousse idézi.
- ⁴⁷ A MIR kiemelten hangsúlyozta a munkásosztály keretein való túllépést; megjegyzendő, hogy parasztság, a diákság, a kisüzemek munkásai és a

marginalizálódott csoportok között eleve komolyabb volt a befolyása. Leiva, *Teoría y práctica*, 42, 79, 122-125. old.

- ⁴⁸ Santiago egyes kerületeiben jobb volt az ellátás a sztrájk alatt, mint utána. Altamirano 109. old
- ⁴⁹ Az UP baloldali szárnya mellett ismét a MIR szervezetét kell kiemelni, mely tudatosan törekedett a „Poder Popular” fejlesztésére; 1972-ben a CC megalkulását, 1973-ban pedig az országos szintű megszerveződést próbálta előmozdítani. Leiva, *El MIR y los Comandos Comunales*, 7-12. old
- ⁵⁰ Érdekessége ezen szakasznak ugyanakkor, hogy gyökeret vert a „mi” kormányunk helyett az „ő” kormányuk elnevezés, mely érzékelteti az UP pártbürokráciája és a népi tömegek közötti növekvő távolságot.
- ⁵¹ Levél teljes szövegét González idézi
- ⁵² Másik megközelítés szerint az „antimonopolista” és az „antikapalista” szárny küzdelmeként is interpretálhatóak az események. De Vylder.
- ⁵³ A kapitalizmus eme arculatváltásának másik jellemzője ugyanakkor a terelés kihelyezése volt, mely az „első szakasz” megvalósulása után lehetetlenné tette az Allende-kormány alatti „kilengések” eltűrését. Mivel az UP-t nem sikerült „domesztikálni”, így a megdöntése maradt az egyetlen járható út. Ugyanezen elmélet szerint a „második szakasz” megakadályozása a modern fasizmus ismertetőjele, ez azonban már túlmutat ezen munka keretein. Dos Santos.
- ⁵⁴ Természetesen az APS szektorát sem hagyták érintetlenül az események; az APS keretein kívül rekedt rétegek küzdelme „maga után húzta” az APS dolgozóit is. A harmadik szakaszban megfigyelhető az állami bürokrácia ellenőrzése alóli kiszabadulást célzó törekvések. A „Poder Popular” egyik érdekes jelenségét pont az APS-hez tartozó salétrombányákban figyelhetjük meg : az importált pótkatrészeket helyben gyártották le, minőségi ugrást is végrehajtva. Patricio Guzmán: *El Poder Popular*.

Irodalom

Acharan, Joao: *Los Cordones Industriales, la alternativa política que no fue*
<http://socavandoelsistema.blogspot.hu/2011/12/los-cordones-industriales-la.html>

Altamirano, Carlos: *Dialéctica de una derrota Siglo XXI*, Editores españoles, 1977.

Bruna, Susana: *Chile – la legalidad vencida* 1976, México, Ediciones Era S. A.
 De Vylder, Stephan: *Allende's Chile. The political economy of the rise and fall of the Unidad Popular* Stockholm, 1974.

Dos Santos: *La crisis de la teoría del desarrollo y las relaciones de dependencia en América* La Universidad de Chile, 1968.

Gajardo Berrios, Carolina Soledad: *El MIR: El poder dual en su práctica política* 2010. archivo Chile.com

Gaudichaud, Franck: *Pensar las alternativas y el socialismo en la América Latina del siglo XXI. Reflexiones y lecciones sobre la Unidad Popular, el „Poder Popular” y el proceso revolucionario chileno.*

Gaudichaud, Franck: 1970-1973: *Dialéctica del poder popular chileno* www.rebelión.org

- González, Mike: *Chile 1972-1973. Revolución y contrarrevolución* En Lucha, 2001.
- Hidalgo, Emilio: *Movimiento obrero, cordones industriales y poder popular La experiencia de clase y conciencia de clase durante la Unidad Popular*
- Kay, Cristobal: *La reforma agraria y la transición al socialismo en América Latina. Chile 1970-1973* Editorial La Oveja Negra, Medellín, 1976.
- Kerekes György: *Chile: Egy tragédia tanulságai* Kossuth, Bp, 1976.
- Kries, Rafael: *ABC del Poder Popular y los cordones industriales. Proyectos sociales en Chile durante la UP 1970 1973* Chile, 2011.
- Kries, Rafael: *Confiar en sí mismos. Las organizaciones de Base en Chile. Nueva Sociedad* N° 64, Enero-Febrero 1983,
- Leiva Flores, Sebastián: *El MIR y los Comandos Comunales. Poper Popular y la unificación de la movilización social*. Cyber Humanitatis, n. 30. (2004)
- Leiva Flores, Sebastián: *Teoría y práctica del Poder Popular: Los casos del Movimiento del Izquierda Revolucionaria (MIR, Chile, 1970-1973) y el Partido Revolucionario de los Trabajadores – Ejército Revolucionario del Pueblo (PRT – ERP, Argentina, 1973-1976)*. 2007.
- Miranda, Nicolás: *Los cordones industriales, la revolución chilena y el frentepopulismo* www.archivochileno.com
- Mujica, Dolores: *Los cordones industriales. Cronología comentada. Clase contra clase*, 2008.
- Pastrena, Ernesto – Therfall, Monica: *El movimiento de pobladores en Chile. 1970-1973* Buenos Aires, 1974.
- Samaniego, Augusto: *Octubre al Rojo: Fulgor y agonía de „la unidad de los trabajadores”* www.archivochileno.com
- Smirnow, Gabriel: *La revolución desarmada. Chile 1970-1973* Era, México, 1977.
- Soto, César Reyes – Padro, Víctor Saavedra: *Poder Popular en la vía chilena al socialismo. Aproximaciones teóricas y prácticas. Dos experiencias locales, Constitución y Tomé (1970-1973)* Concepción, 1971.
- Vitale, Luis: *Interpretación marxista de la historia de Chile, VII. CEME – Centro de Estudios Miguel Enríquez – Archivo Chile*

Kelet-Európa versus Latin-Amerika?

Az Eszmélet szerkesztősége 2014 novemberében a következő körkérdéssel fordult hazai Latin-Amerika-kutatókhoz: Európa és különösen annak keleti – félperiférikus, posztoszocialista – társadalmi az elmúlt negyedszázadban szakadatlanul „jobbra” tartanak. Az elitiek a tőke-rendszer válságára előbb neoliberais politikával, majd annak csődjé, 2008 óta fasizálódással reagáltak, reagálnak. A világrendszer másik félperifériája, Latin-Amerika népei egyidejűleg „balra” indultak el: a társadalmi (jövedelmi, kulturális, egészségügyi) különbségek kiegyenlítésével, a demokratikus társadalmi részvétel új formáival kísérleteznek, sőt, az argentinai piketeróktól a dél-mexikói neozapatistákig „tőkén túli” megoldásokat is keresnek.

Ön mivel magyarázza a világ gazdaság szerkezetében hasonló helyet betöltő két régió eltérő útválasztását? Milyen gazdaság- és társadalomszerkezeti (politikai-ideológiai, kulturális vagy társadalomlélektani) tényezők állnak a válságra adott válaszok ennyire látványos különbözősége mögött?

A kérdésre beérkezett válaszok közül az alábbiakban Harsányi Iván, Zelei Dávid, Zolcsák Attila, Szenté-Varga Mónika és Szilágyi Ágnes Judit hozzászólását adjuk közre. Értékes gondolataikért köszönetet mondunk.

A szerkesztőség

Elváló és találkozó utak a félperifériákon

A félperiféria fogalmával, a hozzá tartozónak minősíthető szférák közötti összefüggésekkel a magyar kutatók nem a rendszerváltás után kezdtek el foglalkozni. Az 1970-es évek második felében az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében és más kutatóhelyeken már sorban készültek a fejlődéstanulmányok, elsősorban a Kelet-Közép-Európa–Dél-Európa–Latin-Amerika „háromszögről”. Ezt az érdeklődést a mindhárom térségben kibontakozó heves, pulzáló mozgások, az általuk fölvetett új kérdések kérdőjelei váltották ki. Már a kutatás akkori szintjén világossá vált néhány sarokpont. Az egyik, hogy az összevetést nagyobb történelmi perspektívában kell folytatni. A másik, hogy a nyilvánvaló különbségek éppoly lényegeseek, mint a – főleg a hasonló világgazdasági betagozódásból eredő – azonosságok vagy hasonlóságok. A harmadik, hogy a belső adottságokon túl mindhárom esetben nagy mértékben a vizsgált térségeknek a centrumországokhoz fűződő viszonya, még inkább az utóbbiaknak az illető országcsoportokhoz fűződő érdekei határozzák meg a fejlődés irányait, típusát, a belőle kibontható társadalmi változtatások lehetőségét.

Az emberiségnek a 21. század eddigi másfél évtizedében kibontakozott, drámaian új, sosemvolt világhelyzetében – a rendkívül erőteljes elmozdulások ellenére – azt állapíthatjuk meg, hogy a félperiféria országai gazdaságilag túlnyomórészt vagy „bennragadtak” közbülső helyzetükben, vagy, miután átmeneti sikereket értek el a fölzárkózásban, valamilyen megrázkódtatás hatására – jó esetben a korábbinál magasabb szinten – visszacsúsztak korábbi pozíciójukba. Ha ennek az okait keressük, óvakodnunk kell minden leegyszerűsítéstől. Amint a centrum államai sem alkotnak egyérekű, feltétlen összefogásban cselekvő tömböt, a félperifériák országai is az útkeresés számtalan változatát mutatják. Ha mégis indokolt a szerkesztőség által fölített kérdés, a latin-amerikai szubkontinens országainak mozgási lehetőségei most nagyobbaknak látszanak, mint a kelet-közép-európaiakéi. Ennek okait érdemes megvizsgálni.¹

A valós válaszok egy részét mindkét régió esetében több száz éves távlatban adhatjuk meg. *Dél- és Közép-Amerikában* óriási társadalomlélektani rengést váltott ki a *spanyol, illetve a portugál hódítók megérkezése és politikai-gazdasági berendezkedése a XV. század végétől*. Bár a „fekete legenda” emocionálisan túltöltött változatait a historiográfia több oldalról is kikezdté, az őslakosok sorában nyolc számjegyű pusztulás mutatható ki. Több országban ezekről a mozzanatokról már a „fölfedezés” fél évezredes évfordulója előtt kiderült, hogy a felszínhez sokkal közelebb munkálnak, mint sokan gondolták/gondoltuk.

A szinte azonnal meginduló nagyhatalmi vetélkedés a térség természeti kincseiért, stratégiai pozícióért, keveredett nagysúlyú társadalomlélektani kérdésekkel, a régi nyelvet, vallást, kultúrát gyökeresen kicserélő beavatkozás következményeivel, az anyaországokkal kialakuló kapcsolatok jellegével. A gazdasági fejlődés munkaerő-szükségletét szolgáló nagyszámú afrikai rabszolga behurcolása létrehozta három etnikum (kreolok, indián őslakók, fekete rabszolgák) együttélésének bonyolult feszültségeit.²

Egy másik, az egész térségben többnyire egyidejű metszévonal *a 19. század eleji függetlenségi harcok* kibontakozása és győzelme. Megállapítható, hogy a *felszabadulási küzdelem vezető ereje az országok nagy részében nem elsősorban* a valaha leigázott indián népesség, hanem a megtelepedett spanyol lakosság, a kreolok tömege volt. Finomítja ezt a képet, hogy a folyamat, mint Anderle Ádám kimutatta, az 1770–1773-as perui *Tupac Amaru* lázadással („indián polgári forradalom az Andokban?”) indult, és először a fekete rabszolgák Haiti-i felkelésével folytatódott. Spanyolország tengerentúli birodalmának az örökségét közel két tucat nemzeti állam vette át, az egységet gátló nemzetállami törekvésekkel.³ A spanyol állam erejéből csak annyira tellett, hogy egy-két ponton (Kuba, Puerto Rico) megőrizze pozícióit, majd a XIX. század végén ezek is veszendőbe mentek. Megjelent a térségben Nagy-Britannia tőkéje, majd fokozatosan az Egyesült Államok vált hegemon erővé. Ezt az igényét a Monroe-elv meghirdetésekor (1823) alig leplezett mindenki tudtára adta. Túlnyomó befolyását, forradalmi és reformkísérletek rövidebb-hosszabb epizódjai ellenére, ezután csak a bipoláris világhatalmi rendszer első másfél évtizede után veszélyeztette a kubai forradalom. Ennek a jelentős változásnak a sok évtizedes rögződése, bár az észak-amerikai politika túlnyomórészt egyetlen tényezőre, a térségben megjelent új (szovjet) nagyhatalmi rivális tevékenységére igyekezett visszavezetni, mindmáig a latin-amerikai változások egyik legfontosabb lélektani tényezője.

Az 1945–1990 között lezajlott változások, az észak-amerikai politika módszereinek a gazdasági, a katonai és a politikai befolyás megőrzését célzó módosulásai, a helyi eliték manőverezése, nemkülönben a „második függetlenségért” vívott harcban felszínre került nemzeti-reformista vagy forradalmi erők próbálkozásai alakították ki azt a porondot, amelyen a kontinens szociális erői 1990 márciusában, a Pinochet-diktatúra bukásakor szembefeszültek egymással. Hátuk mögött a diktatúrák és az autoriter rendszerek, a levert baloldali kísérletek, a hamvukba holt reformkurzusok, illetve a maguk elkövette hibák tapasztalatával, de már egy egészen más világhatalmi struktúra keretében kellett és kell történelmi utat keresniük egy igazságosabb, szabadabb, a szélsőséges egyenlőtlenségeket lényegesen enyhíteni akaró és tudó társadalom felé. Ennek az útnak és céljának megjelölése nagy innovációs potenciált feltételez. Kijelölésekor számot kell vetniük

a szocialista rendszerek megoldásaival, de ennek során aligha találnak a saját politika terveikbe könnyen átemelhető elemekre.

Mindazonáltal a sokszínű latin-amerikai baloldalnak a legutóbbi 15 évben a korábbinál jóval szélesebb tere nyílt törekvései megvalósítására. Az Egyesült Államok ebben az időszakban egyre inkább elvesztette vitathatatlan uralmát az Amerikai Államok Szervezetében (OAS). A kubai forradalom kibontakozása után még nagyobb ellenállás nélkül keresztülvihette Kuba kizárását a szervezetből. Zsoldosok bevetésével végrehajtott kísérlete a szigetország új rendszerének az eltávolítására viszont kudarcot vallott. Kuba túlélte a rakétaválságot is. Az ellene meghirdetett kereskedelmi zárlatot a szocialista országokon kívül mind több tőkésállam (pl. Mexikó, Spanyolország, Kanada) sem tartotta be. A Szovjetunió és az általa vezetett nemzetközi blokk összeomlását, a segítség hirtelen beszüntetését Kuba nagyon nehezen, de túlélte. Az egyes országokat sújtó pénzügyi válság (Mexikó, Argentína) megrázta Latin-Amerikát; a nemzetközi tőkés pénzügyi rendszer 2008-ban következett világtasztrófája viszont leginkább ezt a térséget kímélte meg, a fejlődés itt tört meg a legkevésbé.

Ebben a terjedelemben csak két-három tényezőt lehet említeni a kedvezőbb távlatokat elősegítő mozzanatok közül. Az egyik, hogy az USA nagymértékben elvesztette régi fölényét az OAS-ban. Ennek konferenciáin több alkalommal többséggel kétségbe vonták a Kuba elleni sok évtizedes szankciókat is. Megszülettek és megerősödtek a latin-amerikai államoknak az USA nélkül létrehozott gazdasági együttműködési szervezetei, a brazil vezetésű MERCOSUR, a venezuelai alapítású ALBA. Nem sikerült legyűrni ezeket az ALCA tervével sem, amely az észak-amerikai kormányoknak és gazdasági fegyvertárának szabad utat nyitott volna az egész szubkontinensen, nagymértékben lehetővé téve, hogy egyenként kezeljék az egyes országokat. A nemzetközi sajtónak új nevekkkel kellett megismerkednie. Elindult és több puccskísérlet ellenére talpon maradt Venezuelában a Hugo Chávez vezette bolivari forradalom, amely túlélte tervezőjének a halálát is, sokat vitatott, de ambiciózus modellt is kínálva. Az utóbbi évtizedben Venezuela nagyvonalú segítséget nyújtott több államnak kőolajszállításaival. Fontos körülmény, hogy a dél-amerikai térségben fölemelkedett egy mindinkább jelentős középhatalom, Brazília, amelyet már nem lehet a kis államokkal szemben korábban alkalmazott módszerekkel leckéztetni, kirekesztése pedig – amúgy kubai módra – kivihetetlen.

Az Egyesült Államok elvesztette lehetőségét arra, hogy – amint ezt évtizedekig tette – minden társadalmi és politikai elmozdulásban a szovjet befolyás egy-egy lépését láttassa. A jó néhány országban – többnyire választások révén – pozícióba került, változatos szociális háttérű, borszínű és ideológiájú baloldal és balközép új, a bipolaritás ballasztját nem viselő vezetőket dobott a felszínre. A brazil Luiz Inácio da Silva (Lula), a bolíviai Evo Morales, az ecuadori Rafael Correa, a

perui Ollanta Humala, az uruguayi José Mujica nevét kezdi megismerni a világ. Másodszer is, ezúttal vitathatatlan választásokkal, kormányra került az először még a bipolaritás kereteiben, fegyveresen fölülkerekedett, majd hajszállal leszavazott nicaraguai sandinista FSLN. Folytatják harcukat és társadalmi kísérleteiket a dél-mexikói Chiapas tartomány neozapatistái is. Idő közben világossá vált, hogy a növekedést tekintve sikeres neoliberális modellek szörnyű társadalmi szakadékot hagynak maguk után. Chilében a lakosság leggazdagabb 10%-ának a jövedelme 27-szer nagyobb, mint a legszűkebb 10%-é.

Az Egyesült Államok kormányzata váltakozó sikerrel próbál ellenállni a térség egyenként és összefogva is előre lépkedő folyamatainak. Cháveznek több puccsot is sikerült visszavernie. Bolíviában a lakosság különböző etnikai csoportjainak az ellentéteit próbálták meglovagolni. Az USA kísérletet tett arra, hogy a Venezuelával szomszédos Kolumbiába közel tucatnyi katonai támaszpontot telepítsen, ettől azonban vissza kellett táncolnia. Egyetlen kétségtelen sikere az volt, hogy 2009-ben puccsisták megdöntötték Manuel Zelaya alig hivatalba lépett, tiszta választásokon győzelmet aratott hondurasi kormányát. Ezzel szemben 2014 februárjában, amikor Chávez halála után ellenfelei heves támadást intéztek utóda, Maduro ellen, a MERCOSUR kormányai közösen nyilvánították ki elszántságukat, hogy támogatják Venezuela vezetését „a legutóbbi erőszakos, a demokratikus rendszer destabilizálását célzó fellépésekkel szemben.”⁴

Mindaz, sok más tényezővel együtt vezetett oda, hogy Barack Obama, az Egyesült Államok elnöke 2015 elején bejelentette: kormánya föl kívánja venni a diplomáciai kapcsolatokat Kubával. „Valami történt 1975 és 2014, Allende és Maduro között. Nem vagyunk egyedül, mondhatta a venezuelai államfő, azzal szemben, ami a chilei elnökkel történt, akít a Birodalom lemészárolt, anélkül, hogy az akkori latin államközösség egyetlen könnycseppet ejtett volna.”⁵ „A globális átrendeződési folyamatban megszűnőben van az Egyesült Államoknak a XIX. század elejétől tartó monopolhelyezete Latin-Amerikában”, jellemzi Dömény Zsuzsa az új helyzet lényegét.⁶

Persze, az utolsó fél évszázad lerakódásai tovább kísérik Latin-Amerika népeinek, társadalmi osztályainak a harcait. Ezek nem máról hónapra fogják világra hozni a globális tőkés világrenden túltekinthető állapotokat.

A körkérdés másik ágán a válaszadás nehezebb. A startkő, a „reálszoc”, amelytől 1989-ben ez a régió elrúgta magát, meghatározta a jövő induló feltételeit. Ám a tendenciák nem végzettszerűen mutatnak a mai állapotok felé. Erre utal, hogy a középbal és a jobb szinte mindenütt többször váltotta egymást. Ám a „bal” egyik esetben sem vállalkozott rá, hogy megpróbáljon a főárammal szemben erőteljes ellenállást tanúsítani. Ami mostani kérdésünket illeti, egyszer, 2007-ben a szubjektív erők állapota oldaláról már nekiugrottunk ennek

az elemzéséhez.⁷ Utána szinte percekkel a világra, s annak erre a régiójára, *Kelet-Közép-Európára* is rázúdult a nemzetközi pénzügyi rendszer talán eddigi legsúlyosabb megrázkódtatása, amely szükségszerűen fokozott erővel gyötörte meg ezt az 1990-es történelmi hátraarc által amúgy is apróra tört térséget. A tőke legújabb pénzügyi csúcstechnikával fölszerelkezett csapatai nagy erővel, túlnyomórészt sikeresen próbálták meg a kilábalás terheit a társadalom legalsó, illetve alsó-közép rétegeire hárítani. Ennek a sikere nagy tömegeket lökött a prekariátus, a társadalmi struktúra omladékaira szorult reménytelenek soraiba, a fölöttük tengődő szegények egy részét pedig kétségbeesett gondolkodási és életformák felé sodorta.

A nagy válság tapasztalatából azt a következtetést illet volna levonni, hogy a ciklus pozitív irányba fordításához *merőben új eszközök* kellenek. A nemzetközi pénzügyi központok és a legerősebb államok viszont úgy döntöttek, hogy a kutyaharapást a szőrével gyógyítják. A bankok föltáplálásával, pénzbőség teremtésével próbálnak mesterséges keresletet teremteni, vagyis máris beindították azt a mókuskereket, amely egy évtizeddel ezelőtt a „buborékok” képződéséhez, majd súlyos következményekkel járó kipukkadásához vezetett. A szakszervezetek a bankok „föltáplálását” látva több országban nagyon hamar fölismerték ennek a veszélyeit. Tiltakoztak ellene, sőt mozgósító erejű jelszavakkal próbálták erre ráébreszteni a tömegeket.⁸

Az etnikai, vallási és nemzetiségi problémákkal leginkább megterhelt Kelet- és Közép-Európa félperifériája, mint ez várható volt, a maga történelmi hátterével a térség jó néhány államában ismét életre hívta a szélsőjobboldal erőteljes mozgolódását, létrehozva ezek számára a régi klisékből és a mai kor újszerű helyzetére reagáló szólalókból összegyúrt ideológiákat. Ezek lánzszahegye most a bevándorlók elleni uszítás. Ha az európai Nyugat jobban működő ösztönei egy-egy súlyos pillanatban túlléptek a politikai erők közötti nem csekély feszültségen, és – mint Franciaországban – a Nemzeti Front áttörésének veszélyével szemben szinte népfrontszerű összefogással tudtak hárítani, ebben a térségben a választóvonal másutt alakult ki: a konzervatív jobboldal egyes országokban „balra zárt”, és szabad vegyértékeket kínált a szélsőjobbnak, némileg óvatosabb retorikával.

Visszautalva Latin-Amerikára: ebben a másik, kelet-közép-európai térségben nem található olyan nagyobb, határozottan progresszív kormányzatú állam, amely körül létrejöhetne valódi kiutakat kereső és kipróbáló országcsoport. A hagyományos nemzeti torzszalkodás lerakódásai még a földrajzilag viszonylag homogén alrendszereket is megakadályozzák abban, hogy az Európai Unió kereteiben létrehozzanak egy, a félperiféria itteni országainak szempontjait közösen képviselő tömörülést. Szemléletesen mutatja ezt a „visegrádi” államok összefogásának a vergődése. Mindennek az ártalmait megsokszorozza, hogy a társadalmi szolidaritás a végsőkig meglazult; a legtöbb

állam a szegénység roppant zsákjait cipeli a hátán, amelyek kibontása, széles tömegeknek a társadalom alatti mélységekből való kiemelése nélkül a jövő kapuit nem lehet fölnyitni.

2007-es körkérdésünk óta a térségbeli baloldal fő erői sem mutatják a holtpontról való kimozdulás markánsabb jeleit. Ez egyaránt vonatkozik a rendszerkritikus baloldal néha egymást is fedő apró mozaikszervezeteire és a sok esetben kormányra vagy kormányba jutó szociáldemokrata pártokra, akár a helyzetelemzés élességét, akár a tömegkapcsolatok kiépítését vizsgáljuk. Hiányzanak a vonzó, erőteljesebb személyiségek is, akár olyanok, mint a lengyel Kwaśniewski vagy Horn Gyula. (Ebben a vonatkozásban a liberális vagy a konzervatív pártok és szervezetek sem nagyon dicsekedhetnek.)

Szinte a mi körkérdésünkre válaszolt Rafael Correa ecuadori elnök, aki 2013 novemberében egy Sorbonne-i konferencián alapos, borotvált elemzést adott a jelenlegi, elhúzódó válság mélygyökereiről, valódi okairól és következményeiről, *közvetlen utalással a mi térségünkre*, és a dél-európai félperifériára is. „Az Ecuadort sújtó válság leírása ('Ecuador esete') minden bizonnyal sok európai számára is ismerősen hangzik majd. Az Európai Unió a fundamentalista neoliberalizmus által előidézett és tovább súlyosbított eladósodástól szenved. Tiszteletben tartva a világ valamennyi régiójának szuverenitását és függetlenségét, meglepve konstatáljuk, hogy az amúgy igencsak felvilágosult Európa egy az egyben megismétli Latin-Amerika közelmúltbeli hibáit.”⁹ A költségvetési „túlköltekezésről” az elnök bebizonyítja, hogy ez jórészt a túlhitelezés következménye. „Az alkalmazott politikák nem azt szolgálják, hogy az európai polgárok szempontjából a lehető legkisebb áldozattal lehessen kijutni a válságból, hanem azt, hogy szavatolják a magánbankok számára a hitelek visszafizetését.”

A Sziriza 2015. januári választási győzelmével és programjával kapcsolatos liberális jajveszékélés azt jelzi, hogy igenis, még a világ jelenlegi gazdasági hatalmi viszonyai közepette is lehetséges olyan megoldásokat szorgalmazni, amelyek hozzájárulhatnak ezeknek a viszonyoknak a lazításához. Amikor a társadalom jelentős részének elnyomorodása már a profitszinálás szokásos menetét is fenyegeti, a döntéshozók talán a mi térségünkben is hajlandók (vagy kénytelenek) lesznek megfontolni olyan baloldali kezdeményezéseket, mint a Feltételei Nélküli Alapjövedelem valamilyen formája, vagy a számos helyi közösségi próbálkozás, amelyet nálunk Magyarországon, sokat mondóan, a főáram aktorai nem támogatnak, hanem állami, adóztatási és adminisztratív eszközökkel is igyekeznek elfojtani.

A jelek arra mutatnak, hogy a körkérdés fő témájára, talán más fogalmazásban vissza kell térnünk, ha kiderül, mi lesz a sorsa két – ma még csak eszmeileg létező – kezdeményezésre: a német– orosz gazdasági nagytérségre („Vlagyivosztokig”), illetve az amerikai tervezőasztalokon formálódó, USA-vezetéssel az andesi államokat és

a kelet-ázsiai partvidéket (Vietnamot is!) magában foglaló „transzpacifikus partnerség” nevű tervre, és ezek összefüggésében az álomnál már jóval több transzatlanti folyamatra. Ettől aztán valóban „nemzetközivé válik a világ”!

Jegyzetek

- ¹ Az összehasonlítás nehézségeiről és lehetséges szempontjairól lásd Kollár Zoltán: *Dél Keresztje alatt. Latin-Amerika latinamerikanizálódása*. Budapest, Z-könyvek, 1996.
- ² Ennek megkerülhetetlen kulturális aspektusairól már harminc évvel ezelőtt ma is jól használható elemzést adott Benkő Judit: Népek, kultúrák találkozása a Conquista utáni Latin-Amerikában. *Világtörténet*, 1985. 3. sz.85–114.
- ³ A független államok fejlődésének nagy ívű, rövid összefoglalását adta Anderle Ádám a Szegedi Akadémiai Biztosság Filozófiai és Történettudományi Bizottsága és a Szegedi Tudományegyetem Hispanisztikai Tanszéke által a latin-amerikai függetlenségi mozgalmak kezdetének 200. évfordulója alkalmából, 2010 novemberében rendezett konferenciáján tartott bevezető előadásában. („A latin-amerikai függetlenség mérlege”). Szeged, 2011. 9–19.
- ⁴ Octavio Quintero: De Allende a Maduro: la historia no se repite. *Realidad económica* (Buenos Aires), 2014. február 28.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Lásd cikkét („Latin-Amerika balra át?!”) in: Yearbook 2008. International Labour Movement. Évkönyv 2008. *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. XXXIV. évf. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2008. 71–80.
- ⁷ Miért beteg a közép- és kelet-európai baloldal? Válaszok az Eszmélet szerkesztőségének körkérdésére. *Eszmélet*, 2007. 74. sz.
- ⁸ A két nagy spanyol szakszervezet, a kommunista irányzatú *Munkásbizottságok* (CC.OO.) és a szocialista irányítású *Általános Munkásszövetség* (UGT) 2009 decemberében milliós közös általános sztrájkot is szervezett, „Ne azok irányítsák a válságból való kilábalást, akik előidéztek azt!” jelszóval.
- ⁹ *Le Monde diplomatique* (magyar kiadás), 2015. február 1.

A kérdés eleve nehéz, de ha megpróbáljuk kicsit szétszálazni, még összetettebb lesz, mert csaknem minden kulcsfogalom kibújik a maga kényelmes nyugati kreclijéből, amint Latin-Amerikába ér.

Induljunk ki abból az állításból, hogy a gazdasági válságra adott válasz Latin-Amerikában a balratolódás volt, és vizsgáljuk meg elemenként az igazságtartalmát. Ha joggal állítjuk is, hogy a 2008-ban kezdődő válság globális jelenség, egyszersmind az is világosnak tűnik, hogy nem minden régióra hatott egyformán. A '29-es események tanulságaiból kiindulva arra lehetett számítani, hogy Latin-Amerikát néhány év csúszással érik el a válság hatásai, de most minden kicsit másként történt. A válságnak voltak azonnali hatásai, de rövid ideig tartottak: mindössze egyetlen olyan év volt (2009), amikor visszaesett a térség GDP-je, akkor is mindössze 1,8%-kal, s ha sok helyen nem is állt vissza a 2003–2008 közötti kifejezetten testes gazdasági növekedés, a kínai lassulásig és az olajárak meredek visszaeséséig a térség újra viszonylag stabil növekvő pályát mutatott. Azokat az országokat, amelyeket az amerikai piacnak való kitettség és az onnan hazaküldött pénz apadása miatt a válság a kezdetekkor komolyan érintett, vagyis a közép-amerikai régiót, s ezen belül is elsősorban a latin-amerikai GDP 30%-át adó Mexikót, 2011-re már a feltörekvő piacok legígéretesebbjei (a BRIC-et követő MIST-országok) között emlegették. Vagyis az európai értelemben vett válságfogalom, ha azt recesszióval, pánikhangulattal, kemény megszorításokkal, ugrásszerűen emelkedő munkanélküliséggel, és az ebből fakadó sztrájkhullámmal rokonítjuk, nem igazán alkalmazható Latin-Amerikára, még akkor sem, ha az utóbbi egy-két évben különböző okok miatt a térség több kulcsgazdasága is lassulni kezdett, élen az előző évtized éltanulójával, Brazíliával. Mindez valamennyire már előjelzi, hogy ha beszélhetünk is a térségben balratolódásról, az nem biztos, hogy a válsághoz köthető.

Ha kicsit utánanéznünk, mikor kezdték alkalmazni a *pink tide* (rózsaszín dagály) vagy leegyszerűsítve *Turn to the left* (balrafordulás) kifejezéseket a szubkontinenssel kapcsolatban, hamar kiderül, hogy – a BBC riportja nyomán – már 2005-ben terjedni kezdett az a statisztikai adat, miszerint Dél-Amerika lakosságának háromnegyede baloldali vezetés alatt áll, amit aztán egy hibás, de szokványos terminológiai egyszerűsítéssel gyorsan egész Latin-Amerikára (tehát Mexikóra, a közép-amerikai és a karibi térségre is) alkalmazni kezdtek. A kétség-telenül jól hangzó lözung ugyanakkor sokat veszít látványosságából, ha mikroszinten is megvizsgáljuk az adatokat, ha megnézzük, hogy a latin-amerikai lakosság fejében is végbement-e a balratolódás, és végül, ha lekövetjük, hogy a folyamat merre futott ki, és mennyire volt tartós. Ha szigorúan a választási eredményekre és a regnáló elnö-

kökre vagyunk kíváncsiak, akkor is némi megszorítással kell élnünk a Latin-Amerikában előretörő baloldallal kapcsolatban. Egyrészt, mivel a különböző baloldalak skálája Michelle Bachelet balközép Chilétől Chávez, majd Nicolás Maduro nacionálpopulista Venezuelájáig igen széles, s ezek sokszor a legalapvetőbb dolgokban (pl. a demokratikus alapjogokhoz való viszony tekintetében) sem fedik egymást, legfeljebb a *baloldalak* előretöréséről beszélhetnénk. Másrészt, ha megnézzük ezek dinamikáját a latin-amerikai válságév, 2009 óta, két ellentétes tendencia bontakozik ki: a Chávez-féle bolivarista szélsőbal nagyjából ezen időpont óta van leszállóágban, azóta csak mikroszkopikus karibi szigeteket integrált az ALBA-országok közé, miközben elvesztette Honduras, és Chávez halálával jelentősen gyengültek pozíciói Venezuelában is; mindeközben viszont érzékelhető a mérsékeltebb, bal- (és jobb)közép pártok erősödése az egész térségben (az előbbieknél délen, utóbbiaknak középen vannak erősebb bástyáik), vagyis megfigyelhető egyfajta középre tolódás.

Mindez nagyjából egybe is esik a lakosság politikai önértelmezésével: egy 2008-as felmérés szerint 22 közép- és dél-amerikai országból 21-nek a lakosai dominánsan középre helyezik el magukat a politikai palettán. (Nagyjából ugyanez volt a helyzet 2002-ben is, de akkor több ország is erősebben tolódott jobbfelé; akkoriban az egyetlen, a közep-től balra elhelyezhető nemzet Mexikó volt.) Ez persze nem jelenti valamiféle homogén és szilárd kontinentális közép-értékrend primátusát, inkább azt, hogy, amint azt politológusok megfigyelték, a latin-amerikai pártok legtöbbször meglehetősen gyenge (összefüggéstelen, gyorsan változó) ideológiai orientációval rendelkeznek, aminek megfelelően a bal- és jobboldali kategóriák a latin-amerikai választók számára sokszor üresek és nehezen értelmezhetőek, emiatt pedig sokszor kevés közülük van az európai jobb- vagy baloldaliság értékrendjéhez és ideológiájához. Hogy mást ne mondjunk, szélsőbaloldali politikai kötődéséből európai fejjel nehezen levezethető Nicolás Maduro elnökségért folytatott kampánya, melynek lényeges pontját képezte elődje, Hugo Chávez és Jézus Krisztus egymással való azonosítása, saját maga apostolként való feltüntetése, illetve a krisztusi feltámadás és a választásokon aratott chavista győzelem rokonítása. Mindez előtérbe helyezi a latin-amerikai politikai rendszerek alapvetően prezidenciális jellegét, ami választói szempontból személyiségközpontúságot, vagyis a karizmatikus vezető centrális, és a politikai programok marginális szerepét jelenti. Ami tehát a legkülönbözőbb baloldalak tartósabb berendezkedését magyarázhatja, az a dinamikus növekvő gazdaság társadalom számára is érzékelhetővé tétele, vagyis a sikeres és jól marketingelt társadalom- és oktatáspolitikai (Brazília), és/vagy a sikeres vezetői brandépítés (Lula, Bachelet, Evo Morales, Rafael Correa...), ami esetenként akár a politikai sikertelenséget is képes ellensúlyozni (Chávez, a Kirchner-házaspár). Mindehhez sok helyen hozzáadódik

a kimondottan jobboldali pártok erőtlensége (Venezuela, Brazília) és történelmi diszkreditáltsága (a Pinochet-rezsimet emlékezetében tartó Chile), és a teljes kontinensre jellemző a szélsőjobb hagyományainak és parlamenti-intézményes jelenlétének szinte teljes hiánya. Ha tudjuk, mennyi mindent vett át szolgálai Latin-Amerika az európai kultúrából évszázadokon át művészetben, tudományban, törvénykezésben és még ki tudja hány területen, ez utóbbi egy olyan meglepő hiány lehet, aminek csak örvendhetünk.

Nem tudok olyan kutatásokról, amik mélyebben elgondolkodtak ennek a hiánynak az okairól, de az a gyanúm, hogy erősen köthetők a kontinentális és nemzeti identitás narratívájához. Hogy csak a legegyszerűbb példát említssem, a huszadik század óta szokás a mexikói identitást a hódító Hernán Cortés és nahua fordítója, Malinche nászából eredeztetni: az európai és őslakos, gyarmatosító és gyarmatosított, uralkodó és alárendelt (*subaltern*) közösüléséből született, ellentmondásokkal teli és heterogén hátterű mesztic kicsit az egész kontinens jelképe is, és nagyon fontos részét képezi a mexikói énképnek – aligha tudnánk mindent összeegyeztetni a szélsőjobb fajtisztaság-eszméjével. Ha viszont elgondolkodunk saját pufferzóna-jellegünkben is adódó, legalább ennyire kevert kultúránk és purizáló nemzeti önképünk viszonyán, amely bősz szlovákozás közben sem vesz tudomást saját Petőfi-kultuszáról, nos, akkor igencsak láthatóvá válnak a „fajtisztaságra” való nyitottság különbségei. Számomra ebből a szempontból a civilizációk szimbolikus egymásra csodálkozása az volt, amikor Pécsen egy fiatal mexikói hölgygel való beszélgetésünk során felmerült, milyen is etnikai-kulturális szempontból a magyar. Török, tatár, német, szlovák, szerb, meg horvát és román, attitűdjeiben keleti, vágyaiban nyugati, soroltuk elő, egy nagy katyvasz az egész... De hiszen az tök jó, hogy egy kultúra ennyi mindent magában foglal, felelte ő zsigerből, lelkesen. Már persze – tette hozzá kétkedő arcunkra tekintve – ha mindennek a gazdagságnak megvan a tudata is. Szomorúan bólintottunk. Bárha meglenne.

Latin-amerikai és kelet-európai párhuzamok

Egyéni jellegzetességeik mellett, számos hasonlóságot fedezhetünk fel Latin-Amerika és Kelet-Európa között, akár a múltat, akár a jelent vizsgáljuk. Válaszomban az utóbbi hetven év történéseiből hozok példákat.

A második világháború után mindkét régió kényszerpályára került. A bipoláris rendszerbe ellentétes oldalon tagozódtak be, ugyanakkor hasonlóan súlytalan, szatellit szerepkörrel, csorbult szuverenitással. A nagyhatalmi nyomásgyakorlás a politikai és gazdasági szférákon túl, a fegyveres akciókig is elmehetett (például Guatemala, 1954; Chile, 1973). A cél olyan rendszerek kialakítása, illetve megtartása volt, amelyek adott blokkban „megfeleltek”. Következésképp eltérő, akár ellentétes ideológiai tartalom, ugyanakkor a szabadon választott, demokratikus berendezkedés hiánya jellemezte a két régiót. Ez Latin-Amerikában konzervatív, autoriter illetve diktatórikus rezsimekben öltött testet, Kelet-Európa pedig a szocialista táborba kényszerült be. A problémafelvetésben használt terminusokkal élve, előbbi régió a politikai jobb, utóbbi pedig a baloldalon helyezkedett el. Természetesen akadtak ellenpéldák, mint az 1961-től szocialista útra tért Kuba; Chile Salvador Allende elnöksége alatt (1970–73), vagy a sandinisták vezette Nicaragua (1979–90), ezek azonban olyan kivételek, amelyek az általános tendenciákon nem változtattak. Amikor a régiók a hidegháborús kényszerzubbonyt levetették, olyan utakat választottak, amelyek korábban számukra járhatatlanok voltak. Latin-Amerika jobbról balra, Kelet-Európa balról jobbra indult el.

Az előbbieken kívül a hidegháborús időszak azért is frusztrálta a vizsgált régiókat, mert az alkalmazkodási kényszer mellett/ellenére, nem tudtak gazdasági áttörést elérni, a félperifériáról feljebb kerülni.

Ennek látszólag ellentmond a brazil gazdasági csoda, amely látványos, évi átlag 11,2 százalékos GDP növekedést produkált 1969 és 1972 között, sőt, elérte a 13 százalékos emelkedést 1973-ban. A minimálbér viszont 1959 és 1973 között értékének harminckilenced részére csökkent, miközben a lakosság 74%-a keresett kevesebbet, mint két minimálbér. A „csodának” tehát óriási társadalmi ára volt; az országban jelentkező feszültségek növekedtek. A belső piac összezsugorodott, és amikor a külső körülmények romlottak – lásd olajválság – s a brazil csoda szertefoszlott.

A mexikói kormány 1994-re tervezte az átlépést a centrumországok közé. Legalábbis Carlos Salinas, az ország elnöke, az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezményhez való csatlakozást úgy kommunikálta a lakosság felé, hogy ezzel Mexikó az első, fejlett világ részévé

válik. Nem mindenki értett azonban vele egyet. Az aláírás napján, 1994. január elsején a dél-mexikói Chiapas államban zapatista felkelés tört ki, majd hamarosan krízisjelek mutatkoztak az országban. Meglódult az infláció, 1995-ben a mexikói GDP 6,9 százalékkal csökkent. A centrumról szőtt álmok kártyavárként dőltek össze.

A feljebbjutás sikertelensége legtöbbször nem vezetett nyílt politikai elégedetlenséghez, a lecsúszás veszélye azonban igen. A két régióban lezajlott hatalom- illetve rendszerváltások sokat „köszönhetek” a gazdasági válságoknak. Az első latin-amerikai demokratizálódási hullámban óriási szerepet játszott a nyolcvanas évek eleji krízis. Az argentin katonai junta legitimitását alapjaiban ingatta meg, s a kormány rákényszerült a Malvinas-szigetekkel (angolszász elnevezése: Falkland-szigetek) kapcsolatos fegyveres kalandra, hogy a lakosság figyelmét a problémákról elterelje. A gyors és sikeres brit válasz azonban keresztülhúzta számításaikat. 1983-tól újra civil elnök (Raúl Alfonsín) irányította az országot. Brazíliában is a gazdasági kudarcok kényszerítették a katonai vezetőket a politikai hatalom visszaadására. Erre több éves óvatos nyitás után, 1985-ben került sor. Chilében megingott a diktatúra, s engedményekre kényszerült, például részleges amnesztiát adott 1983-ban, tíz évvel a puccs után. A Pinochet-rendszer azonban csak az évtized végén tűnt el, nagyjából a kelet-európai rendszerváltásokkal egyidőben.

Annak lehetőségét, hogy a politikai váltások sikeresek legyenek, azaz, hogy ne csak hatalomváltások, hanem ténylegesen rendszerváltások menjenek végbe az említett régiókban, csökkentette a demokratikus hagyományok hiánya – itt is akad kivétel, mint például Chile és Csehország – illetve a már korábban is meglévő, de a 21. században egyre inkább elburjánzó korrupció.

Ha a *Corruption Perceptions Index*en szereplő országokat haramadoljuk, akkor feltűnő, hogy az első, azaz legkedvezőbb minősítésű harmadba a félperifériáról csak kevés állam tudott bejutni és ott tartósan megmaradni. Latin-Amerikából ilyenek Chile és Costa Rica. Sajnálatos módon, már évek óta a sereghajtók közt, tehát a harmadik harmad vége felé található Haiti, Paraguay és Venezuela. Aggasztó továbbá az, hogy a második harmadban szereplő latin-amerikai országok többsége rontott, sőt jelentősen rontott pozícióján az utóbbi másfél évtizedben: a 2000-ben előkelő 41. helyet szerzett Perut 2014-ben már csak a 85.-en találhatjuk, míg El Salvador 43.-ból lett 80. Argentína másfél évtizede az 52. volt, 2014-ben a 107. helyre zuhant; Mexikó pedig az 59.-ből vált 103. országgá a listán. Mexikónál ez a lecsúszás az információhoz jutás szabadságát és a megfelelő tájékoztatást vizsgáló *World Press Freedom Index*nél is jól látszik (2002-ben 75., 2010-ben 136., 2014-ben pedig 152. lett).

Mexikó a vizsgált időszak nagy vesztese. 2000-ben a több mint hetven éve regnáló Intézményes Forradalmi Párt (PRI) elveszítette az

elnökválasztást. Ez történetében valószínűleg nem az első alkalom volt, de vereségét most először ismerte el. Megnyílt az út a változás felé. Azonban a konzervatív Nemzeti Akció Párt (PAN) 2000 és 2012 közötti elnöki ciklusai nem váltották be a hozzájuk fűzött – tegyük hozzá, gyakran túlzó – reményeket. A társadalmi különbségek kiéleződése, a magas bűnözési, és az ettől elválaszthatatlan, kirívóan magas büntetlenségi ráta, illetve a drokartellekkel szembeni elhibázott, a drogbárókra koncentráló fellépés az egész országra kiterjedő erőszakhullámba torkollott. 2010-ben a mexikóiak 49 százaléka (!) nem találta környezetét biztonságosnak. A lakosság mást akart. Nyilvánvalóvá vált, hogy a PAN a 2012-es választásokon nem nyerhet. A Demokratikus Forradalom Pártja (PRD) a hivatalos végeredmény szerint – a 2006-os választáshoz hasonlóan – megint a második helyen futott be, a balra fordulás tehát újra meghiúsult. Csakúgy, mint hat évvel korábban, felmerült a választási csalás gyanúja. Enrique Peña Nieto (PRI) 2012 decemberi beiktatását tüntetések és zavargások kísérték, ezekről a magyar médiából is értesülhettünk. Most, mintegy két év látszólagos nyugalom után kiderült, hogy az országban a helyzet csak romlott. A leghírhedtebb erőszakos cselekmények nemzetközileg is ismertté váltak, mint a tlatlayai (Mexikó állam) és az apatzingáni (Michoacán) mészárlások, vagy a Guerrero állambeli ayotzinapai tanítóképző főiskola 43 diákjának eltűn(tet)ése. Az ország a kormányozhatatlanság felé halad.

Mexikóhoz hasonlóan Kubában sem zajlott le rendszerváltás, a sziget helyzete és jövőbeli kilátásai azonban mások. Kuba esetében nem szűnt meg a hidegháborús nyomás, sőt az Amerikai Egyesült Államok nemcsak fenntartotta a gazdasági blokádot, hanem a kilencvenes években tovább szigorított politikáján (Toricelli- és Helms-Burton törvények). Hiába. A Castro-rendszer maradt, a túléléshez viszont változtatásokat vezetett be. Ezek talán a kínai modellhez hasonlatosak leginkább. Az Amerikai Egyesült Államok több mint ötven év sikertelen próbálkozás után úgy tűnik, végül is módosítja a szigettel kapcsolatos álláspontját. 2014 decemberében Barack Obama, az Amerikai Egyesült Államok elnöke bejelentette, hogy szeretné helyreállítani a bilaterális diplomáciai kapcsolatokat és véget vetni a blokádnak. Raúl Castro kubai vezető üdvözölte a bejelentést. Természetesen ez csak a folyamat eleje, de remény mutatkozik arra, hogy Kubában nyitás és békés átmenet valósuljon meg.

Mexikó és Kuba tehát kakukktojások. A régió országainak többségében már lezajlott a rendszerváltás. Önmagában a rendszerváltás azonban kevés. Megtörténhet visszarendeződés (pucss: Honduras, 2009; Paraguay, 2012), s még ha ez nem is következik be, akkor se feltétlenül sikeres a sokat várt új szisztéma. Megjelenik tehát a kiábrándultság, az elégedetlenség, az „ez sem sikerült” érzése. A kiütkeresés közepette pedig mind Latin-Amerikában, mind Kelet-Európában egyre inkább elterjednek a nagyobb állami szerepvállalással és felülről jövő

reformokkal jellemezhető, gyakran egy-egy karizmatikus személyiség köré szerveződő, rendkívül képlékeny, s ezért a politikai paletta mindkét feléhez idomulni képes populista rendszerek. Történelmi tapasztalat alapján, ezek általában nem hosszú életűek.

Irodalom

- Anderle Ádám: Nemzet és identitás Latin-Amerikában, in Balogh András–Rostoványi Zsolt–Búr Gábor–Anderle Ádám: *Nemzet és nacionalizmus*. Budapest, Korona Kiadó, 2002, 407–542.
- Anderle Ádám: *Latin-Amerika története*. Budapest, Pannonica, 1998
- Fausto, Boris: *Brazília rövid története*. Budapest, Equinter, 2011
- Fischer Ferenc: *A megosztott világ*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2001
- Horváth Gyula: A politikai populizmus néhány jellemző vonása, *Acta Scientiarum Socialium*, 1998/1.
- Lilón, Domingo: A latin-amerikai politikai változások belső és nemzetközi kontextusa, *Külügyi Szemle*, 7 (3), 2008, 91–107.
- Szente-Varga Mónika: *A 2012-es mexikói választások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012
- Tuckman, Jo: *Mexico. Democracy interrupted*. Yale University Press, 2012

Mivel sem Kelet-közép-Európa, sem Latin Amerika nem tekinthető homogénnek, ezért az összehasonlítást az előbbi térségen belül Magyarországra, az utóbbin belül pedig Chilére koncentrálni végzem. A választást megkönnyíti, hogy e két ország a jobbra-, illetve a balra-tóldás szempontjából felfogható a két térség „mintaállamának”.

A két eltérő jelenség gyökereinek feltárásához természetesen akár ötszáz éves időtávlatba is vissza lehetne nyúlni, de elegendőnek tűnik a XX. század második felénél kezdeni. Mindkét országban 1989-ben valósult meg a demokratikus átmenet, azonban Magyarország – és általában a térség más országai – esetében egy önmagát baloldalinak valló, míg Chile – és elsősorban a déli kúp országai – esetében egy önmagát jobboldalinak valló diktatúrából. Ez a történelmi örökség az első esetben a jobboldali, a másodikban a baloldali értékrendszer térhódításának kedvezett.

A rendszerellenes, baloldali antikapitalizmus jelenléte – illetve hiánya – szintén elválaszthatatlan az 1989 előtti rendszerek vizsgálatától. Latin-Amerikában a transznacionális kapitalizmus térhódítása egybeesett a diktatúrák megjelenésével az 1970-es években, vagyis jóval a *washingtoni konszenzus* megszületése előtt. Latin-Amerikában a modern kapitalizmus az állami terror megjelenésével, Kelet-Közép-Európában pedig annak megszűnésével kapcsolható össze; így nálunk az „antikapitalizmus” fogalma már önmagában „gyanússá” vált, míg Latin-Amerikában éppen ellenkezőleg. Latin-Amerikában továbbá erősebb és kevésbé volt régi az a baloldali tradíció, amelyhez vissza lehetett nyúlni.

A közelmúltra visszatekintve, Kelet-Európában 1989-ben, Latin-Amerika országainak többségében szintén az 1980-as években ment végbe a demokratikus átmenet, azonban eltérő alapról. Mind a két térségben neoliberais irányba mutató periférikus demokráciák alakultak ki, azonban két fontos eltéréssel, amely az őket megelőző diktatúrák közötti különbségből vezethető le. Egyrészt mindkét korábbi rendszer az individualizációt serkentette, az egyéni boldogulás lehetőségét kínálva, ami a társadalmi gondolkodás „jobbrtolódása” felé mutatott. Társadalmi szempontból a kelet-európai „államszocialista” modell vagyoni és jövedelmi szempontból relatíve „homogén” – inkább kispolgári, mint proletár – társadalmat jelentett, míg a latin-amerikai katonai diktatúrák (Chile erre tipikus példa) éppen ellenkezőleg, a társadalmi polarizációt erősítették. Az első esetben a proletariátus nem csak kényszerből, hanem anyagi szempontból is „polgárosodott”, Chile esetében viszont ennek a gondolkodásmódnak nem volt meg a gazdasági alapja, a többség számára döntően kényszeren alapult, vagyis könnyebben túl tudott rajta lépni. A terror funkciója a latin dikta-

túrákban a társadalom – elsősorban a munkásosztály – atomizációja volt; Kelet-Európában a kapitalizmus 1989 után jelent meg, de nem kísértc állami terror, sajátos módon azért, mert a társadalom és a munkásosztály atomizációját a megelőző államszocializmus kielégítően végrehajtotta; utolsó szakaszában nyílt erőszakra már nem is volt szüksége. Ezen kívül volt még egy különbség: Magyarországon jóval hosszabb volt a diktatúra időtartama, mely felölelt egy teljes generációváltást; Latin-Amerikában még a „rekorder” Chile esetében is csak 16-17 évről beszélhetünk. Az első esetben tehát az atomizáció és az egyéni boldogulásra való koncentráció hosszabb ideig tartó, anyagi helyzetben is tükröződő folyamat volt, utóbbi esetben azonban rövid és elsősorban a kényszerre épülő. Kelet-Európában tehát mélyebben gyökeret vert a kapitalizmussal kompatibilis társadalmi gondolkodás; paradox módon a magukat „baloldalinak” valló rendszereknek köszönhetően.

Az 1980-as évektől napjainkig terjedő folyamat ebben a kontextusban értelmezhető. Kelet-Európában az „államszocialista” periódusban kialakult középrétegek kezdtek polarizálódni, melyet többségük társadalmi helyzetének lesüllyedéseként élt meg. A középrétegek a „proletarizálódástól”, a munkások a „pauperizálódástól” rettegnek. Számtalan példát találunk a történelemben arra, hogy a helyzetét féltő, vagy lesüllyedőben levő középrétegek a radikális jobboldal megoldásait részesítik előnyben; a fentebb leírt előzmények figyelembevételével, ez a kimenetel még logikusabbá válik. Latin-Amerikában eleinte tovább fokozódott a társadalom – addig is nagyon erős – szétszakadása, de a diktatúrák lebomlása után bő 10 évvel ellenkező irányba, a társadalmi szegregáció enyhülése, és az alsó társadalmi rétegek felemelkedése felé kezdett mutatni; még Chilében, a neoliberalizmus első fellegvárában is a társadalmi különbségek csökkenését láthatjuk. Az 1980-as évek és napjaink között eltelt periódust társadalmi értelemben Latin-Amerikában a „balratolódás”, Kelet-Európában a „jobbratolódás” jellemezte.

A diktatúrákkal kapcsolatban a nacionalizmus kérdését is ki kell emelni. A magyarországi – és a többi kelet-közép európai – államszocializmus a Szovjetunió, a Pinochet-rendszer – és a térség többi katonai diktatúrája – az Egyesült Államok függvényeként született meg. A nacionalizmus térségünkben tehát a jobboldali középrétegek baloldal-ellenességét, Latin-Amerikában a baloldali népi rétegek jobboldal-ellenességét táplálta. További eltérés, hogy Latin-Amerika esetében nyelvileg és kulturálisan homogén térségről van szó, ahol az egymás közötti konfliktusok nem meghatározó jellegűek. Ebből következik, hogy a latin-amerikai országok nacionalizmusa döntően „Észak”, vagyis a centrum ellen irányul. A mi térségünk nyelvileg, etnikailag sokkal fragmentáltabb – Magyarország ezen belül nyelvileg is elszigetelt –, a határok kérdése pedig mindmáig nyitott. Kelet-Európa esetében ez a

tényező magyarázza azt, hogy centrum-ellenesség („Nyugat”) itt együtt jár a periféria többi országa ellen irányuló nacionalizmussal.

A demokratikus átmenet utáni gazdasági fejlődés szintén segít a jelenség magyarázatának árnyalásában. Kelet-Európa számára az átmenet utáni korszak visszaesést jelentett; sokáig még az 1980-as évek életszínvonala is vágyalomnak számított. Noha ezt átlagosan – tehát az alsóbb társadalmi rétegekben nem! – sikerült meghaladni, a centrumtól való elmaradottság nem csökkent, hanem nőtt, melyet tovább súlyosbított a megnövekedett fogyasztási igény. Az életszínvonal fenntartásának igénye csak az alul lévő további diszkriminációjával válik lehetővé mely tovább erősítette az eleve erős jobboldali értékrendet. A „hagyományos” baloldalt emellett tovább gyengíti, hogy összekapcsolódott a neoliberais reformokkal. Latin-Amerikában ezzel szemben – bő évtizedes benutság után – a baloldal újra képes volt magára találni és felülkerekedni, a térség gazdasága sem rendült meg, így a lesüllyedés réme, illetve a nehézségek áthárítására való törekvés nem váltott ki jobbra való elmozdulást.

A 2008-as gazdasági válságról és az azóta eltelt időtartamról ebben a kontextusban külön kell beszélni. Míg Kelet-közép-Európát a válság súlyosan érintette, Latin-Amerika könnyebben vészelte át; anélkül, hogy ennek gazdasági okaiba belemélyednénk, megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a középrétegek fokozódó eróziója tovább erősítette az addig is erős jobboldali gondolkodásmódot, míg Latin-Amerikában az ekkor már eleve fölényben levő baloldal pozíciói erősödtek tovább.

A 2010 óta fennálló magyarországi rendszert a közbeszédben gyakran vetik össze latin-amerikai példákkal. Az állam gazdasági szerepének megerősödése, a neoliberalizmus bírálata, a dereguláció elvetése, a nyugatellenes nacionalizmus (Latin-Amerikában ez az USA ellen összpontosul, de ott is a centrumról van szó) stb. alapján a latin-amerikai baloldali rendszerekkel is rokonítják, de ez csak a felszíni hasonlóság. Magyarországon a mutatókat nézve javak alulról felfelé történő átcsoportosítása zajlik – illetve folytatódik –, Latin-Amerikában azonban fordítva. Ha a Magyarországon belül zajló folyamatokat vesszük szemügyre, vagyis a javak felfelé történő átcsoportosítását, a felsőoktatás visszafogására és „piacosítására” való törekvést, az alacsony hozzáadott értékkel rendelkező exportorientált gazdaság kialakulását, az egykulcsos adót, a szakszervezetek gyengítését, a segélyek rendszerből való kivezetését stb., akkor az 1970-es évek latin-amerikai diktatúráival találunk figyelemreméltó párhuzamokat. Ezek azonban szintén csak részlegesek, ugyanis az utóbbiak a privatizáció, a dereguláció harcosai is voltak, konfliktusmentes együttműködésben a centrummal.

A különbség egyik lehetséges magyarázata, hogy a latin diktatúrák a kapitalizmus neoliberais korszakának felívelő szakaszában születtek meg, vagyis nem voltak rákényszerülve a centrum erősebb ragadozóí-

val való harcra, míg a magyarországi elit a jelenlegi válságperiódusban már rákényszerül arra, hogy „kifelé” is küzdjön; mivel gyengébb, ezt az államhatalom támogatásával, illetve a nyugat-ellenes nacionalizmus felkorbácsolásával teheti meg. Továbbá hozzá kell tenni, hogy a magyarországi rendszer nem diktatúra, ezért a közép- és felsőrétegek teljes „ledarálása” például lehetetlen számára (Pinochet számára nem volt az), sőt, hatalma megőrzése érdekében adott esetben juttatásokat is biztosít (rezsicsökkentés).

Vagyis a kelet-közép-európai jobboldal valójában csak „kifelé” harcol a „nemzetközi (neo)liberalizmussal”, lényegében leplezetlenül hivatkozva a „hazai” tőkés érdekeire, miközben „befelé” (vagy még pontosabban fogalmazva „lefelé”) maga is ezt az általa elítélt politikát követi, az elit és a középosztály csoportjaira támaszkodva. Megfigyelhető, hogy „lefelé” az egyén is neoliberais („ne kapjanak segélyt az én adómból”), míg a saját szintjén elvárja az állami protekcionizmust („védjenek meg a bankoktól”). A latin-amerikai baloldal nem csak „kifelé”, hanem „befelé” is elveti a neoliberais modellt, a népi-, illetve a középosztály egyes csoportjaira támaszkodva.

A latin-amerikai baloldalnak tehát egyrészt volt lehetősége megszervezni magát – a fentebb leírt okok miatt erre volt egy alkalmas tömegbázis –, és volt gazdasági lehetősége is céljai megvalósítására. Magyarországon erre nem nyílt lehetősége – nem volt alkalmas tömegbázis a leírt pártállami eredetű beidegződések miatt –, illetve a gazdaság fejlődése se nyújtott baloldali célok számára lehetőséget.

A jövőt illetően mindössze a latin-amerikai és a magyar példa összehasonlításából lehet levonni néhány óvatos következtetést. Inkább Magyarország „latinamerikanizálódása” tűnik valószínűbbnek, mint a fordítottja. Jobboldali ideológiai fölény karöltve a neoliberais doktrínával, a társadalmi szakadék mélyülésével; Latin-Amerika már túlegett ennek diktatórikus és demokratikus változatán is, ellenben a jelenlegi latin-amerikai helyzetre nem találunk a múltban magyar párhuzamot. A baloldal ottani sikerének alapja, a végletes szociális ellentétek elviselhetetlenné válása, a „jobboldaliság” gyengülése, valamint a gazdasági fejlődés volt. Magyarország esetén sokkal mélyebbek a gyökerei, így a gondolkodásmód „jobbrtolódása” nehezebben tud kikopni, noha a közelmúlt erre utaló jelei alapján elképzelhető hosszú távú gyengülése; a társadalmi különbségek éleződése terén viszont egyértelműen a korábbi latin-amerikai útján haladunk. Ha ez utóbbi eléri relatív mélypontját, a jobboldal még akkor is ideig uralkodó pozícióban maradhat, ameddig a jelenlegi kapitalizmust erősítő tudati formák dominálnak. Ez utóbbi változásával azonban a jelenlegi latin-amerikaival párhuzamos fejlődés könnyen elképzelhetővé lehetőséggé válhat.

Az Eszmélet körkérdésének végiggondolásakor több problémával szembesülünk. Mindjárt az első, vajon beszélhetünk-e a két vizsgált régióról *en bloc*. Latin-Amerika országai ugyanis – főként független államiségük két évszázada során – jelentősen elkülönöztek egymástól. Nehezen értelmezhető dolog a válságra adott válaszokban általános tendenciát keresni, mondjuk a szubkontinens óriása, Brazília és az egészen más adottságokkal rendelkező, szegény Bolívia vagy Guatemala esetében, pedig mindegyik Latin-Amerika része. Brazília egyébként az utóbbi évtizedekben a Mercosulban játszott vezető szerepével, a BRICS országokhoz való kapcsolódásával vagy éppen afrikai befektetéseivel a félperiféria jelleget is igyekszik levetkőzni. A mexikói kormányzat – bár más úton jár – Észak-Amerikához és a szabadkereskedelmi rendszerhez kötődik, ambíciói hasonlóak. Az európai poszt-socialista országok éppen ennyire különböznek egymástól. A korábban – főleg persze kívülről és felületesen szemlélve – monolitnak tűnő blokk (a „szovjet blokk”) eltűnésével itt is eltérő gazdaság- és társadalomszerkezeti viszonyok jöttek, jönnek létre. (A legkézenfekvőbb tényezőként az EU tagságot, illetve azon belül is az EURO használatot említhetjük.)

Talán akkor a legcsábítóbb az *en bloc* összevetés lehetősége, ha olyan – mondjuk gazdasági – jellemzőt találunk, ami nagyságrendileg hasonlóan mutatja a két régiót. Ilyen például a globális GDP adatok vizsgálata. Míg Brazília részesedése ennek 3%, a többi latin-amerikai országé együtt véve 5%, addig a közép- és kelet-európai országok összességében 4%-ot képviselnek és Oroszország szintén 3%-ot. Koránt sincs meg ez a kellemes hasonlóság, ha mondjuk a természeti adottságokat, a demográfiai vagy az iskolázottsági adatokat figyeljük, esetleg azt, hogy hány embernek nincs megfelelő lakása Latin-Amerikában. Ebből a szempontból Nicaragua van a legrosszabb helyzetben, a családok 78% lényegében hajléktalan, de 70% felett van ez az arányszám Peruban és Bolíviában is. Itt talán mi még nem tartunk, az erősen romló tendenciák ellenére sem. Tehát a válasz egyrészt az, hogy *ha látszólag könnyű is besöpörni a két érintett régiót a „félperiféria” fogalma alá és, ha a problémák hasonlóan látszanak is, eltérő viszonyok mellett természetes, hogy a válaszok is különbözőek lesznek.*

A következő probléma a latin-amerikai és az európai „jobb” és „bal” megfeleltetése, egymásra csúsztatása. Az immáron 15 éves múltra visszatekintő, tengerentúli rózsaszín hullám (*pink tide*) jellemzője a rendkívüli politikai, ideológiai diverzitás. Ezen belül nagyon erős tendencia a nacionalizmus, amit mi hagyományosan „jobbra” kötünk, de amit leghatározottabban éppen a XXI. századi latin-amerikai radikális baloldal (*twenty-first century Latin American radical left*) karizmatikus

vezetői, Hugo Chávez (Venezuela), Evo Morales (Bolívia), Rafael Correa (Ecuador) használtak, használnak, és ami része a régebbi, kubi és a nicaraguai „balos” retorikának is. Éppen úgy, ahogy használják a piacarátrnak, mérsékeltnek vagy centristának is nevezett baloldali kormányok Brazíliában, Uruguayban, Paraguayban, Argentínában és Chilében. Ez a nacionalizmus persze más, mint a nálunk ismert változat. Gyakran etnikai (indián vagy afro) kötődésű és integratív (nem kirekesztő), a kontinentalizmusig bővíthető. Ugyanakkor erőteljesen USA (és neoliberalizmus) ellenes. Nagyon alkalmas arra, hogy a tömegdemokráciák (vagy a részvételi demokrácia) sikeres hívószava legyen, és jól megfér a latin-amerikai baloldalon a vallásos hittel és a család szentségével. És már itt is vagyunk az „Isten, haza, család” jelmondatnál, amit nálunk hagyományosan a jobboldal tűz zászlajára. A válasz második eleme: *az érzelmi politizálás bizonyos hívószavait (és a mögöttük húzódó valós tartalmat) Latin-Amerikával ellentétben régióinkban a baloldali pártjai és értelmisége hosszú időn át elhárította magától, nem tudott velük mit kezdeni, míg kiváló üttökártyának bizonyultak a jobboldal kezében.*

A kétpólusú világtrend összeomlásával a geopolitikai meghatározottság (a kollektív biztonság elve USA nyomásra) nehéz terhe lekerült a latin-amerikai baloldali mozgalmak válláról, ugyanakkor olyan értékeket (a szélsőséges társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése, a mobilitás erősítése; a politikai élet demokratizálása; az emberi jogok tiszteltetésében tartása) képviseltek, melyek egycsapásra nemcsak vállalhatóvá, de egyenesen a legtermészetesebb követeléssé változtak. Az eszme mártírjai, hősei (Che Guevarától Salvador Allendén, G.G. Marquezen át Subcomandante Marcos-ig) pedig a kontinens, sőt a világ szupersztárjai, ikonikus figurái lettek. Ráadásul az 1990-es évekre (a régió történetének hagyományos ingamozgása szerint) a jobboldali reformkísérletek rendre kifulladtak, utat nyitva a változásnak. Az inga szabadon lendülhetett balra. Közép- és Kelet-Európában a „létező szocializmus” éppen a fenti baloldali értékekkel azonosította magát. Történelmi tapasztalatát azonban az utóbbi évtizedekben hatásos antikommunista retorikával sikerült egyértelműen negatív modellként feltüntetni. Hősei nem maradtak. *Míg Latin-Amerikában a jobboldali katonai diktatúrák árnyékolják be a közelmúltat (a nemzeti emlékezetről, a fájdalmas veszteségek feldolgozásáról, a bűnösök elszámoltatásáról mostanában ott is sok szó esik), addig régióinkban a baloldal lakol a régi bűnökért.*

Eddig a Latin-Amerikában kormányra került baloldali politikai erőkről beszéltünk. A kérdésben szereplő „tőkén túli megoldások” képviselői azonban általában nem törekszenek az államhatalom megragadására, még ha olykor fegyvert fognak is. Mozgalmaik – Európából nézve – meglepő ereje talán szintén társadalomlélektani okokkal magyarázható. Először is az indián föld és faluközösségek tradíciójáig visszavezethető kollektív szellemmel, ami teljesen elűt a nálunk jellemző

individualizmustól. Ezért nagyobb az esélye az önszerveződésnek a katolikus bázisközösségektől a zapatisták autonóm önkormányzatiságának „csigáiiig” (*caracoles*). A mozgalmak támogatói között jelentős részben olyan nincstelenek mobilizálhatók, akiknek nem sok veszteni valójuk van, „államtalanodásuk” (közszolgáltatást, jogbiztonságot nem kap és nem is vár az államtól, ugyanakkor nem adózik, jövedelme a fekete gazdaságból származik, politikai jogait nem gyakorolja) generációk óta realitás. A fegyveres megoldások (függetlenségi harc, gerilla mozgalmak, bűnözői csoportok) évszázadok óta, még demokratikus kormányformák mellett is közvetlenebbül áthatják a latin-amerikai mindennapokat (*violent pluralism*), mint az európaiakat. Ezzel párhuzamosan erős tradíciója van a szecesszióknak, a kivonulásnak (a *quilombok*tól a millenarista mozgalmakig) és az erőszakmentességnek is. Ez utóbbinak mai példái a női tiltakozó mozgalmak, akár „bal” (*Las Madres de la Plaza de Mayo* – Argentína), akár „jobb” (*Las Damas de Blanco* – Kuba) oldali kötődésűek. *Mindezek a tényezők olyan eszközöket, megoldási módokat kínálnak a latin-amerikai baloldali mozgalmak számára, melyek a mi régióinkban teljesen hiányoznak.*

Globális ötvenes évek¹

Európa komparatív történeti önképe a diktatórikus időszakokról és az állami segédlettel megszervezett huszadik századi politikai erőszakról és elnyomásról meglehetősen torz, lyukas és aránytalan. Hamis kapcsolásokat tart fenn a fasizmus és az ötvenes évek államszocialista elnyomása között, csak az Európán belüli rendszerekről gondolkodik, azon belül szinte mindent Kelet-Európára terhel, kihagyja a gyarmati rendszeren belüli terrort, miközben Európa globálisan is alakította a politikai elnyomás brutális formáit. Európa a politikai erőszak kiemelt aktora volt globálisan és a kontinensen belül is a huszadik században. Ez a reprezentációs egyensúlytalanság nyilvánvalóan jelentős problémát jelent abban, hogy feltárjuk a társadalmi folyamatok és katalizmák globális történeti szociológiáját és összefüggésrendszerét. Az alábbi esszé arra tesz kísérletet, hogy visszahelyezze a gyarmati terrort a képletbe és elgondolkodjon azon egy könyv eredményei okán, hogy milyen közös globális történelmet írhatunk a huszadik század egyik legproblematisabb évtizede kapcsán.

Jól mutatja a végletes Európa-központúságot Norman Davies 'Európa története' (Davies, 2001). A szöveg, miközben az 1945 utáni időszakra vonatkozóan figyelmen kívül hagy mindenféle európai koloniális történetet, az 5. és 6. függelék két táblája emblematikusan feltárja a torz diskurzus több elemét is. Az első a kivégzettek megoszlása Szovjet-Oroszországban és a Szovjetunióban 1917 és 1945 között, míg a másik elnevezése: „Az emberi veszteségek fő csoportjai Európában (1914-1945)”. A konkrét számokat itt nem is érdemes kritikailag értékelni, elég a kategóriákat és a legdurvább arányokat sorra venni a diskurzív elemek és aránytalanságok megmutatása érdekében.

A polgári lakosság veszteségei (27 millió), a megölt szovjet állampolgárok a második világháború során (27 millió), a szovjet Gulag áldozatai (22 millió), a második világháború katonai veszteségei (14 millió), a szövetkezetesítés és kuláktalanítás áldozatai (12 millió), az első világháború katonai veszteségei (8 millió), az orosz polgárháború áldozatai (7 millió), az ukrán éhínség (6 millió), a zsidó holokauszt (6 millió), Lengyelország veszteségei 1939-45 között (6 millió), az USA, az Egyesült Királyság 1 milliós áldozata, a polgári lakosság vesztesége Európában (6 millió). Olybá tűnik tehát, hogy a Szovjetunióban és Kelet-Európában összpontosult minden olyan folyamat, ami a tömeges

terrorhoz és emberáldozathoz vezetett. A Szovjetunió maga lenne a teljes és totális horror, amivel szemben még a náci terror is csak töredékes tragédia, míg Nyugat-Európa maga a béke szigete. A becslült számok elképesztően pontatlan megadása mellett (a szovjet oldal számai minden tekintetben jelentősen felülbecsültek) a 6. függelékben fel sem merül, hogy a szovjet állampolgárok, a szovjet Gulág, a katonai veszteségek, a kuláktalanítás, az ukrán éhínség és a holokauszt mind mind millió számra tartalmaz páronként, sőt még több kategóriában is átfedést. Szovjet állampolgárok, második világháborús áldozatok, a Gulag áldozatai háromszor is utalhatnak ugyanazon csoportokra. Így a szovjet oldal ténylegesen maga a horror háza. Másik oldalról a nem keleti Európa nem tűnik fel elkövetőként, hiszen csak a világháborús veszteségek vagy a holokauszt kategóriában jelenik meg. Még a holokauszt is részben trükkös ebben a kontextusban, hiszen itt a máshova is besorolt 2.2 millió szovjetunióbeli zsidó embertársunk is szerepel, miközben nem jelenik meg, hogy a Szovjetunióra rontó hatalmak és országok (beleértve saját magunkat is) a felelősek ezen emberek haláláért (Krausz 2001, Krausz-Varga 2013, Krausz-Barta 2014)). Így a politikai erőszak borzalmait Európa keleti és kommunista felére terheli a tábla, és implicit módon jelzi, hogy az adott társadalmi rendszerben keresendő az állami segídettel végrehajtott széles körű politikai és katonai erőszak okrendszere.

Ha a harmadik világ, a felbomló gyarmati rendszer felé nézünk, akkor ebben az európai történelmi perspektívában csak a csend és gúny marad a „harmadik világ” felé, amely a vonatkozó bemutatások szerint a szuperhatalmak egyszerű játékszere volt. Jól mutatja ezt a kapcsolást az Európa Parlament 2009-es határozata is, amely még említés szintjén sem vesz tudomást a gyarmati erőszakról (miközben így fogalmaz: „Európa csak akkor lesz egységes, ha közös véleményt tud kialakítani történelméről, ha közös örökségként tudja elismerni a náciizmust, a sztálinizmust, a fasiszta és a kommunista rendszereket, valamint őszinte és érdemi vitát tud folytatni az e rendszerek által az elmúlt évszázadban elkövetett bűnökről.”²)

Ez a megközelítés a harcosan antikommunista kelet-európai csoportok győzelme, amelybe jól illik pl. Gereben Ágnes populáris fél-szakmai könyve a Gulágról, (Gereben 2008). Ez a könyvet nem szakmai ereje miatt érdemes felelmegetnünk, hanem azért, mert emblematikusan mutat több diskurzív csavart a tömeges politikai erőszak történelmi emlékezetében. Gereben Ágnes így fogalmaz a duálisan elképzelt horrorpárhuzamról: „Ilyen a XX. század szervezett, kegyetlenkedésekben oly gazdag krónikájának egyik szörnyű fejezete, a szovjet koncentrációs táborok története is. Pedig azt ma már senki sem próbálja tagadni, hogy a Szovjetunióban jó félévszázadon keresztül ezernyi lágerben folyt ártatlan emberek megalázása, kínzása és elpusztítása... A két világrendszer közötti összecsapás később is más volt: a harmadik világ

országokban az egykori gyarmatosítók és az azok által meghonosított állami berendezkedés ellen kitért – szabadságharcként interpretált – „forradalmak” ...jelentették az ütközőpontot.” (7-8). Világos a kapcsolat és ezekben a szövegben explicit módon benne van a teljességgel áldatlan totalitarizmus összemosása a nemzeti-birodalmi terjeszkedés és revitalizációt hirdető kapitalista ideológia és rendszer, illetve a világkapitalizmust megbontani kívánó és a kezdetektől erős nyomás alatt lévő szovjet rendszer között (ennek kritikájáról többek között Griffin 2006, Bartha in: Krausz 2014, Krausz 2001, Orlov 2001). És történik mindez anélkül, hogy valóságos komparatív és globális elemzés indulna el.

Számomra a lényeg itt csak az, hogy a fenti „európai” megközelítésben Európán kívül nem történt semmi, sőt az ottani népek csak zavarták a különben rendben lévő gyarmati állami rendet és kívülről (értsd keletről) instruált forradalmakkal zavarták a Nyugatot a hidegháborús küzdelemben. Perverz ez a gondolati kör, végső célja az, hogy antikommunista kelet-európai csoportok ma maguknak, országuknak vindikálhassák a legmélyebben meghurcolt és teljesen passzív áldozat szerepét. Pedig ez a nézet semmilyen szinten sem tartható.

Ugyan a posztkoloniális irodalom megmutatta, hogy a koloniális rend a nácizmus európai laboratóriuma volt, a náci példaul az olaszoktól tanulgatták a gyarmati stratégiát (Bernhard 2011, Ben-Ghiat 2005). Tehát, szemben a fentebb is jelzett eurocentrikus önképpel, Európa nem ártatlan, sőt alakítója volt a tömeges politikai erőszak alapján működő koloniális, rasszista rendnek (többek között Cesaire, 2000, Comaroff 1992, Stoler 1995, McClintock 1995, Dean 2001, Elkin 2005, Williams, 1994).

Kelet-Európával kapcsolatban azonban több szempontból is nehéznek bizonyult a posztkoloniális kritikai keret meghonosítása. Ugyan mások mellett pl. Böröcz sikerrel összekapcsolta az intézményesült Európa-fogalom révén a kolonialitást mint a gyarmati uralom kognitív rendjét a kelet-európai változásokkal, főképp a globális kapitalizmusba való teljes integrálódás és az EU fejlődése kapcsán (Böröcz 2000, 2001a, 2001b, 2006, 2009). Ez a komparatív globális link azonban nem terjedt ki a tömeges politikai erőszakra és elnyomásra az államszocialista időszakra vonatkozóan. Hangsúlyozottan már csak azért sem, mert leszámítva a fentebb is jelzett végtelenül leegyszerűsítő és a sarkosan eltérő történelmi identitásokat és cselekedeteket összemosó náci-kommunista totalitarizmus koncepciót és a gyarmati sorsot mechanikusan a kelet-európai kisépkekre átültető meglehetősen groteszk kísérleteket (értsd Ukrajna, Észtország mint a Szovjetunió koloniális áldozata) aligha gondolhatjuk, hogy a kelet-európai ember történelmi köztudatának abszolút negatív pontját jelentő ötvenes években közvetlenül náci vagy koloniális elemek keresendőek. Nem kérdés, hogy mind az erőszak indítéka, belső alapdinamikája, célcsoportjai és megszervezése még metaforikusan sem tekinthető

kolonialis vagy náci és/vagy fasiszta indíttatásúnak. Mégis van valami elgondolkodtató abban, hogy a negyvenes és ötvenes években ezek a folyamatok nagyjából egyszerre zajlanak, és bizony nagyon hasonló elnyomási formákat is öltöttek. Vannak e esetleg még fel nem tárt közös struktúrák a háttérben? Milyen interakció zajlott a különböző térségek között, és ez mennyire magyarázza az adott „lokális” történeteket és írható-e egyáltalán globális történelem e tekintetben?

Az 1956-os magyar felkelés tiszteletére német történészek 1956 „európai és globális távlatairól” jelentettek meg egy igen tanulságos tanulmánykötetet (Carole Fink et al, 2006). Nemcsak azt állítják, hogy 1956 eseményei sorsfordítóak voltak globális történelmi szempontból, hanem hogy vissza kell helyeznünk a magyar 56-ot, az ötvenes éveket (is) a megfelelő világpolitikai összefüggésrendszerbe. A könyv nem tartalmaz hajmeresztő, új megállapításokat, például a moszkvai éjszakai sorsfordító pillanatairól, vagy az Európát uraló hidegháborús konfliktusról. Igazán az izgalmas benne, hogy ha korlátozottan is, de látunk több ötvenhatos történetet is (Dél-Afrika, Egyiptom, Lengyelország, Jugoszlávia, Németország, NATO stb.), és a történetek között összefüggéseket is. Sőt, betekintést nyerünk a korabeli társadalmak belső problémáiba, a politikai elnyomás és erőszak különböző formáiba.

És talán éppen ez a legérdekesebb momentum. Az ötvenes évek kapcsán látni kell, hogy pl. az akkori magyarországi kommunista politikai erőszak nem állt (csak úgy) önmagában és nem csak a blokkbeli szovjet hegemon hatalmi logika irányította. Jelentős részben a belső hatalomváltás és az államilag levezényelt lokális tulajdonátrendezés szervezte. Mindeközben az egész világon megerősödött (vagy a második világháborút követően is tovább zajlott) a kegyetlen harc az erőforrásokért globális tereken is.

Ekkor vált az olaj kiemelt jelentőségű elsődleges energiahordozóvá, és ezáltal hosszú távú geostratégiai érdeké, amint a fenti tanulmánykötetben Raymond Stokes felveti (Fink et al, 2006). Megjelent már a Marshall tervben is, szerepet játszott a szuezi konfliktusban. Ugyanekkor vált véglegessé (mint azt Böröcz József írja egy másik kötetben, Böröcz:2009), hogy a szocialista blokk bővülése miatt fontos, egynegyednyi súlyú gazdasági erőter esett ki a világkapitalizmus rendszeréből, óriási felfordulást okozva a világ akkor vezető hatalmainál. A folyamat komoly pánikot váltott ki a második világháború mérhetetlenül kegyetlen rablóhadjárata és az azzal összefüggő tömeggyilkosságok és gazdasági átrendeződés után.

Közben elindult a két-háromszáz éves gyarmati rendszer teljes szétzilálódása is, India felszabadult, Délkelet-Ázsia, Afrika pedig éppen nekiveselkedett, hogy levesse magáról az európai gyarmatosítók durva és sűrű hálóját. Ez az átalakulás is felerősítette a brutális elnyomást, miután a gyarmatosító csoportok megpróbálták erőforrásaikat növelni, illetve átmenteni a felszabadulás utáni időszakra. Másutt is

tovább folyt a biopolitikai harc, azaz a társadalmi versengés miatt különböző csoportokat zártak ki, gyilkoltak le faji és/vagy osztályalapon számos helyen még a második világháború után is. Csak felvillantva a negyvenes évek végi, ötvenes évek eleji eseményeket: zsidóellenes pogromok folytatódása, kulákprések, hadifoglyok kényszermunkája a Szovjetuniótól Franciaországig, németek kitelepítése a volt megszállt országokból, parasztlázadók elnyomása, nyílt politikai erőszak Mexikóban és Kubában, India felosztása és a 12 milliós kényszermigráció, sor-tüzek Algériában még a felszabadító háború előtt, gyarmati elnyomás Kenyában, Nyaszaföldön, Vietnámban, és a sor még hosszan lenne folytatható. Újból felerősödtek a világon az elnyomó népesedéspolitikai beavatkozások (pl. abortusztilalom, sterilizálás, a születéskorlátozás radikálisabb formái, általános homofóbia) az Egyesült Államoktól Magyarországon át Indiáig. Más szavakkal, állandósult a folyamatos újrapozicionálásból eredő globális és a kapcsolódó lokális erőszak. Ez az erőszakhullám nyugodott le valamennyire a hetvenes évekre a világ egyes régióiban, pl. a békés egymás mellett élés politikája révén Európában – miközben fennmaradt Délkelet-Ázsiában, Afrikában és Latin- Amerikában. Majd egy újabb globális átrendeződés indult el, egy újabb ciklussal, amelynek a következményeivel a politikai hatalom és a társadalmi együttműködés terén még aligha vagyunk tisztában.

Ezen a globális kereten belül kell értékelni a magyar ötvenes évek egyik legnagyobb traumáját. Tömeges volt a politikai üldöztetés, embereket ezrével zártak börtönbe és táborba politikai és származási alapon a második világháború borzalmai után. Tették ezt azért, hogy az osztályviszonyokat átalakítsák, a párt erőforrás és politikai monopóliumát teljessé tegyék, hogy újabb formájú és hatékonyabb erőforrásmenedzsmenttel (értsd: kizsákmányolással) szálljanak be a globális versenybe, és bizonyítsák a szocializmus felsőbbrendűségét. Ez a kényszervilág és kényszermunka rendszer nem csak hazánkban volt így, és nem csak pl. Lengyelországban vagy más kommunista államban.

Maga a tábor, az átnevelő, a büntető vagy éppen a termelési célokat is szolgáló koncentrációs tábor nem kommunista ötlet, hanem a koloniális birodalmak (brit, orosz, német és francia) egyik kedvelt eszközéről van szó (pl. Szibériában, brit koncentrációs táborok a búr háborúban, brit munkatáborok Indiában az 1870-es éhínség idején, fegyenclepek, kolóniák), amit a kelet-európai kommunista hatalmak is átvettek. A huszadik század közepén sem csak a náci, az olasz fasiszták vagy a kommunisták használták (saját vagy elfoglalt területeken), hanem továbbra is igen gyakori volt a felbomló gyarmati rendszerben, amely koloniális rendnek szálai az ötvenes éveket nagyban átszőtték. A náci-kommunista totalitarizmus elmélet már csak ezért sem működhet. Hiányzik a hasonló jellegű és brutalitású koloniális erőszak a képletből.

A britek pl. a második világháború után is széles körben használták olyan gyarmati területeken mint Kenya (sajnos ez a történet kimaradt a fenti könyvből (alapkönyvként lásd Elkins 2005 Füredi 1989) . Itt a negyvenes és ötvenes években mintegy egymillió parasztot üldöztek el egy Dunántúlyi területéről a fehér telepesek és állami képviselőik (1 250 000 helyi Kikuyu szorult 2000 négyzetmérföldre és 12 000 négyzetmérföld jutott 30 000 európainak, akiket néhány évtizeddel korábban vittek be). A több mint egy millió Kikuyu gazdát rezervátumokba küldték, több mint hatvanezret pedig szögesdrót mögé zártak, amikor kitört az ún. mau mau lázadás. Azért mau mau, mert a britek még ezt a helyi jelszót sem tudták megérteni, pedig elég egyszerű volt az üzenet: az európaiak menjenek Európába. Az összefogdosott embereket a táborok rendszerén keresztül megszürték, besúgókat szereztek, illetve a foglyokat gyakran megkínózták (például kasztrálták) illetve ki is végezték őket (legalább 1000 főt). A táborlakók dolgoztak például a repülőtér építésén, ahonnan a kényszermunkás halottakat teherautószámra vitték tömegsírokba. A szögesdróttal körülvett falvak nőit tömegesen megerőszakolták, gyerekeik a kényszermunka közben haltak meg a hátukon. Az áldozatok teljes száma történészek szerint biztosan több tízezer volt, de lehetett akár több százezer is (Elkins 2005, érdemes megnézni a BBC 2013-as White Terror című sokkoló dokumentumfilmjét.³⁾

A mozgalom vezetőjét, Dedan Kimathit 1956. október 21-én fogták el és 1957. február 18-án reggel végezték ki. Ugye ismerős eseménysor? Hány és hány ponton! Érdemes elolvasni Frank Furedi magyar 56-os szociológus ide vonatkozó műveit. Ő ugyanis (szinte egyedül az egész 56-os emigrációban) vette a fáradságot, hogy szembe nézzen a koloniális erőszakkal. Ez a szembenézés persze még a brit kormánynak is alig megy mind a mai napig. Egy ideig a fenti eseményeket felhozó panaszosokat (értsd megkínzott áldozatokat) azzal próbálta elintézni 2011 áprilisában, hogy (és most tessék figyelni) 1963-ban átadták a hatalmat, az ügy nem rájuk tartozik. Mára már bocsánatot kért a brit kormány, miután sikerült a Legfelsőbb Bíróság döntésének köszönhetően kiásatni az elrejtett dokumentumok ezreit, amelyek igazolták a túlélők vérfagyasztó emlékeit. Ezt a történetkort végiggondolva összefoglaló a szabadságszerető Nyugat morális fölénye, amit már az ötvenes években is a kommunistákkal és a náccikkal kapcsolatban hangoztattak.

De nem csak ennek a történetnek vannak kísérteties párhuzamai a magyar és kelet-európai ötvenes évekkel. Az algériai háború is ezer ponton kapcsolódik hozzánk (sajnos ez is kimaradt a könyvből), illetve a fenti kenyai történethez. Ugyancsak antikoloniális küzdelemről van szó, brutális az elnyomás, városi forradalmat próbálnak meg kézben tartani hol tankkal, hol sortüzekkel. Még a Párizsban élő algériaiakat is a Szajnába lövik 1961-ben, illetve több tízezer bevándorlót összefogdosnak és börtönbe zárnak 1957-ben. Majd egymillió ember hal

meg a tulajdonukat féltő telepeseket szolgáló politikai erőszak és a háború következtében 1963-ig, pont addig, amíg Kádár megnyitja a börtönajtókat.

És ugye szép, hogy idemenekültek szabadságszerető honfitársaink egy másik birodalom halálos ölelése elől. A kapcsolat perverzítésát mutatja, hogy az 56-os disszidens Marton Lajos két társával együtt 1962. augusztus 22-én részt vett abban a merényletben, amikor az algériai fehér telepeseket képviselő szélsőjobboldali szervezet meg akarta ölni az Algériát feladni készülő francia elnököt (Marton 2003). A merénylet nem sikerült, a „szabadságszerető” 56-osok börtönbe kerültek, majd mégis letelepedhettek Franciaországban. A ma már a magyar szélsőjobb kegyeltjeként feltűnő idős ember könyvében a kommunizmustól való félelemmel igazolja tettét.

Persze nem mindenben teljes a párhuzam. Minket magyarokat az elnyomók rasszista alapon nem tekintettek „morális, közegészségügyi és szociális kockázatnak”, mint azt tették pl. a francia népesedéspolitika alakítói miközben keresték a felhasználható munkaerőt iparuk számára (lásd pl. Joppke, 2005. 106-110).

A rasszista erőszak számunkra már ismeretlen volt az ötvenes években (nem az osztályalapú politikai erőszak), miközben a fél világban még mindig tombolt. Így volt ez a már idézett afrikai államokban és például a könyvben is tárgyalt dél-afrikai történetben, ahol a felszabadulás után az ötvenes évekre állt fel teljes erővel az apartheid (lásd Bill Nasson tanulmányát Fink et al., 2006). Létrejött, és intézményesült az aprólékos rasszista klasszifikáció, megfosztottak állampolgári jogoktól embermilliókat, tiltották a politikai megmozdulásokat, a kommunista pártot és a vegyes házasságot, rasszista igazolványtörvényt vezettek be, és a sort hosszan folytathatnánk. Újabb nácizmus a nácizmus után éppen az ötvenes években. Ezt próbálta meg ellensúlyozni, Bill Nasson érdekes elemzése alapján a Non-European Unity Movement, amely hiába volt Moszkva-ellenes és antikommunista, mégis, a kommunizmus billogával izolálta őket a dél-afrikai kormány. Nem volt kiút egy kevésbé rasszista világ irányában. A koloniális hagyományokra épülő rasszista kontroll mindent felülírt és ebben a kelet-európai elnyomással való ríogatás a hatalmi technikák egyik kiemelt eleme volt.

A gyarmati szálak azonban még másutt is nagyon erősek voltak. Nem csak Vietnámban, ahova a volt gyarmatosítók, a brit külpolitika és francia oldalról Robert Schumann éppen a vonakodó Amerikát akarta belerángatni a piszkos gyarmati ügyletekbe Indokínában (Lásd Atwood 2007). Nem csak Egyiptomban, ahol a britek és a franciák a fiatal Izraelt használták pajzsként (lásd Motti Golani tanulmányát Fink et al, 2006) a szuezi csatorna újbóli megszerzése érdekében. Megjegyzem, egészen szűklátókörű az a magyarországi történeti közvélekedés, miszerint 1956-ban, holmi külső, afrikai ügy miatt hanyagolták el a magyar ügyet a különben szabadságszerető népek, akiknek minket

kellett volna támogatniuk. 1956 novemberében egy koloniális puccs-kísérlet zajlott a globális előjogok visszaszerzése érdekében, amit az USA és a Szovjetunió állított meg különböző megfontolások alapján. A nemzeti szuverenitás védelme Magyarországon nem sikerült, míg Egyiptom meg tudta őrizni kontrollját a szuezi csatorna felett. Talán jobban kellett volna ezt látnia Titónak (lásd Andrey Edemskiy tanulmányát Fink et al, 2006), aki mindeközben és az 56-os forradalom után is viszonylag felszabadultan tárgyalgatott Hruscsovvval. Csak a saját országa szuverenitásával törődött és még a munkásönigazgatás kérdését is harmadlagosnak tekintette az egyezkedés során. Örült a szovjet pénzbeli segélyeknek és hiteleknek, és egyedül a saját országa esetében félt a sztálinista beavatkozástól. Nehéz volt ekkor meglátni benne az el nem kötelezettek mozgalmának egyik szószólóját.

Szóval nem csak a volt koloniális világban kísértettek a koloniális összefüggések, hanem Európában is, mint azt Mathieu Segers hallatlan érdekes tanulmányában olvashatjuk (Fink et al, 2006). Éppen a Római Szerződés, azaz az Európai Unió alapító szerződésének megkötése kapcsán. Az 1956 őszen zajló Közös Piac és a EURATOM tárgyalások során Adenauer hosszan küzdött a francia kormány újabb és újabb kívánságaival. Emellett az 1956-os forradalom és a szuezi válság felvetette egy újabb globális konfliktus lehetőségét is. Adenauer az európai államok Amerikával szembeni összefogásában látta az egyik kiutat Európa számára. Tehát a posztkoloniális pozicionálás alapján zárkózott fel a franciák és az angolok mellé és lépett még tovább a Közös Piac irányába. A francia Marjolin előállt az ún. *Eurafrigue* tervvel, amely szerint meg kell nyitni a Közös Piacot a tengerentúli területek (a gyarmatok) irányába. Adenauer ezen ügy kapcsán még Németország érdekeit is feladta. A Mollet-kormány ugyanis *condition sine qua non*-nak tekintette a terv német pénzügyi támogatását. Azaz a gyarmatokkal már nem rendelkező Németországtól szemtelen módon pénzt kértek a franciák gyarmataik integrálása érdekében. Ezt fogadta el Adenauer némi tiltakozás után, és a német tárgyalók végül belementek az üzletbe a magyarországi és szuezi események közepette. Mint a szerző megállapítja, ezzel hárult el az utolsó akadály a Római Szerződés megkötése elől. Ennyire erősek voltak a koloniális kötelékek.

Tehát a globális és a kapcsolódó lokális erőforrásküzdelem kiéleződése a kulcskérdés a második világháború és rasszista tébolya után, a koloniális rend összeomlása és a versengő erőként felálló, a globális és lokális tulajdonviszonyokat megváltoztató államszocialista blokk felállása következtében. Ezért kell e szálak mentén is integrálni és összekapcsolni ezeket a történéseket is a globális történeti folyamatokba. Ettől még a folyamatok nem lesznek ugyanazok, csak kapnak egy olyan globális kontextust, ami közös volt, és ami részben szervezte a lokális és regionális folyamatokat. Feladatunk tehát ezért inkább az, hogy értsük meg miképpen alakult az adott világrész története a globá-

lis hierarchiák és globális és a kapcsolódó lokális erőforrásmenedzsment összefüggésében. Senki sem fog patyolat tisztán kijönni ebből a globális történetből. Sem a kommunisták, sem az angol vagy francia politikai elit, de még igazából a vonatkozó ellenállók sem. Kivéve tán az egész emberiséget. Mert végre nem lokális, törzsi, vallási, osztály és rassz mitológiák alapján gondoljuk el a történelmét, hanem meglátjuk, hogy a globális összefüggésekben ki hova néz, és hogyan helyezkedik társadalmilag és politikailag. Erről kellene elgondolkodnunk nekünk is a mondvascsinált viták, hamis és lukas összehasonlítások helyett, az áldozatok valós emléke érdekében.

Irodalom

- Aly, Götz (2012): *Hitler népállama – Rablás, faji háború és nemzeti szocializmus*. Atlantisz. 2012,
- Atwood, Mark, Lawrence and Fredrik Logevall (eds) (2007): *The First Vietnam War: Colonial Conflict and Cold War Crisis*. By Cambridge: Harvard University Press
- Ben-Ghiat, R. and Fuller, M. (eds.) 2005: *Italian colonialism*. Palgrave, New York.
- Bernhard, Patrick (2011): *From Libya to the general gouvernement: Italian colonialism as a model for the German planning in Eastern Europe*. ENIUGH Conference paper, London.
- Böröcz József (2000): *The fox and the raven: The European Union and Hungary renegotiate the margins of "Europe"*. Comparative Studies in Society and History 42, 4 (October): 847–75.
- Böröcz József (2001): *Döntés és indoklása – avagy miként szivárogtatja a szubsztancia a formális jogba az Európa Unió keleti bővítése kapcsán*. Replika, június, no. 43–44. 193–222. In English: *Rationales for a choice: How substance enters formal law in the "Eastern Enlargement" of the European Union*. <http://www.rci.rutgers.edu/~jborocz/ration2.htm>
- Böröcz, József (2001b): *Bevezető. Birodalom, kolonialitás és az EU "keleti bővítése" (Introduction. Empire, coloniality and the "Eastern enlargement" of Europe)*. In Böröcz-Kovács (2001a). 23-44
- Böröcz, J. 2006: *"Goodness Is Elsewhere: The Rule of European Difference"* Comparative Studies in Society and History. 48, 1: 110–38.
- Routledge 2009: *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*
- Césaire, Aimé (2000): *Discourse on colonialism; translated by Joan Pinkham* Published New York : Monthly Review Press,
- Davies, Norman (2001): *Európa története*, Budapest, Osiris
- Dean, M. 2001: *"Demonic Societies: Liberalism, Biopolitics, and Sovereignty*. In Elkin, Caroline (2005): *Imperial Reckoning: The Untold Story of Britain's Gulag in Kenya*. New York, NY: Henry Holt. 2005.
- Hansen, Thomas Blom, and Finn Stepputat (eds.) (2001): *Introduction. States of imagination: Ethnographic explorations of the postcolonial state*. Durham, N.C.: Duke University Press, pp. 41–64.

- Fink, Carole, Frank Hadler, Tomasz Schramm (eds.) (2006): *1956. European and Global Perspectives*, Leipzig 2006
- Foucault, M. 1991: *Right of death and power over life*. In Rabinow, P. (ed.): *The Foucault reader*. Penguin: London. 258–273.
- Furedi, Frank (1989): *The Mau Mau war in perspective* London : James Currey, Gereben Ágnes: *Beszélgetések a Gulágról*, Helikon 2008
- Griffin, Roger: *The nature of fascism* London : Routledge, 2006, c1991
- Joppke, Christian (2005): *Selecting by Origin: Ethnic Migration in the Liberal State* Cambridge, Harvard University Press, 106-110
- Krausz Tamás (szerk.) (2001) *Gulag: A szovjet táborrendszer története* Budapest : Pannonica
- Krausz Tamás, Varga Éva Mária] (2013): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban: levéltári dokumentumok, 1941-1947 /*
- Krausz Tamás, Barta Tamás (2014) (szerk): *Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területén* Russica Pannonica.
- Marton Lajos (2003): *Meg kell ölni De Gaulle-t. Budapesttől Petit Clamart-ig* Budapest Kossuth Kiadó
- McClintock, A. (1995): *Imperial Leather: Race, Gender, and Sexuality in the Colonial Contest* New York: Routledge.
- Melegh, Attila (2006): *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe* New York-Budapest, CEU Press.
- Melegh, Attila (2010): *Between global and local hierarchies: population management in the first half of the twentieth century* Demográfia English Edition, 2010, vol 53 no. 5, 51-77.
- Orlow Dietrich (2001): *A fasizmus arcai. Interjú* Eszmélet, 13. évf. 52. szám (2001 tél)
- Quine, M. S. (1996): *Population Politics in Twentieth Century Europe* Routledge, New York.
- Stoler, A. L. (1995): *Race and the education of desire. Foucault's history of sexuality and the colonial order of things* Durham, London: Duke University Press.
- Stoler, A. L. (2000): *Sexual Affronts and Racial Frontiers* In: Back and Solomos (eds.): *Theories of race and racism A Reader*. Routledge, London, 324–353.
- Turda, M. (2010): *Modernism and eugenics* New York: Palgrave Macmillan.
- Williams, Patrick and Laura Chrisman (eds) (1994): *Colonial discourse and post-colonial theory : a reader* New York : Columbia University Press,

Jegyzet

- ¹ A szöveg egy része megjelent már. Melegh Attila (2012): A magyar és a globális ötvenes évek, *Élet és Irodalom*, LVI. évf. 42. szám. 2012. október 19. A jelenlegi változat ezen részeket is átdolgozta.
- ² <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0213+0+DOC+XML+V0//HU>
- ³ <https://www.youtube.com/watch?v=d3y3zccaj8w>

„Onánia és nemi szerelem”

– megjegyzések a az „Elidegenedés és emancipáció – Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok” c. konferenciához (2014. november 13-14., Budapesti Corvinus Egyetem)

1.

„A filozófia és a való világ tanulmányozása úgy viszonylanak egymáshoz, mint az onánia és a nemi szerelem.”¹ Efféle dolgokat írt Marx a filozófiáról, és ma talán azt kérdeznénk, mégis mi kifogása lehetett tulajdonképpen az onániával szemben. És vajon mit érthetett az ezzel szembeállított és meglehetősen ködös „nemi szerelem” (vagy a „való világ tanulmányozása”) fogalmán egyáltalán? Bárhogya is legyen, ebből az ortodox marxi(sta) perspektívából tekintve legalábbis a tavaly novemberben Budapesten megrendezett „*Elidegenedés és emancipáció – Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*” konferencia címének megfelelően sokkal inkább az önkielégítés orgiája, mintsem a nemi szerelem, helyszíne volt. Azon az egyetemen, ahol az aulában néhány héttel korábban a diákokat és a látogatókat még Marx szobra köszöntötte, aki mint egy zsémbelő nagypapa ült ott, enyhén lehajtott fejjel és összevont szemöldökkel, jobb kezét fáradtan felemelve, mintha éppen mély (filozófiai?) álmából ébresztették volna föl. Mint közismert, a szobrot a kereszténydemokrata politikus Rétvári Bence és a kereszténydemokrata ifjúsági szervezet kezdeményezésére azóta eltávolították az egyetemről, miután az utóbbiak épp felfedezték antirasszista és anti-antiszemita énjüket, és hirtelen elfogadhatatlannak érezték, hogy Marxnak, aki ideológusként nyíltan antiszemita (!) és rasszista (!) nézeteket hangoztatott, Magyarországon szobra legyen. A szobor eltávolításakor aztán elégedetten vették tudomásul, hogy, úgymond, a poszt-szocializmus 25 éves korszaka lezárult, és a mai fiatalok végre szabadon határozhatják meg jelenüket és jövőjüket.²

A konferencia címe tehát már jelezte filozófiai irányultságát. Anélkül hogy itt belemennénk a hiábavaló vitába, miszerint Marx filozófus volt-e (az volt), vagy közgazdász (az is volt) vagy politikai aktivista (miért ne mondhatnánk, hogy az is) vagy valami más, a fent idézett Marx-passzus minimum megmutatja, hogy Marxnak egy igen sajátos viszonya volt a filozófiához. A konferencián elhangzottak alapján e filozófiai irányultsá-

gának konkrét okairól csak spekulálhatunk. De kétségtelen van benne valami naiv és ártatlan, mint ahogy az magukról a *Kéziratokról* is elmondható. A polgári politikai gazdaságtan és a tőkés viszonyok kritikusa, az osztályharcos és kommunista Marx, évekkal a *Kéziratok* után született csak meg. Az „emancipáció” és „elidegenedés” címszavaival Marx-ot a német idealizmus tiszteletreméltó hagyományához lehet közelíteni (habár ez utóbbi sem nélkülözött egyfajta felforgató jelleget) tiszteletreméltó hagyományához lehet közelíteni. De talán a Marxhoz való közeledést is könnyebbé teszi olyan időkben, amikor Marx hivatalosan, az MTA által, problematikus személyként lett elkönyvelve és közismerten nincs jó híre a német szerzőnek, ha az a kérdés foglalkoztat minket, hogyan kell berendezni a lehető legjobban kapitalizmust, másképpen szólva, hogy hogyan kell bevezetni a valódi kapitalizmust végre.

A konferencia a Társadalomelméleti Kollégium (TEK) és Marosán Bence Péter közös szervezésében valósult meg. A TEK képviselője és a konferencia egyik főszervezője rövid köszöntőjében azt emelte ki, hogy Marx eltűnése az egyetem aulájából szimbóluma a Marx-szal való foglalkozásnak (annak hiányának) a magyar egyetemeken: ezzel kapcsolatban egyfajta űr tátong, az üresség, a semmi uralkodik. Közben az egyetemi oktatást ideológiamentesnek, semleges technikai tudás közvetítésének állítják be, valójában az ismert neoliberais vagy konzervatív mintákat követi. Így a konferencia kísérlet is arra, hogy a kritikai gondolkodást Magyarországon újra nyilvánosan gyakoroljuk. Ugyanakkor a konferencia semmiképp sem valamilyen új dogmatizmust vagy a szervezők személyes véleményét akarja visszatükrözni, hanem egyszerűen lehetőséget akar adni arra, hogy új viták nyíljanak meg Marxról és a marxizmusokról.

2.

A bevezető előadást Tamás Gáspár Miklós tartotta meg „*A kommunizmus az állítás mint a tagadás tagadása*” címmel. Aki Marx domesztikálása és a „proletár utódharcok” utófényeitől akar szabadulni, az a fiatal Marxnál jó helyen jár, mert Marx már ekkor leszámolt a szocialista elméletek előítéleteivel, amelyek később az államszocializmusban meghatározó jelentőségűvé váltak. Mivel a munkással a tőke idegenként áll szemben, és a tulajdon a munkás számára külsődleges marad, így a munka nem vezet tulajdonhoz. A tulajdon kisajátítása így a korai szocialista teoretikusok számára az igazságosság és a haladás fő feltételének tűnt, amit a munkásmozgalom aztán átvett. A történelmileg létezett szocializmus a Marx által a *Kéziratokban* „általános magántulajdonként” kritizált jelenséget akarta megvalósítani. De a tőkefelhalmozás itt is ugyanúgy továbbfolyt, így a magántulajdon az államszocializmusban mint általános tulajdon eljutott legvégsőbb

konkretizációjához, ugyanakkor ez nem jelentette a tőkés viszonyok meghaladását.

Ezután Sebők Miklós „*Liberalizmus helyett szabadság: A magántulajdon és a munka problematikája*” c. előadása következett. A marxi gondolatmenetet Magyarországon mindig az elnyomással kötötték össze, míg a liberalizmust az emancipációval azonosították. Pedig a liberalizmus legkésőbb a második világháború vége óta az emancipáció akadályozójává vált és szabadságfogalma már-már komikus fázisba jutott. Amikor a TV-ben a magántulajdon szentségéről beszélnek, tulajdonképpen a kizsákmányolás szentségéről van szó. Sebők szerint Marx korai műveinek alapján lehetséges egy radikális szabadságfogalom kidolgozása. A kérdésre, miszerint beszélhetünk-e Magyarországon a magántulajdon szentségéről, tekintve a magánnyugdíj pénztárak nemrég végrehajtott államosításáról, Sebők azt válaszolta, ez az individuum és szabadsága szempontjából irreleváns kérdés, mivel a bérmunkást nem érinti, ha a tőkét egyik tulajdonostól egy másikhoz kerül át. A kérdésre, miszerint egy baloldali pártban milliárdosok is politizálhatnak-e, vagy megfordítva, egy párt amiben milliárdosok vannak nevezhető-e baloldalinak, Sebők azt válaszolta, számára ez egy skolasztikus kérdés. Miért ne játszhatnának egy pártban, ami a bérabszolgák helyzetét javítani akarja, milliárdosok is valamiféle szerepet?

A „*Munka és értékelméletek*” szekciót Balázs Gábor és Losoncz Márk nyitották meg „*Az érték, az áru, a munka – és ellensége*” c. előadásukkal. Amíg a tőkés termelési mód, Marx kritikájának tárgya, fennáll, addig Marx is megőrzi aktualitását. A Robert Kurz által bevezetett „ezoterikus” és „exoterikus” marxizmus megkülönböztetést követve a két előadó kifejtette szerintük mi az, ami a marxi elméletből valóban meghalt a huszadik századdal. Ez a modernizáció elméletekhez közelelítő Marx, akit az előadók „Dr. Jekyllként” emlegettek és az „exoterikus” marxizmussal azonosítottak. Ezzel szemben áll Marx másik énje, „Mr. Hyde”, a társadalmi fetisizmus és az absztrakt munka felfedezője. A történelmi szubjektum itt nem a proletariátus, ahogy azt az exoterikus marxizmus tévesen feltételezte, hanem a tőke. A központi gondolat itt a munkafogalom historizálása. Még ha a munkásmozgalmi marxizmus a huszadik században a viszonyok viszonylagos humanizálásához is vezetett, nem szabad elhallgatni, hogy a proletariátus ezzel egybeeső „befogásával” az elidegenedett munka internalizálása és normalizálása is megtörtént.

Szitás Péter Marx illetve Hannah Arendt munkafogalmát elemezte. Arendt kritikája *Vita Activa* c. művében a marxi munkafogalommal szemben az volt, hogy épp a munka legalacsonyabb rendű formájában, a termelésben, jelölte meg az ember specifikumát. Ez a forma azonban elhanyagolja az individuumot. Marx munkafogalmának ellentmondása, ti. hogy a munka egyrészt az ember lényege, másrészt a kommuniz-

musban megszűnik, Arendt szerint az egész marxi munkásságon végigvonul. Sztítás ugyanakkor rámutatott, hogy Marx munkafogalma mindig társadalmi és sosem individuális jellegű, és az Arendt által megnevezett magasabb formaváltozatok is az emberi aktivitás formái. Ennek a félreértésnek az alapja Arendtnél valószínűleg az a szándék, hogy elhatárolódjon a dialektikus módszertől, mert ez utóbbi szemében szorosan összefüggött a totalitárius rendszerekkel. A poliszt ideálnak tekintve, Marx-ot Arendt ez utóbbi bukásának bűnbakjává tette.

Kelemen János „*Elidegenedés, nyelv, munka*” címmel tartott előadást. Marx nem a marxizmus(-leninizmus) klasszikusa, hanem egyszerűen klasszikus gondolkodó. Egy klasszikus gondolkodó saját korának interpretátora, akinek műveiben a korszak kifejeződésre jut és akinek recipiálása nélkül az adott kor nem érthető meg. De ha Marx csak interpretálta volna a világot, akkor is klasszikussá vált volna. Marx elmélete nem falszifikálható, miközben ez Popper szerint a tudományosság kizárólagos kritériuma. A *tőkét* a kritikai tudomány nagy művének kell tekintenünk. A kritika Marx rögeszméje volt. Kelemen Kant és Marx kritikafogalmát összekapcsolva rámutatott, hogy Marx árufetisizmus fogalma is tudásunk határait mutatja meg. A nyelv kategóriákat oktrojál rá az emberi gondolkodásra és a nyelvi elidegenedés jelensége Marx egész gondolkodásán végigvonul.

Ezután Miklós Tamás, „*Idégenben. Megjegyzések a Gazdaságfilozófiai kéziratok elidegenedés-elméletéhez*” című előadása következett. Miklós azt a kérdést tette fel, miért kapcsolta össze Marx az elidegenedést a munkamegosztással és hogy mennyiben találó egyáltalán Marxnak ez a lépése. A *Gazdasági-filozófiai kéziratok* a történelmet mint az elidegenedés történetét írják le. Ez összekapcsolódik a munkamegosztás erősödő jelentőségével és a termelési viszonyok fejlődésével. Az elidegenedés a termelési viszonyokkal való összekapcsolása elvileg meghaladhatóvá teszi az előbbit. Miklós kritizálta azt, ahogy Marx összevonta az elidegenedést a magántulajdon fogalmával. Az elidegenedés ezzel szemben az előadó szerint egy antropológiai konstans, amit ő Hegelt követve egy észtlő szabad tér fogalmával értelmezett. De ebből a térből az ember örökre kiüzetett, az ember idegenbe került. De ez lett az ember új természete és egyben szabadságának, racionalitásának forrása. Az elidegenedést kritizálni rendben van és helyénvaló, de mivel az emberi lény alkotóeleméről beszélünk, ezért megszüntetése nem lehetséges.

A „*Társadalom és történelem*” szekcióban Szigeti Péter „*A marxi alapozású kritikai társadalom-elmélet specifikumáról*” beszélt. A klasszikus polgári gondolkodók, mint Comte, Smith vagy Ricardo, elméletüket a polgári nemzetállamban elérendő stabilitás és biztonság elveire alapozták. Ezek háttérben a gyarmatosítás és az európai felsőbbrendűség gondolata állt. Marx szembefordult ezzel az elfogadott és elérendőnek tartott egyensúllyal és e viszonyok meghaladását követelte. Az egyen-

súly feltételezésében Marx a polgári társadalom dehistorizálását és naturalizálását látta. Ezért kapott a társadalomtudományokról alkotott gondolkodásában kiemelkedő szerepet a történelem. Felfogásában az emberi emancipáció válik a dolgok végső mércéjévé és a fő kérdés pedig az, hogy egy adott társadalmi formáció saját lehetőségeihez mérten mennyire tudja kielégíteni az emberi szükségleteket és mit tud hozzátenni az egyetemes emberi gazdagodáshoz. Ezzel szemben a produktivitás kérdése önmagában nem lehet a végső mérce, mert a termelékenység növelése emberek tömegeinek feláldozásával és mások megalázásával jár együtt. A kritikai társadalomtudományok ott kezdődnek, ahol a szabadság fokmérőjévé a reális lehetőségek válnak. A túlélést csak szükséges, de nem elégséges feltételként lehet mérceként alkalmazni.

A következő előadás Kiss Endréé volt, „*A fiatal Marx és a korai társadalomtudomány(ok)*” címmel. Marx és Engels a környezetükkel – Kiss ide sorolta többek között Moses Hess-t, Feuerbach-ot és Carl Grün-t – folytatott intenzív eszmecserében egy jelentős váltást tudott véghezvinni az etika kommunizmuson belüli szerepének kérdésében. Ez utóbbi lehetőséget adott Marxnak hogy kritizálja régi harcostársainak nézeteit, akik folytatták a morális és moralizáló kérdésekről való gondolkodásukat. Marxnak végül döntenie kellett a kommunizmus filozófiai megközelítése, illetve a jó társadalom kérdésére fókuszáló kifejtés között. A filozófia melletti döntése kétségtelenül jót tett a filozófiának, azonban előnytelennek bizonyult a szocializmus kritériumainak felállításakor.

Kiss Csaba Marx és Tocqueville történelmi írásait hasonlította össze. Mindkét gondolkodó legfontosabb történelmi elképzeléseit a francia forradalom után fogalmazta meg, és mindkettőjük arra a kérdésre próbált válaszolni, merre halad a történelem. Marx a történelmi materializmus alapján ahhoz a tézishez jutott el, hogy a munkásosztály és a tőkésék közötti antagonizmus előbb-utóbb a nagy proletárforradalomhoz kell hogy elvezessen. Tocqueville az Egyesült Államokban tett megfigyelései alapján arra jutott, hogy az állandóan bővülő középosztály és a gazdagság egyenlőbb eloszlása miatt a forradalmak vissza fognak szorulni. Kiss Csaba úgy vélekedett előadásában, hogy tekintve a dolgok mai állását konstatálnunk kell, hogy Tocqueville-nak volt igaza. Arra a kérdésre, hogy az olyan írásokat, mint Thomas Piketty recens könyve, illetve az utóbbi évek lázadásait tekintve ez a mérleg továbbra is tartható-e, az előadó nem talált választ.

November 14-én a plenáris előadásokat Heller Ágnes nyitotta meg, „*Empirikus és transzcendentális szint A tőkében*” című expozéjával. Az empirikus és a transzcendentális közötti megkülönböztetés alapvető minden filozófia számára, és itt a transzcendentális alatt nem a metafizikait kell érteni. Marx radikális filozófiája kísérlet volt egy új szókinccs, egy új nyelv kialakítására. Heideggerrel szólva a *Kéziratokat*

„létanalízisnek“ (Daseinsanalyse) nevezhetjük, egy kevés empirikust tartalmazó műnek, aminek központjában az emberi nembeli lényeg (Gattungswesen) áll, amittől az ember elidegenedett. A tőkében levezetett értékelméletből az következne, hogy magából a természetből is kinyerhető az érték. Ezért a munkaértékelmélet és az érték-többlet fogalma transzcendentális jellegű, miközben a profit valami empirikus. Marx maga is megjegyezte, hogy elméletében ellentmondások vannak, és mint tisztességes tudós nem is tudta befejezni *A tőkét*. Le kell szögezni, hogy minden, amit Marx az empirikus síkon konstatált, mint például a globalizáció vagy a tőkefelhalmozás, helytálló. Amit azonban a transzcendentális síkon állított, hamis. A filozófus Marx ma is érdekes, mert a filozófia nem falszifikálható, illetve falszifikációja nem válik kárára, ha az adott elmélet színvonalas.

A következő előadást Kis János tartotta Marxnak a liberalizmushoz fűződő viszonyáról. A „*Zsidókérdéshez*“ című írásában Marx azt írja, a politikai emancipáció az államon keresztül történik meg. Ugyanitt Marx megkülönbözteti a privát és közsférát mint lényegileg eltérő szférákat. Marx kritikája a polgári emancipációfogalommal szemben az, hogy ez az ember absztrakt állampolgári létezésére vonatkozik, ami az előbbi elválasztás eredménye. Az egoisztikus magánszemély – aki szemben áll másokkal és az általános célokkal – léte elidegenedett, mert az individuum egy mechanikus rendszer uralma alatt áll, amelyre nincsen semmilyen ráhatása. A politikai emancipáció kétségtelenül előremutató, elidegenedett formája azonban nem elfogadható. Marx az emberi jogokat is mint a társadalomtól elszakadt individuum jogait írta le. Így ezek részei a rendszernek, amely reprodukálja az igazságtalanságot. Marx szerint e jogoknak a jelentősége abban áll, hogy előkészítik a valódi emberi emancipációt. Ha megnézzük Marx emancipációfogalmát, mondta Kis, egyértelművé válik, hogy nem a jogok absztrakt világára, egy virtuális közösségre vonatkozik, hanem egy valóságos közösségre. Ha ez megvalósulna, eltűnnének az emberek közötti érdekellentétek. Az érdekeknek ez az „egybeesése“ Kis szerint azonban nem kívánatos. A kérdés tehát nem annyira az, hogy az emberi emancipáció megvalósítható-e, hanem, hogy kívánatos-e.

Az „*Eszmetörténet és kritika*“ szekcióban Horváth Péter „*Rancière és a metapolitika*“ címmel tartott előadást. Rancière Marx-kritikája elsősorban Althusser Marx-olvasatához kapcsolódva jött létre, és a metapolitika fogalmába torkollott. A politika nem az állam és nem is az állam elleni harc vagy munka. Emiatt a gondolatmenet miatt Rancière-t tévesen anarchistának titulálták sokan. Pedig számára a demokrácia az egyetlen képviselhető politikai forma. A politika folyamatos munkát követel, nem áll készen az ember rendelkezésére, mindig egyet-nem-értés marad. Ezzel szemben Marx elmélete a politikát mint olyat el akarta tüntetni. A metapolitika az igazságtalanságok felfedezését jelenti, amelyeket Marx egyszerűen csak kritizált. Marx jelentősége

abban van, hogy számára a kommunizmus nem egy ideál, hanem egy életforma.

Ágh Attila *„Marx rendszere és a modern politológia születése”* címmel tartotta meg előadását. Marx a kifejlődőben lévő ipari társadalom teoretikusa volt és a modern állam intézményeinek létrejöttének csak kezdeti fázisát láthatta. Mivel amit leírt, az a modern politika nyitánya volt, ezért a politikatudomány alapítójának is tekinthető. Elsősorban a globálisan szerveződő világrendszerről alkotott víziója és a társadalmi formációkról alkotott elmélete az, ami maradandónak bizonyult. Marxnak komplex képe volt a társadalomról, amiben élt, de nem szabad elfelejteni, hogy az ő idejében a demokrácia még valami egészen mást jelentett. Ágh a politikatudomány fejlődésében, amit leginkább az angolszász világ határozott meg, három korszakot különböztetett meg, amelyek később a politikatudományi spektrumban is visszatükröződtek:

a „Polity” korszaka, amikor az intézménystruktúrák létrejönnek, e korszak teoretikusai Marx és Weber, mások mellett.

„Politics”: a politikai mozgalmak létrejöttének valamint az intézmények differenciálódásának korszaka.

„Policy”: az információs és médiatársadalom létrejötte.

Szalai Miklós plenáris előadásán *„James Joyce Ulyssesének marxista olvasata”*-ról beszélt. Bizonyos szerzőknél, mint pl. Móricz Zsigmond vagy Steinbeck beszélhetünk arról, hogy műveikben a történelmi materializmus bizonyos aspektusai megjelennek, Joyce-nál ezt nem mondhatjuk. Mégis található egy analógia Marx és Joyce között az antikvitáshoz való viszonyukban: mindketten hangsúlyozták „örök gyermeki” természetét és egyfajta ideálképként tekintettek rá. Emellett Joyce azon szándékában, hogy az Ulysses-t nem piac kompatibilis könyvnek szánta, felfedezhető elutasító álláspontja a bérmunkás-szubjektivitással és a piacilag közvetített identitással szemben. Marxhoz hasonlóan, aki azért kritizálta Ricardót, mert az utóbbi a polgári társadalomról mint a történelem csúcspontjáról beszélt, Joyce abból indult ki, hogy a polgári társadalom szava nem az utolsó szó. Végül közös pontról beszélhetünk még a Giambattista Vico iránti pozitív viszonyulásuknál. A történelemben megnyilvánuló szabadság elképzelése, a tény belátása, hogy az ember maga hozza létre történetét, közös vonás és Szalai szerint a marxizmus legidőtállóbb eleme és elve, amely éppen a mai szituációban kellene, hogy kibontakozzék.

Az *„Elidegenedés, elnyomás, kizsákmányolás”* szekcióban Zeller Anna Eszter előadását hallhattuk: *„Elidegenült munka új köntösben: az új munkaformákról marxi megközelítésben”*. A nyolcvanas években az elidegenedés témája, ami a Kéziratok központi kategóriája, szinte teljesen kikerült a társadalomtudományok látóköréből. Axel Honneth a lukácsi eldologiasodás- és Rahel Jaeggi az elidegenedés-fogalommal kapcsolatos munkája aztán újra felélesztette a témát. Zeller leírta a klasszikus munkaformák átstrukturálásának folyamatát a hetvenes

évektől kezdve, ami a különböző projektmunka-formák és ún. „kreatív” vagy flexibiliis munkaviszonyok burjánzásához vezetett. Ezeknél csak látszólag nő a munkás autonómiája, mert a megnőtt flexibilitás megnőtt önkizsákmányoláshoz is vezetett. A külső függés rejtve marad, miközben a munka és szabadidő közötti különbség megszűnik, ez pedig a Habermas által leírt „életvilág gyarmatosítása”.

A záróelőadást Weiss János tartotta: „*Marx aktualitásának konstrukcióiról*”. A 2008 óta nyilvánvalóvá vált pénzügyi és gazdasági válság az 1989 után a nyilvánosságból eltűnt „kapitalizmus” fogalmat többé-kevésbé újra szalonképessé tette. De már Marcuse is kerülte a kapitalizmus fogalmának használatát és inkább ipari társadalomról beszélt, míg Daniel Bell „posztindusztriális társadalomról”, Habermas pedig egészen addig a téziséig jutott, hogy Marxnak sosem volt kapitalizmuselmélete, hanem csupán az ipari társadalom elméletéről írt. Ami az elidegenedés fogalmát illeti, a hatvanas évek filozófiájában az igazságosság kérdése döntő szerepet játszott (Rawls), amit a Honneth és Taylor által felkapott hegei „elismerés” (Anerkennung) fogalom követett. Marxnál az elidegenedés fogalma a romantikából származott, ahol az idegenség a szerelem fogalmi ellenpárjaként fungált. Rousseau az idegenség élményét még a kitalizottság helyzeteként írta le. A német irodalomban Schiller foglalkozott intenzíven a témával. Marx az elidegenedés schillerei toposzát variálta tovább, a meghatározott viszonyok közötti munka kontextusában. Végezetül Weiss a Rahel Jaeggi és Daniel Loick által kiadott Marx-kötetre hivatkozva azt mondta, hogy Marx aktualitása hiányosságai ellenére és *miatt* is érvényesül.

3.

Érdekes volt látni, ahogy TGM és Sebők a konferencia elején elmondott előadása egyaránt felvette Marx teoretikus megközelítését, és a kritikájukat szocialista teoretikusokra és progresszív liberálisokra irányították. Sebők liberalizmus-kritikája a nemzetközi teoretikus fejleményekre reagált és jólesően kiemelkedett a Magyarországon mindenhol ott lévő lapos jobb- és baloldali összeesküvéseleméletek közül. Balázs Gábor és Losoncz Márk előadása elűtött a többitől, amennyiben az egyetlen volt, amely az újabb marxista gondolkodás pozícióit ismertette és megmutatta, hogy tényleg vannak még gondolkodók, akik számára Marx nem csak elmélet-esztétikai vagy filológiai okokból érdekes, hanem a fennálló viszonyok radikális kritikája Marx segítségével továbbra is termékeny lehet. Horváth Péter, Szitás Pál és a Zeller Anna Eszter előadása inkább akadémikus, recepció-történeti orientációjú volt. Horváth előadásával egy francia recepció-történetet mutatott be, ami ma a nemzetközi baloldalon és ennek filozófiai kinövéseiben rendkívül befolyásos pozíció. Rancière filozófiája a radikális

demokrácia elméleteiben fontos kiindulópont, így például a Habermas által képviselt deliberatív demokrácia elmélettel szemben. Sajnos arra nem tért ki az előadó, hogy a radikális demokrácia gondolata, ahogy azt épp Rancière képviseli és favorizálja, igen sokat köszönhet Marx gondolatainak, – így a liberális intézményekben megnyilvánuló politika vagy a parlamentáris demokrácia fölötti kritikájában. Zeller előadása Marx elidegenedés fogalmából kiindulva fundamentális kritikáját adta a bérmunka új formáinak. Egyfajta bepillantást nyertünk az új globális alkalmazotti „elit” életvilágába, amit már Luc Boltanski is leírt, vagy nemrég Tallár Ferenc az Eszméletben³. Ez az előadás egyúttal egyike volt azon keveseknek, ahol valaki megpróbálta filozófiai fogalomalkotással a konkrét valóságot megragadni. Szítás jól megformált előadásában Arendt Marx-recepciójáról megmutatta a polgári gondolkodók ideológiailag motivált értetlenségét (azt hiszem Horkheimer mondta egyszer: Marx polgári kritikája nem létezik – egyszerűen csak nem értik). Szalai Miklós Marxtól James Joyce-hoz közelítette – vagy fordítva. Ugyanakkor az előadás címe félrevezető volt, hiszen az Ulyssesnek marxista olvasatát nem hallhattuk: ehelyett a két gondolkodó gondolkodásának orientációját és motívumait hasonlította össze az előadó. Az előadásnak számos érdekes momentumra volt és egyben az egyetlen esztétikai jellegű Marx megközelítés volt. Meglepő, hogy Magyarországon, ahol a marxista perspektívájú esztétika mestere élt és alkotott, egyetlen más művészeti témájú előadást sem hallottunk.

„Amikor valaki egy fiatal nővel az időjárásról akar beszélni, az utóbbi feltételezni fogja, hogy valójában az illetőnek egészen más jár az eszében. És általában igaza is van.” – írta Oscar Wilde. Kelemen, Heller és Kis esetében hasonló érzése volt az embernek. Csak megfordítva. Az „egészen másról” beszéltek, de valójában az időjárás járt az eszükben. Kelemen stratégiája Marx kisajátítására például arra futott ki, hogy összekapcsolja az árufetisizmus és a tiszta ész kritikájának fogalmát mint a nyelv- és végső soron észkritika különböző formáit. Csakhogy Kantnál itt az ember kognitív korlátjáról van szó, amely mintegy a szellem természetéből adódik, aminek a következménye: semmit sem tehetünk ellene. Marx azonban „ismeretelméletét” összekapcsolja a hatalom és az elnyomás kérdésével („minden kor uralkodó ideológiája az uralkodó osztály ideológiája”), a „kognitív korlát” itt nem természeti jellegű, hanem az ember által létrehozott, aminek következménye: a tőkés termelési mód meghaladásával eltűnik az árufetisizmus. Hogy ez valóban így történik-e, persze más kérdés. (Mellesleg, Lukács volt az, aki eldologiasodás-elméletével az árufetisizmus fogalmát először fejlesztette tovább és különböztette meg az elidegenedéstől, – egyfajta ismeretelméletként.) Marx filozófiai megközelítésének, ahogy azt Heller értelmezte, szintén az volt a célja, hogy politikamentessé tegye. Marx-ot megszólaltatni, anélkül, hogy felhangzana a marxista kategórikus imperatívusz: *„fel kell forgatni mindazokat a viszonyokat, amelyekben*

az ember lealacsonyított, leigázott, elhagyott, megvetendő lény⁴⁴ – legalább is furcsa. Ha ezt a kategorikus imperatívuszt elhagyjuk, akkor nem Marx-ot kell olvasni, jobban járunk Max Weber-rel. És még Kis Marx előtt retorikai meghajlásában is, illetve elképzelésében egy olyan liberalizmusról, amely nem valamiféle félnótásként utasítja el Marxot, hanem elismeri teljesítményét, ott visszhangzik a Marx-szal szembeni óvatosságra intés. Derridával élve a következőképpen foglalhatnánk össze ezt az attitűdöt: *„Készek volnának elfogadni Marx visszatérését vagy a visszatérést Marxhoz, azzal a feltétellel, hogy hallgatás övezi mindazt, ami benne nem csak megfejtésre kötelez, hanem tette, vagyis arra, hogy a megfejtésből (értelmezésből) egy olyan transzformáció legyen, mely »megváltoztatja a világot«.*⁴⁵ Valóban ilyen veszélyes Marx? Ez az alak, akinek írásai és elméletei, ha Kelemenre, Hellerre és Kisre hallgatunk, olyan elavultak és használhatatlanok, ha a mai viszonyok kritikájának megfogalmazásáról, és főleg a társadalmi praxis megváltoztatásának kérdéséről van szó? Akinek a jelentősége, úgy tűnik, csak abban rejlik, hogy általa megérthetjük, miért ment a történelem rossz irányban a huszadik században? Részemről egyáltalán nem vitatom, hogy Marx egy régi szerző és sok minden, amit mondott ma kérdéses értékű (létezik például egy nagyon komoly és komolyan veendő Marx-kritika a gender és posztkolonializmus elméletek irányából). Azonban itt mást emelnék ki döntő elemként. Marx éppen hogy *nem* egyszerűen csak egy klasszikus gondolkodó, mint ahogy Kelemen és a konferencia más előadói állították. Hanem mindenekelőtt a filozófia kritikusa. Ez sokakról elmondható és lényegileg hozzá is tartozik a filozófiához magához. De miért kritizálja Marx a filozófiát (különösen a „Német ideológia” formájában)? Miért nevezi onániának? Azért, mert a valóságtól való elfordulást látja benne, azaz a politikumtól való visszahúzódást. *„A filozófia mint üzemi baleset, pontosabban mint a filozófia „másikjának” – a politika és a tudomány – összeomlása.*⁴⁶ Máshogy kifejezve: Marx él a gyanúval, hogy a politikai impotencia által gátolt libidó filozófiai donquijotizmussá szublimálódik. A konferencián elhangzottakból nem sokat lehetett például érezni a gazdasági vagy politikai válság tényéből, ami pedig ott van az előadótermeken kívül, habár az ember a szenvedélyes megnyitó és a nyilvánosan gyakorolt kritikai gondolkodásra való felhívás alapján mást is várhatott volna (ezt persze pozitívumnak is láthatjuk, ti. hogy az apokaliptikus hangnemet másra hagyták az előadók – a filozófusok olyan kategóriákban gondolkodnak, amik felette állnak az ilyesminek). Ez némileg elgondolkodtató, főleg azért, mert „Marx aktualitásának konstrukciónak”, ahogy Weiss olyan szépen nevezte, minden valószínűség szerint mégiscsak van valami köze ahhoz, hogy mi is folyik odakint. Egyszóval, nincs válság. Így azonban beindulnak a polgári önvédelmi mechanizmusok, amelyek egyébként a Weiss által is segítségül hívott Rahel Jaeggi és Daniel Loick által jegyzett „Nach Marx” (Marx után) kötetet is áthatják. Žižek

ezeket a mechanizmusokat a pszichoanalízisből merítve így aposztrofálja: „beismerés tagadáson keresztül“ (acceptance-through-denial). (A tagadás formája: „bárki is az a nő az álmomban, nem az anyám“ – „bármik is az újabb antagonizmusok, osztályharcnak nem nevezhető”)⁷ Ellentétben Weiss-szel, aki úgy vélekedett, mindenhol máshol meghaladták a krízist és a magyar problémák házon belüliek, nagyon is úgy néz ki, hogy, Wallersteinnel élve, a világrendszer válságáról beszélhetünk. Ez természetesen nem felmentése a magyar kormány ámkofutásának, nem mentség az antiszemitizmusra, a rasszizmusra, a homofóbiára és tömegek elnyomására. Ugyanígy nincs mentség az ukrajnai háborúra, vagy az Iszlám Államra. Akár megtörténik „Marx aktualitásának konstrukciója“, akár nem, a válság itt van, Magyarországon, Európában, és a világ többi részén. És ezt nem ködösítheti el a produktivitás növekedése vagy egy rekord GDP-növekedés valahol, ha ezek oltárán a „humántőke“ és a természeti erőforrások tömegeit áldozzák föl. Szigeti Péter hívta föl előadásában a figyelmet arra, hogy a produktivitás nem lehet a kritikai társadalomtudomány mércéje, ehelyett arra a kérdésre kell válaszolni, hogy egy adott társadalmi formáció (nem kell feltétlenül „kapitalistának“ neveznünk, Habermasnak és Weissnak akár igaza is lehet, hogy ez nem kielégítő) lehetőségeihez mérten mennyire elégti ki a humanista értékrenden nyugvó szükségleteket. A lehetőségek az utóbbi évtizedekben hihetetlen mértékben megnöttek, de ami a szükségletek (és itt egyáltalán *nem szabad*, hogy csak anyagi szükségletekről beszéljünk, nyugodtanhozzájuk tehetjük az olyan szükségleteket, mint az emberi jogok és a mások általi „elismerés“ vagy a szellemi javakhoz való hozzáférés) kielégítését illeti, a helyzet nem fest jól. Ez a kiáltó ellentmondás (amit természetesen ugyanúgy konstruálni kell, mint ahogy a hozzá tartozó apologetikát⁸ is meg kell konstruálni), „ami miatt a valóságnak önmagának is a gondolatra kell törekednie“⁹. És Weiss expozéja a kapitalizmus fogalmának fejlődéséről, Habermas és Honneth hagyományát követve nem tudja eltusolni azt a tényt, hogy a kritikai elméletnek ez az ága, ami a társadalom diszkurzív újratermelése és a társadalmi konfliktusok erkölcsi nyelvtana megfejtésének szentelte magát, „a dolgok rosszra fordulásával szemben némileg tanácstalanul“¹⁰ áll. Mint mindnyájan.

„Aki nem mozog, nem érzi láncait.“ – mondta egyszer Rosa Luxemburg. Ezen a konferencián az ember kétségtelenül nem érezte láncait, de általában egyetemi konferenciákon nem mozgunk túl sokat – és miért lett volna egy Marx-konferencián ez máshogy? Amit a TEK tagjai és Marosán Bence Péter ezzel a konferenciával megvalósítottak, minden tiszteletet megérdemel, és nem lehet munkájukat eléggé megköszönni. Egy fontos jelzés volt, amit fiatal társadalomtudósok és filozófusok a mai magyar reakciós klímában tettek. Ami nem sikerült, az az ürkitöltése, ami Marx eltűnésével megnyílt, de legalább végre láthatóvá tették ezt az űrt. Valami nincs rendben társadalmi együttélésünkkel (és

itt nem valamiféle antropológiai konstansként létező elidegenedésről, vagy az ész nélküli térből való kiűzetésről van szó), és azzal, ahogyan megszerveztük ezt az együttélést. Valami hiányzik. Nem Marx. De az, ami hiányzik sok szempontból éppen Marx elméleti fejtegetéseiből kiindulva válna érthetővé és megragadhatóvá a mai Magyarországon.

Jegyzetek

- ¹ MEM 3. kötet, 220. o. (Budapest, 1976)
- ² <http://www.origo.hu/itthon/20140915-elvittek-a-marx-szobrot-a-corvinus-egyetem-aulajabol.html>
- ³ Tallár, Ferenc: *A proletariátustól a prekariátusig és tovább...*, S. 96-108 in: *Eszmélet* 102
- ⁴ MEM 1. kötet, 385. o.
- ⁵ Derrida, Jacques: *Marx kísértetei*, S. 41. Pécs 1995
- ⁶ Reitz, Tilman: *Marx als Anti-Philosoph*, S. 25 in: Jaeggi, Rahel/Loick, Daniel (Hrsg.): *Karl Marx – Perspektiven der Gesellschaftskritik*, S. 15-26. 2013
- ⁷ Žižek, Slavoj: *In Defense of Lost Causes*, S. 338. London/New York 2008
- ⁸ Lukács következőképpen definiálja az apologetikát: „Alapjellegük kifejeződik abban, hogy a kapitalista rendszernek mind erősebben megnyilvánuló ellentmondásait gondolatban a világból eltüntetni próbálják, amennyiben „kimutatják”, hogy mindaz ami ellentmondó, visszás, borzasztó van a kapitalizmusban, pusztá látszat, vagy múltó, leküzdhető területi zavar”. Lukács: *Az ész trónfosztása*, 188. o. Magvető Kiadó 1978
- ⁹ MEM 1. kötet. 386. o.
- ¹⁰ Henning, Christoph: *Reicht Anerkennung? Über Mucken der Marxschen Marktkritik*, S. 163 in: Jaeggi, Rahel/Loick, Daniel (Hrsg.): *Karl Marx – Perspektiven der Gesellschaftskritik*, S. 159-168. 2013

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgizia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalm. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámánál fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Editorial

Unnecessary illusions – and what comes thereafter 5

Periscope

Eszter Bartha interviews Tamás Krausz

The interview gives a long-term historical perspective to understand today's fascist movements and its functions within contemporary capitalism..... 8

Document

Moishe Postone: Anti-semitism and National Socialism

For the first time to be published in Hungarian, this classical philosophical essay of Moishe Postone from 1980 has, regrettably, a heightened relevance in today's Hungary. His writing reminds us of the dangers of excessively functionalistic readings of Fascism (and of Nazism, in particular). Although the latter did serve the interests of the German business class quite well, its dynamics and horrendous consequences cannot be understood without taking into account the enormous power of this distorted form of 'anti-capitalism', and the fact that the leaders and followers of Nazism thought of their movement as a 'revolt' against some aspects of capitalism. Tragically, in today's Hungary the 'revolt' against the inhumane conditions of the country's semi-peripheral capitalism takes form as a far-right movement that bears virtually all the symptoms of this 'selective anti-capitalism' described by Moishe Postone in his essay..... 18

Variations on a theme

Angelos Kontogiannis-Mandros – Despoina Paraskeua: Neofascism in the era of crisis: The case of Golden Dawn

We asked our two authors from Greece to shed light on the historical roots of the Neo-Nazi Golden Dawn party. Once an isolated sect of neo-Nazis and supporters of the fallen *Junta*, the economic and social crisis created by the Troika's austerity programme created the conditions for Golden Dawn to become the country's third largest political force, more and more dominating the discourse of the mainstream Greek Right as well. With Syriza coming to power, the basis for the far-right's appeal could largely rolled back if the new government puts an end to the austerity agenda and mobilizes the population. Failing that however a further strengthening of Golden Dawn is not unlikely 41

Rick Saull: The Far-Right: Pathology of Capital

The author analyses the far-right not only as an ideological phenomenon, that is to be understood by the criteria of historical Fascism, but rather as a multitude of political movements created by capitalism. The social and cultural convulsions unleashed by capitalist modernisation, the crises of accumulation inherent to a capitalist economy and the geopolitical conflicts due to uneven development create the material reality in which the far-right can appear and flourish, usually with the willing help of the capitalist class and the traditional political elite 50

Lajos Csoma: Fascist movements in Hungary

The author reviews the recent history of fascist movements in Hungary since 1990 up until today 60

Adam Fabry: The far-right as a counter-hegemonic bloc to neoliberalism? The case of Jobbik

Our author analyses the political milieu in Hungary following 2006 as an 'organic crisis' of post-1990 Hungarian capitalism, in which the far-right party Jobbik could become the second (or third) largest political bloc in the country. Neoliberal restructuring in the 1990s created permanent structural unemployment, leading to a fiscal crisis and then a never-ending spiral of austerity, that undermined the legitimacy of liberal democracy and gave rise to the predominance of the nationalist Right (Fidesz) and more recently also the far-right. By today the far-right has built up a 'counter-hegemonic' bloc comprising a party, its own media, and various street movements, ready to take power if Fidesz's popularity crumbles. Effective anti-fascist resistance seems only possible on the basis of a principled Left critique of post-1990 Hungarian capitalism 70

Periscope

Interview with István Mészáros

Istvan Mészáros gives philosophical and historical guidance on the possible routes out of capitalism's structural crisis that we find ourselves in today. The concept of 'substantive democracy' is discussed 88

World-view

Bernard Duterme: Zapatistas. An enduring revolt

It has been 20 years that the rebellion of the (neo)Zapatistas of Chiapas started, fighting for 'dignity', 'preservation of their identity' and 'against capitalism'. The profile of this revolt and its relationship to official political life has been changing, adapting to circumstances, which are far from favourable. Emancipatory Christianity, cultural liberalism, Marxist analysis, gender equality, preservation of Maya culture...in the heterogeneous mix of views and practices of the Zapatistas anarchists, progressive Catholics, socialists, greens or feminist can all find something to their taste 99

Dávid Zelei: From the euphoria of independence to dependency-theories

The articles discusses the development of self-images and expectations about the future in Latin-America, from the early 19th century up to today. In the 'long 19th century' the widely-used idea of 'backwardness' (*atraso*) was still associated with the hope of 'catching up' with developed countries.

From the 1920s onwards, following the Great Depression and the spread of Prebisch's dependency-theory this was gradually replaced by the idea of 'underdevelopment' (*subdesarrollo*), signalling a crisis of the belief in progress. The article analyses to what extent these concepts are reflected in the self-image of the regional population, ie. if the feeling of underdevelopment necessarily means a negative self-image as well..... 115

Attila Zolcsák: **Chile's „Poder Popular 1970-1973**

One of the less well-known aspects of Chile's Unidad Popular government (1970-1973) was the phenomenon called *Poder Popular*, ie. the self-organization of urban workers and other popular classes alongside (sometimes subordinate) to Allende's government. Historians often draw comparisons with the Paris Commune, and the experiences of mass self-organization in the Russian revolution of 1917, Spain's Civil War and also the workers' councils of Hungary in 1956..... 141

Eastern Europe 'versus' Latin-America

We asked a number of experts on Latin America to discuss the perspectives of the region and compare it to Eastern Europe, drawing structural analogies and finding the differences as well 160

History

Attila Melegh: **The global fifties**

Drawing upon a wealth of international sources, this study argues that the major historical events of the fifties can be understood in a unified analytical framework defined by the relations between colonies and their 'metropolises'. This also applies for Hungary's 1956 revolution that fits into this framework extremely well 182

Associations

Matthias István Köhler: **„Onanism and love” – Notes on the conference ‘Alienation and emancipation – Karl Marx and the Economic and Philosophic Manuscripts of 1844’ (13-14 November 2014, Budapest)**

Our editor reports on the recent conference concerning Marx's early work and concept of alienation and emancipation. While it is obviously a welcome development that the ideas of Marx re-appeared in Hungarian academic life, it is somewhat problematic that it is Marx's early work – predating his mature analysis of the inner workings of Capital – that was in the focus. Moreover, it seems that most lecturers have forgotten the categorical imperative that underlies Marx's works: 'overthrow all conditions in which man is an abject, enslaved, abandoned and contemptible being'..... 192

Supplement

Attila József: **The philosophy of Socialism**

105. szám (2015. tavasz)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Bartha Eszter, Bózsó Péter, Gyóni Gábor, Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence (e szám felelős szerkesztője), Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Nagy Éva, Szalai László, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Andor László, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Konok Péter, Melegh Attila, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Tallár Ferenc, Tütő László, Wiener György, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Gyóni Gábor

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – 1088, Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000